

પ્રત : ૧૨૫૦

આવૃત્તિ પહેલી

સંવત ૧૯૯૦

ભાદરવા વદ ૭,

કિંમત : રૂ. ૧-૦-૦

મુદ્રણસ્થાન :

આર્થ સુધારક પ્રેસ-વડોદરા.

તા. ૨૬-૯-૩૪

પ્રકાશક :

કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ કોઠારી બી. એ.
દાળની પોળમાં, ખારાકુવાની પોળ-અમદાવાદ.

ઉપોદ્ધાત

ધર્મનું મૂળ ઇશ્વર છે.

ધર્મનું ઉત્પત્તિ સ્થાન કયું છે ? આ, અથવા તે મતનું મૂળ નહીં, છુ એ સામાન્ય ધર્મ, કે જેનાં અવનવાં રૂપાન્તર રૂપે, જુદા જુદા મતપંથો ને ધર્મો વિદ્યમાન છે, તેનું મૂળ-તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન કયું છે ? સામાન્ય તિ આ પ્રશ્નના બે ઉત્તર આપી શકાય. (૧) એક તો એ કે ધર્મનું મૂળ ઇશ્વર છે, અને (૨) બીજે એ કે તેની ઉત્પત્તિ મનુષ્યથી થઈ છે. આમાંના દેલા વિચારમાં, ધર્મનું આદિ મૂળકારણ ઇશ્વર છે, એ વાત ઉપર જોર દાખા આપે છે; છતાં મનુષ્યની અસ્પષ્ટતા, તેનો રાષ્ટ્રીય-ગતીય ઇતિહાસ મજ દેશની ભૌગોલિક અવસ્થાની, વર્તમાન ધર્મોના વિકાસ તથા વૃદ્ધિ પર ઘણી જ અસર થવા પામી છે, એ વાતનો ઇનકાર કરવામાં આવતો નથી.

આ પુસ્તકમાં, આ મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન પર પૂરેપૂરી રીતે મીમાંસા લવામાં આવશે, એવી પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી નથી; પણ તેનો ઉદ્દેશ ગતતા મુખ્ય મુખ્ય મતોની સરખામણી કરી, નવીન મતોનો પત્તો પુરાણો તોમાંથી, અને એ પુરાણો મતોનો પત્તો તેનાથી પણ વધારે પુરાણો તોમાંથી મળી શકે છે, એટલું જ માત્ર બતાવવાનો છે. આ પ્રમાણે તરોત્તર પત્તો મેળવતાં મેળવતાં, આપણે મનુષ્યજાતિના પ્રાચીનતમ કેદ) ધર્મ સુધી પહોંચી શકીએ છીએ. અભ્યાસી વૃત્તિથી જુદા દા ધર્મોની સરખામણી કરતાં, એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે, વાસ્તવમાં, ત્ય ધર્મની સીમાની અંદર, કેમ પણ નવીન શોધ કે નવીન વિચારો ખલ થયા નથી. ધર્મના સાર રૂપ કહી શકાય, એવા ધર્મના મુખ્ય દેહાન્તો મનુષ્યજાતિના જેટલા જ જૂનાપુરાણો છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ

થાય છે કે, સહિતના આરંભકાળમાં પરમાત્માએ મનુષ્ય જાતિને માટે ધાર્મિક જ્ઞાનનું બીજ આપ્યું છે, અને આ બીજ, મનુષ્ય જાતિના મન્યજંડારમાં સર્વ સમ્મત પ્રાચીનતમ વેદમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એક રીતે જોતાં, સંપૂર્ણ જ્ઞાનનું મૂળ કારણ પરમેશ્વર છે, એ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં કોઈ પણ ઇશ્વરવાદી-આસ્તિક માણસ સંકેચ કરશે નહીં; અને ખાસ કરીને ધાર્મિક જ્ઞાનની બાબતમાં તો આ વાત વિશેષ રૂપે સત્ય છે, એની કોઈ આસ્તિકથી ના પાડી શકાશે નહીં. અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાનના પિતા ગણાતા દેકાર્ટ (Descartes) ગ્રાહ્ય ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાનના વિષયમાં લખે છે કે, "હું જેમ જેમ વધારે વિચાર કરું છું, તેમ તેમ મારો આ વિશ્વાસ વધારે દૃઢ થાય છે કે, આ વિચાર મારા મનથી ઉત્પન્ન થયો નથી. પરમાત્મા અનંત છે, મારું મન સાન્ત છે; પરમાત્મા સ્વતંત્ર છે, મારું મન પરતંત્ર છે; પરમાત્મા સંપૂર્ણ છે, મારું મન અપૂર્ણ છે; વગેરે. આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે હું આ જ્ઞાનનો ઉત્પાદક નથી. મને તો એમાં જરા ય શક નથી લાગતો કે, પરમેશ્વરે જ મનુષ્યનાં મન ઉપર આ જ્ઞાનની છાપ પાડી છે." દેકાર્ટના આ વિચારોમાં ઘણું સત્ય સમાયેલું છે, અને ઇશ્વર તથા તેના સ્વભાવ અને ગુણને લગતું જે જ્ઞાન આપણને મળ્યું છે, તેને મળતું આવે એવું જ્ઞાન મેળવવાનાં આપણી પાસે બીજા કોઈ સાધન નથી. ઇશ્વર એક અને અજોડ હોવાથી, તેને લગતું જ્ઞાન તેણે જ આપેલું હોવું જોઈએ. જડ પ્રકૃતિ કે અદૃશ્ય જીવાત્માનાં જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞ ચૈતન્ય પ્રભુનું જ્ઞાન મળી શકે નહીં; એટલે દેકાર્ટ કહે છે તેમ, ઇશ્વર સંબંધિનું જ્ઞાન ઇશ્વરે જ આપેલું હોવું જોઈએ. વળી બીજાં જ્ઞાનોમાં જેમ ઉન્નતિ કે પરિવર્તન થાય છે, તેમ ઇશ્વરને લગતા જ્ઞાનના સંબંધમાં બદલાવ નથી. આપણને આ વાતનું જ્ઞાન છે કે, ઇશ્વર ન્યાયકારી, શ્રેષ્ઠ, દયાળુ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, અનંત અને સર્વવ્યાપક વગેરે છે. સંસ્કારમાં એવો કોઈ પણ સમય નથી આવ્યો, કે જ્યારે આ ગુણોમાંથી કોઈ પણ ગુણનું જ્ઞાન મનુષ્યને ના હોય. પર-

માત્રમા આવા ગુણોથી સુકત છે, એમ માનીને જ, અમારા પ્રાચીન ઋષિવર્યો, તેની ઉપાસના કરતા હતા. અર્વાચીન વિજ્ઞાનવેતા અથવા તો ધર્મોપદેષ્ટા, આના કરતાં ઇશ્વરના કયા વધારે ગુણોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું અભિમાન દાખવી શકે તેમ છે ? બીજા વિષયોમાં અમારું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, પણ ઇશ્વર વિષેનું અમારું જ્ઞાન તો એક જ સ્થાન પર રિયત છે. એ જ્ઞાન તો જેવું પહેલાં હતું, તેવું જ આજે પણ છે. આ ઉપરથી વગરમંકોને એમ કહી શકાશે કે, કાળગત્તે હાલે ગમે તેટલું ક્યાં કરે, પદાર્થવિજ્ઞાન હાલે આજથી વધારે શીઘ્રતાથી આગળ ધપે, અને ભૌતિક પદાર્થોને લગતું આપણું જ્ઞાન હવે અવનવી શોભા વડે આશ્ચર્ય-જનક પ્રગતિ કરે, છતાં એવો કોઈ સમય નહીં આવે, કે જ્યારે ઇશ્વરને લગતા જ્ઞાનની જાગૃતિમાં કોઈ નવીન શોધ કરવાનો દાવો કોઈ તત્ત્વજ્ઞાની કે કોઈ વિજ્ઞાનવેતા કરી શકશે. એ બનવાજોગ છે કે, આપણે ઇશ્વરના ગુણોને લગતું વધારે ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી શકીએ; પણ ઇશ્વરના કોઈ નવીન ગુણ જાણવાને કે તેની શોધ કરવાને આપણે કદી પણ શક્તિવાન થઈશું નહીં; કારણ કે ઇશ્વર સંબંધીતું જ્ઞાન મનુષ્યનાં મગજમાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકતું જ નથી. ઇશ્વરનું જ્ઞાન તો ઇશ્વરે જ આપ્યું છે.

ઇશ્વરના જ્ઞાનના વિષયમાં જે પ્રમાણે અત્રે લખવામાં આવ્યું છે, તે જ પ્રમાણે સમસ્ત ધર્મના જ્ઞાનને માટે પણ સમજ લેવું જોઈએ. ધર્મ-જ્ઞાનની પરિસીમામાં પણ કોઈ દિવસ કોઈ વાસ્તવિક નવીન શોધ (Improvement) થવા પામી નથી; અને યહ શકવાની પણ નથી. મેકમ એચ. પી. બ્રેવટરની વાસ્તવિક રીતે કહ્યું છે કે, — “અનેક સમર્થ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે, આર્પન, સેમેટિક, કે તુરાનિયન જાતિમાં એવો કોઈ ધર્મ-સંસ્થાપક પેદા થયો નથી, કે જેણે કોઈ નવીન ધર્મતત્ત્વની શોધ કરી હોય; અથવા તો જેણે કોઈ નૂતન જ્ઞાનનો પ્રકાશ કર્યો હોય. ઉક્ત જાતિઓના બધા ધર્માચાર્યોએ ફક્ત ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને, તેનો પ્રચારમાત્ર કર્યો છે. એમાંના કોઈ પણ આદિયુરુ (Original Teacher)

ડૉ. લેગ (Legge) એટલા જ માટે * કનફરયસને ધર્મનિર્માતા (Maker) નહીં, પણ (Transmitter) ધર્મપ્રચારક તરીકે ઓળખાવે છે. એ મહાન આધીનૈત્ત ધર્મવેત્તા કહેતા કે:-હું કેવળ પ્રચાર કરું છું, કોઈ નવીન વાત ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. પ્રાચીન પુરુષોમાં મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, અને તેથી હું તેમને પ્રેમપૂર્વક આહું છું. ” (પ્રો. મેક્સમુલરનાં “ સાયન્સ ઓફ રિલિજિયન ” માંથી ઉદ્ધૃત).

ગ્રોઈસર મેક્સમુલર કહે છે કે, “ સૃષ્ટિનો ઉત્પત્તિના આરંભકાળથી કોઈ પણ એવો ધર્મ થયો નથી કે જે સર્વથા નૂતન હોય. ” X

આ બધા વિચારો ઉપરથી અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે, ધર્મજ્ઞાનનાં ઉત્પત્તિસ્થાનનો પત્તો મેળવવા માટે, અમારે ઇશ્વર તરફ જ જવું પડે છે; એટલે કે, જે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, એમ જરૂર કહી શકાય કે, વસ્તુતઃ ધર્મની ઉત્પત્તિ ઇશ્વરથી જ થઈ છે.

આ સ્થળે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે એ કે:-“ જે જુદા જુદા ધર્મો દુનિયામાં ફેલાયેલા છે, તે બધા શું ઇશ્વરદત્ત છે ? ” સંસારમાં જે પરસ્પર વિરુદ્ધ મતો છે, તે બધા શું એકસરખા સત્ય છે ? ” આના ઉત્તરમાં અમે “હા” અને “ના” બન્નેનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. વર્તમાન સમયમાં જેટલા મતમતાન્તર છે, તેમાં ઇશ્વરીય જ્ઞાન અને મનુષ્ય કૃત બૂલોનો મેળ (Mixture) થયેલો જોવામાં આવે છે; પરંતુ, બધા મતમતાન્તરોની વિચારપૂર્વક તુલના કરવાથી, એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, એ બધામાં જે સાર રૂપ વસ્તુ છે, તેનું મૂળ વેદ છે. જગતના પ્રચલિત મતોમાં, ધણા વિચારો ભેદભાવવાળા જોવામાં આવે છે, તેમ છતાં એવા ધણા સિદ્ધાન્તો અને સત્યો છે, કે જે બધા ધર્મોમાં અચવા

* ચીનનો સૌથી પ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન ધર્મશિક્ષક કનફરયસ (Confucius) હતા.

X જુઓ-ચિપ્સ કૉમ એ જર્મન વર્કસોપ લા. ૧લો. પ્રસ્તાવના પા. ૧૦.

તો ધણાખરા ધર્મોમાં એકસરખાં જોવામાં આવે છે. આ સમાન સત્ય વાતો અને સિદ્ધાન્તો વેદોમાંથી નીકળ્યાં છે; અને જે વાતો વિષે લિન્ન-લિન્ન મતોમાં ભેદ જોવામાં આવે છે, તે પણ ધણે ભાગે એક જ પ્રકારના હોય છે. વસ્તુતઃ મતમતાન્તરોમાં જે બાજુ ભેદ જોવામાં આવે છે, તેનું ખરું કારણ એ છે કે, વેદોના ખરા અર્થ સમજવામાં શ્રમ કે જૂલ થયું છે. બધાનું મૂળ તો વૈદિક ઉપદેશ હોવા છતાં, વૈદ્ય સમજવામાં ચયેલી જૂલોને કારણે જ, ભેદભાવ ઉત્પન્ન ચયેલા જોવામાં આવે છે. †

હવે અમે આગળ વધીને એમ સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ કે, વેદ જ સર્વ ધર્મોનું મૂળ કારણ છે. વેદ જ એવો સ્રોત (Fountainhead) છે, કે જેમાંથી જરુચુસ્તી, યાજુરી, બૌદ્ધ, ખસાઈ અને ખુસલમાની મતોની નદીઓમાં ધાર્મિક જ્ઞાનની ધારાઓ વહી છે. અમે આ મુખ્ય પાંચ પ્રધાન ધર્મો ઉપર જ વિચાર કરીએ છીએ; કારણ કે સંસારમાં બીજા જે સાધારણ મતમતાન્તરો જોવામાં આવે છે, તે મોટે ભાગે ઉપર જણાવેલા એક અથવા બે ધર્મોમાંથી ઉદ્ભવેલા જણાય છે. જેમકે જૈન મત, x એ બૌદ્ધ ધર્મનું માત્ર રૂપાન્તર છે. કખીર, નાનક, અને ઇહુ પંથ મોટે ભાગે

† મહર્ષિ સ્વામી દ્યાનંદ સરસ્વતી પણ ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ (પાનું ૩૮૨)માં લખે છે કે:— “અસ જ્ઞાતમેં મહ સગસ્ત એકમત હે વહ વેદમત બાહ્ય દે, ઓર અસમેં પરસ્પર વિરોધ દે, વહ કલ્પિત જૂઠા અધર્મ અમાલ દે.”

x જૈન મત અને બૌદ્ધ મતમાં જહુ થોડો ફરક છે. બન્ને ધર્મોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તો એકસરખા છે. પરંતુ એકનો બીજા સાથે શું સંબંધ છે? એ પ્રશ્ન પર મોટા વિદ્વાનોમાં પણ ખૂબ મતભેદ જોવામાં આવે છે. કેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે જૈન મત બુદ્ધ ધર્મની શાખા છે; અને કેટલાક વળી એમ કહે છે કે, એ બન્ને સમકાલીન (contemporary) ધર્મો છે; અને એ ઐતિહાસિક સમયે, જે કારણોને લીધે બુદ્ધ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો, તે જ કારણોને લીધે જૈન ધર્મ પણ ઉત્પન્ન થયો. આપણે જે પાઠજના મતને સ્વીકારી લઈએ તોપણ, આ વાત તો નક્કી છે કે, બુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તોની માફક જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોના પણ આખરે તો વેદોમાંથી જ પત્તો મેળવી સકાય તેમ છે.

હિન્દુ ધર્મ અને ફેટલેક અંશે મુસલમાની મત પર અવલંબેલા છે. બ્રાહ્મ ધર્મ=બ્રહ્મો સમાજની ઉત્પત્તિ હિન્દુ ધર્મ અને ઇસાઈ મતમાંથી થઈ છે. આ જ પ્રમાણે બીજા નાનામોટા મતમતાન્તરોના સંબંધમાં સમજ લેવાનું છે.

આ વિવિધ પ્રકારના મતપંથોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? આપણે જો બધા ધર્મોની સરખામણી અને અનુશીલન કરી જોઈએ તો, પુણનામક દષ્ટિએ જોતાં, આપણને માલૂમ પડે છે કે, જ્યારે પણ પુરોહિતોના સ્વાર્થ કે જનતાની અજ્ઞાનતાને કારણે, ધર્મના કોઈ મહત્વપૂર્ણ અંગનો નાશ થાય છે, અગર તો તે હુપ્તપ્રાય થઈ જાય છે, ત્યારે કોઈ મહાન આત્મા પ્રકટે છે, અને તે સત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરે છે. એમનાં પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ અને પ્રખર પ્રચારને પ્રતાપે, સત્ય ધર્મ ઉપર ચડેલો મેઝ દૂર થઈ જાય છે, અને તે તેના અસલના તેજસ્વી સ્વરૂપમાં ચમકવા લાગે છે.

આ પ્રમાણે, જેને નવીન ધર્મ કહેવામાં આવે છે, તે દરેક ધર્મની ઉત્પત્તિ તો એકસરખી રીતે જ થાય છે. પ્રાચીનતર ધર્મની તાત્કાલીન બગડેલી દશાને સંશોધન વડે સુધારવા માટે, અને ધર્મને નામે થતા અનાયારો સામે વિરોધ દર્શાવવા માટે જ, નવીન ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ નિયમાનુસાર અમે એમ જતાવી શકીશું કે, જ્યારે વૈદિક એકેશ્વરવાદને બદલે અનેક દેવદેવીઓની પૂજા થવા લાગી હતી, અને સત્ય સનાતન વેદ ધર્મ પર અંધકાર છવાવા લાગ્યો હતો, ત્યારે જ સ્ત્રિપતામાં જરથુસ્ત્રનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. મહાત્મા જરથુસ્ત્રે એક ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો, અને અનેક દેવતાઓની પૂજાનું અંતન કર્યું. એ જ પ્રમાણે, જ્યારે વૈદિક ધર્મની અવનતિને કારણે, યજ્ઞને નામે કુકર્મો કરી, નિરપરાધી પશુઓની હિંસા કરવાની અંધાધૂંધી ચાલી, અને ધાર્મિક સમાનતાને બદલે, અન્યાયયુક્ત જાતિભેદનું પાપ ફેલાયું, ત્યારે મ. ગૌતમભુદ્રનો આવિર્ભાવ થયો, અને તેમણે પવિત્ર જીવન ગાળવાનો બોધ આપી, પદ્દલિત શ્વર તથા વાદીની પશુઓ પર દયા લાવવા માટે હૃદય-

સ્પર્શી અપીક્ષ કરી. જે પ્રમાણે ગૌતમજીએ વૈદિક ધર્મને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે જ પ્રમાણે ઇસુખ્રિસ્તે યાહુદી મતમાં પેઢલા સડાને સાફ કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. જે સમયે ઇમામ મતનું પતન થયું, અને તેમાં મિથ્યા વિશ્વાસ તથા મૂર્તિપૂજનાં લક્ષણં દાખલ થયાં, તે સમયે પયગમ્બર મહમદ (સલ.)નો જન્મ થયો, અને તેઓએ એકેશ્વરવાદનો પ્રચલ પ્રચાર કર્યો. અન્ય ધર્મપ્રવર્તકોના મંબંધમાં પણ આ જ પ્રમાણે કહી શકાશે. દાખલા તરીકે, આપણા જ દેશમાં કળીર, નાનાંક, દાદુ અને ચૈતન્ય, ધર્મસંશોધક તરીકે જનમ્યા હતા; અને એ બધાનો મહદોદ્દેશ, હિન્દુધર્મમાં મિથ્યા વિશ્વાસ, મૂર્તિપૂજ તથા અનેક ઇશ્વરવાદના જે દોષો ઘૂસ્યા હતા, તેની સુધારણા કરવાનો હતો. આ પ્રમાણે, એ બધા ધર્માચાર્યો કે પયગમ્બરો વાસ્તવમાં સંશોધકો જ હતા. આ બધા સુધારક આચાર્યો કે પયગમ્બરોએ, પોતપોતાની શૈલી પ્રમાણે પવિત્ર જીવન ગાળીને ભલામ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, અને વર્તમાન ધર્મોની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ એ ધર્મોમાંહેનો કેમ પણ ધર્મ, સત્તાતન વૈદિક ધર્મની શ્રેષ્ઠતમ પવિત્રતાની ખરોખરી કરી શકે એમ છે જ નહીં. વસ્તુતઃ તે એવી ખરોખરી કરી શક્યો જ નથી.

આસ્તિકવાદ :—આ પુસ્તકમાં આપેલી જાહેરાત
વાંચી અગાઉથી ગ્રાહક બનો.

ૐ૩૨

પ્રથમાવૃત્તિની ભૂમિકા

દશ વર્ષ કરતાં વધુ સમય પહેલાં, આ પુસ્તક માટેની સામગ્રી એકઠી કરવામાં આવી હતી, અને એ વખતે તેનાં પહેલાં ચાર પ્રકરણો પણ લખવામાં આવ્યાં હતાં. પણ પછી સમયાભાવને કારણે આ પુસ્તક અપૂર્ણ પડી રહ્યું. ત્રણેક વર્ષ પહેલાં કેટલાક મિત્રોની વિનવણીથી, મેં આ પુસ્તક પૂરું લખી નાખ્યું; અને તેને કાંગડી ગુરુકુળના વાજિંત્ર “વૈદિક મેગેઝિન”માં ક્રમશઃ પ્રકટ કર્યું. હવે તેને પુસ્તકાકારમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે. પહેલાં ચાર પ્રકરણો નવેસરથી લખવાની મારી ઇચ્છા હતી, પણ સમય નહીં મળવાથી તેમ બની શક્યું નથી, અને એ પ્રકરણો પર ફરી વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ મળ્યો નથી.

આ પુસ્તક Original-અસલ, મૌલિક હોવાનો દાવો કરવું નથી. આમાં એવી ઠોણક જ વાત હશે, કે જેને હું મારી પોતાની કહી શકું. આ પુસ્તક, ઝંદાવસ્તા, આખબલ, કુરાન તથા અન્ય વિવિધ મતમતાન્તરોના ગ્રંથોમાંથી લીધેલાં અવતરણો અને ઉદાહરણોથી ભરેલું છે. પ્રતિપાદન કરવાનો વિષય તથા (Mode of enquiry) અન્વેષણશૈલી યાને જુદા જુદા ધર્મોની તપાસ કરવાની પદ્ધતિને ધ્યાનમાં લેતાં, ઘણાં અવતરણો (Quotations) લેવાનું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું છે. જે મતોના વિચારોની સમાનતા દેખાડીને, એ બંને વચ્ચે શું સંબંધ છે તે બતાવવા માટે, જેટલાં મળી શકે તેટલાં ઉદાહરણો આપવાની આવશ્યકતા જણાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. વાસ્તવમાં, સમાનતાની સંખ્યા જેટલી વધારે હોય, તેટલો તર્ક વધારે દૃઢ અને વિશ્વાસપ્રદ બને. આ પુસ્તકમાં અન્ય ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકોમાંથી પણ ઘણાં ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે; અને તેનું કારણ એ છે કે, કેટલીક જાગતોમાં જે હું મારા એકલાનો જ અભિપ્રાય આપું,

તો તે અપ્રામાણિક અથવા તો અભિમાનયુક્ત ગણાય. જે આ કારણ ના હોત તો, હું વાંચકવર્ગ ઉપર આટલાં બધાં અવતરણો અને ઉદાહરણોનો બોજો નાખત નહીં. મંસારના જુદા જુદા મતોની પરસ્પર તુલના કરવામાં, જે પુસ્તકોનું મને જ્ઞાન હેતુ, તેનો મેં સ્વતંત્ર રીતે લાભ લીધો છે. મુસલમાની મતની યાદુદી મત સાથેની સમાનતા બતાવવામાં, તથા તે બંને ધર્મોની સરખામણી કરવામાં, મેં અધિક અંશે ડૉ. સેલના પુસ્તકનો આશ્રય લીધો છે; અને પહેલા પ્રકરણનાં પ્રાયઃ દરેક પાનાં માટે, હું જે ડૉક્ટરસાહેબનો આભારી છું. જોદ્ધ મતનો ઇસાઈ-ખ્રિસ્તી મત પર પડેલો પ્રભાવ બતાવવા માટે, શ્રીયુત્તરમેશચંદ્ર દત્તનાં “પ્રાચીન ભારતીય સભ્યતા” (*Civilization in Ancient India*) નામના પુસ્તકની ખૂબ સહાયતા લીધી છે. પણ યાદુદી મતને જરથુસ્તી મતની સાથે, અને જરથુસ્તી મતને વૈદિક ધર્મની સાથે સરખાવવામાં, અને જે ધર્મોની સરખામણી કરવામાં, મેં કોઈ ખાસ પુસ્તકોનો બહુ આધાર લીધો નથી.

છેલ્લા પ્રકરણમાં, જરથુસ્તી મત અને વૈદિક ધર્મની તુલના કરતી વખતે, અનેક વિષયો તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાતાં, વૈદિક શિક્ષાનું વિસ્તાર-પૂર્વક વર્ણન કરવામાં આભ્યું છે, અને તેથી જે પ્રકરણ બીજાં પ્રકરણો કરતાં કાંઈક વધારે લાંબું થયું છે.

વાંચકો આ બીના બણી શકશે કે, આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ, કોઈ ખાસ મત કે મતમતાન્તરોની કંઈક સમાવોચ્છતા કરવાનો નથી, પણ તેનો મુખ્ય હેતુ, બધા ધર્મોનો પરસ્પર સંબંધ બતાવીને, તે બધાનું મૂળ વેદોમાં છે, એમ બતાવવા પૂરતો છે.

અન્તમાં, આ પુસ્તકમાં કોઈ અશુદ્ધિ કે ત્રુટી રહી ગઈ હોય, તો વાંચકવર્ગ કૃપયા ક્ષમા કરે, એવી મારી પ્રાર્થના છે.

એલએલ. બી. એ “વૈદિક ક્રોએજિન” ના સંવત ૧૯૬૮ના અષાઢ માસના અંકમાં આપ્યો છે. આ પુસ્તકના વિષયની સાથે, આ લેખનો સંબંધ ઘણો ઓછો છે, બહેકે બિલકુલ નથી, એમ કહીએ તોપણ ચાલે: પરંતુ, તેમાં સ્વામી દયાનંદ કૃત વેદભાષ્ય સંબંધી આર્યસમાજના મન્તવ્ય ઉપર સામાન્ય આક્રમણ કરવામાં આવ્યું છે. ‘સત્યપ્રેમી’ એ, ઉકત ત્રણ લેખોમાં બૌદ્ધ મત, હિન્દુ ધર્મથી તદ્દન જુદો-ભિન્ન મત છે, એમ સિદ્ધ કરવાનો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, અને દલીલમાં એમ જણાવ્યું છે કે, જો એમ ના હોત તો, એને જુદો ધર્મ શા માટે ગણવામાં આવે છે? આજે પણ બૌદ્ધ મત હિન્દુ ધર્મથી ભિન્ન ગણાય છે. પરંતુ આ દલીલ ઉપરથી એમ મિલ્ક થતું નથી, કે સુદ્ધ ધર્મમાં, વેદોમાંથી મુખ્ય ગિદ્દાનો લેવામાં નથી આવ્યા. આશા તો એવી રાખવામાં આવતી હતી કે, લેખક મહાશય યુસુફમાન હોવાને કારણે, આ પુસ્તકનું ‘પહેલું’ અને ‘ચોથું’ પ્રકરણ, કે જેમાં યુસુફમાની મત ચાલુદી મતમાંથી, અને ચાલુદી મત જરયુસ્તી મતમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, તેની ઉપર ખૂબ જોરથી પોતાની કલમ ચલાવશે. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે, એ જે પ્રકરણો ઉપર એમણે કાંઈ પણ લખ્યું નથી!

કલકત્તામાં પ્રગટ થતા, ખ્રિસ્તી મતના સુદ્ધસિદ્ધ “એપિફેનો” (Epiphany) પત્રના તા. ૨૭ એપ્રિલ ૧૯૧૦ના અંકમાં, આ પુસ્તકનો ગંભીર સમાવેશના કરવામાં આવી છે. સમાવેશ્યક મહાશયે, પુસ્તકમાં રહી ગયેલી એકબે નાની અશુદ્ધિઓ બતાવી છે, તેને માટે હું એમનો ઉપકાર માનું છું. પહેલી આશ્ચર્યના ઇન્કમાં પાનામાં ‘મે’ લખ્યું હતું કે, અબ્રાહમનું જન્મસ્થાન “હેરન” હતું; પરંતુ સમાવેશ્યક મહાશય કહે છે કે, અબ્રાહમ “ઉર” ના રહેવામી હતા, અને “હેરન”માં તો થોડા સમયને માટે આવીને રહ્યા હતા. આ લખાણ ઉપરથી, ‘મે’ એ અશુદ્ધિને સુધારી લીધી હે; પણ તેથી કરીને મારી જે યુક્તિ-દલીલ છે, તે બાંગી પડતી નથી. અબ્રાહમ ચડાય તો હેરનમાં જન્મ્યા હોય, કે ચડાય

તો તેઓએ દેરન કે અરન (જરથુસ્તનું જન્મસ્થાન) ને પોતાનું થોડા સમયનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું હોય, છતાં આ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે, તેઓને ઔરનમાં મ. જરથુસ્તની સાથે વિચારોની આપણે કરવાનો અવસર જરૂર પ્રાપ્ત થયો હતો.

‘એપિફેની’માં જે સમાવેશના કરવામાં આવી છે, તેનો સારાંશ નીચે મુજબ છે:—

■ સેમાધટ મતોમાં, ઇસાઇ અને મુસલમાની બન્ને મતોનો યાદુદી મત સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ બને સુપ્રસિદ્ધ છે. આવી જ રીતે આપ' ધર્મોમાં, બૌદ્ધ મત અને જરથુસ્તી મતનો વૈદિક ધર્મ સાથેનો સંબંધ પણ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ખ્રિસ્તી મત અને બૌદ્ધ ધર્મ તથા યાદુદી મત અને જરથુસ્તી મત વચ્ચેનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાનું કામ ધણું જ મુશ્કેલ છે.' આ દલીલ સારી છે, અને તેના બળનો હું સ્વીકાર કરું છું: છતાં મેં એમ મિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, કે ખ્રિસ્તી મત ધણે મોટે ભાગે યાદુદી મતને અને અમુક અંશે બૌદ્ધ મતને મળતો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનાં બધાં મન્તવ્યો તથા સિદ્ધાન્તો યાદુદી ધર્મમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે; પણ તેનો જે સદાચાર સંબંધી ઉપદેશ છે, તેને મોટે ભાગે બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રાણી છે. હું એ વાતનો સ્વીકાર કરું છું કે, भारी દલીલોની સાંકળમાં, જરથુસ્તી અને યાદુદી મત વચ્ચેના સંબંધની ખીના, એક અગત્યની કડી સમાવ છે, અને તે પુરવાર કરવાનું કાર્ય ધણું કઠિન છે. છતાં મેં એ સંબંધ પુરવાર કરવાનું કાર્ય સફળતાપૂર્વક કર્યું છે કે નહીં, તેનો નિષ્કર્ષ કરી લેવાનું કામ, હું વાંચકવર્ગને જ સોંપું છું. ‘એપિફેની’ના લેખક મહાશય કદાચિત એમ માનતા હશે કે, મેં નાની, નજીવી અને આડીતેડી વાતો વડે બન્ને ધર્મો વચ્ચેના સંબંધ સિદ્ધ કર્યો છે: અને આવી વાંતો અપ્રામાણિક અથવા તો પાછગથી ઘૂસી ગયેલી હોવી જોઈએ, એમ કહેવાનું તેઓ પસંદ કરે છે: પણ ખરી વાત તો એ છે કે, મેં

નાની નાની વાતોનો જો કે ઉલ્લેખ કર્યો છે, છતાં મુખ્ય અને મોટી મોટી વાતો, જેવી કે, ઇશ્વર સંબંધી માન્યતા, ઇશ્વરનાં કેટલાંક નામો, ઇશ્વર અને શયતાનની બે પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓ, ફિરસ્તાઓનાં નામો અને અધિકારો, સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ સંબંધી વિચાર, મૃતોત્થાન વાદ-રોજો કયામતની માન્યતા, આ વિજીવન, સ્વર્ગ અને નર્કને લગતી વાતો, વગેરેમાં પણ બન્ને મતો કેવા મળતા છે, અને જરથોસ્તી મતમાંથી ચાહુદી મતે, ઉપરની ધણી ખરી વાતો કેવી રીતે જાયકી લીધી છે, એ પણ ખંતાવી આપ્યું છે. ઉપરની વાતો જરથોસ્તી મતમાંથી લેવામાં આવી છે, એમ જો સિદ્ધ થઈ શકે છે, તો પછી ચાહુદી ધર્મમાં બીજી એવી કંઈ મહત્વની બાબતો રહે છે, કે જેથી તે મૂળ ધર્મ હોવાનું અભિમાન કરી શકે ? સારગોત્ર અને સુસાના સંબંધમાં મેં જે યુક્તિઓ રજૂ કરી છે, તે સમજવામાં “એપિફેની”ના લેખકના મનમાં કંઈક ભ્રમ પેદા થયો હોય છે. આ ગાથા સેમાષ્ટોએ જરથોસ્તીઓ પાસેથી લીધી કે જરથોસ્તીઓએ સેમાષ્ટો પાસેથી લીધી, એ વાતનો અત્રે વિચાર કરવાનો નથી. વસ્તુતઃ આ ગાથા જરથોસ્તીઓનાં પુસ્તકોમાં છે જ નહીં. મેં જે વાત સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે એ છે કે, સુસા જેવી કોઈ વ્યક્તિ થઈ જ નથી, અને સરગન રાજાની કથામાંથી એમનું જીવન લેવામાં આણ્યું હોય, એ બનવાનું જ છે. આ વિચાર પ્રમાણે ‘પંજનામા’ના લેખક હજારત સુસા હોઈ શકે નહીં. એ કિતાબ લખનાર તો, એજરા નામની એક વ્યક્તિ હતી. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦માં એજરાએ એ પુસ્તક લખ્યું હતું; અને એ જ સમયે ઇરાનના શાહ ખુશરોએ ચાહુદીઓને બંધનમાંથી મુક્ત કર્યા હતા. આ જમાનામાં ચાહુદી ધર્મ ઉપર જરથોસ્તી મતની છાપ પડવાનો પૂરતો અવસર મળ્યો હતો; એટલે સરગન અને અકકદ પ્રભુ આર્યન હતી કે સેમાષ્ટ હતી, એ પ્રશ્ન અર્થ વગરનો થઈ પડે છે.

“એપિફેની”ના લેખક મહાશયે પોતાના લેખના અંતિમ ભાગમાં, એક રીતે એમ સ્વીકારી લીધું છે કે, વેદમાં કેટલોક ભાગ ‘ઇશ્વરીય

જ્ઞાન 'નો' હોય, એ સંબંધિત છે. તેઓ લખે છે કે, “ માનવજાતિની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી જ પરમાત્મા પ્રકૃતિ, અંતઃકરણ, અને દૈવી જ્ઞાન (પ્રેરણા) દ્વારા, મનુષ્યો પર પોતાનો પ્રકાશ ફેંકવાની એકા કરનો રહ્યો છે; એટલે અનેક જાતિઓમાં, જે એવાં દેહલાંક મનુષ્યો પેદા થયાં હોય, કે જેણે ધર્મશ્રીય જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઝીલીને, તેનો બીજાઓને ઉપદેશ કર્યો હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. ધર્મશ્રીય જ્ઞાન અનાદિ છે, અને તેમાં કોઈ પણ જાતનું પરિવર્તન થઈ શકતું નથી; એટલે જ્યાં જ્યાં ધર્મશ્રીય જ્ઞાનનો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકાશ પડ્યો હોય ત્યાં ત્યાં તે એક-સરખો જ હોવો જોઈએ, એ વાત નક્કી છે.અમે આ વાત બરોબર માનીએ છીએ કે, પરમેશ્વરે અધ્યાત્મ જ્ઞાનનાં બીજાઓપણ વડે, ભારતવર્ષનાં કોઈ જાતિવિશેષને ઉન્નત બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હશે; પણ પરમક્રમાએ, અતિપવિત્ર આત્મિક અન્તર્ગાન, અથવા તો એ જ્ઞાનનું સત્યતાપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ તો માત્ર (Hebrow) માહુદી લોકોમાં જ જોઈ; અને આવા કારણસર જ, આજે માહુદી સંતાનો પણ એવી શક્તિથી સંપન્ન હોવાનું જણાય છે. ”

પારસી પત્રોમાં મુંબઈનાં “ જામે જમશેદ ” અને “ સાંજવર્તમાન ” નામનાં દૈનિક પત્રોએ પોતાના તા. ૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ના અંકમાં આ પુસ્તકની સમાલોચના કરી છે. ‘ સાંજવર્તમાને ’ લખ્યું છે કે :— “ વેદોની ભાષા અને ધર્મનું અસ્તિત્વ જરૂરોસ્તી ધર્મને આભારી છે, એ માન્યતાને મ. ગ. ગાપ્રસાદજીએ શામાટે દૂંકમા જ ઉડાવી દીધી છે, એ અમારાથી સમજી શકાતું નથી. એમનું આ વલણ આશ્ચર્યજનક છે. ”

મારી મંમજ પ્રમાણે મેં એવાં ધણાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે, કે જે ઉપરથી અન્ધાવસ્થાના કરતાં વેદો ધણાં જ પુરાણાં પુસ્તકો છે, એમ સહેલાઈથી જોઈ શકાય; અને “ સાંજવર્તમાને ” જે (Theory) માન્યતાની વાત કરી છે, તેનું દલીલ પણ પ્રતિપાદન થઈ ચકે એમ નથી; અને

વરણતઃ કોઈ પણ સત્તા સમાન ગણાતા વિદ્યાને એવા પ્રકારની માન્યતા રખા કરી નથી. ઉપરોક્ત માન્યતા સંબંધિત છે એમ માનીને, મેં કેવળ વિચારણાએ, તેનો સહેજ ઉદ્દેશ કર્યો છે; બાકી તો ખુદ ઝંઘવસ્તામાથી જ એવા ઘણાં પ્રમાણો મળી આવે છે, કે જે એ માન્યતાને તોડી પાડે પાડે છે. વૈદિક ધર્મના કરતા પારસીઓનો ધર્મ વધારે જૂનો-પુરાણો છે, એમ કોઈ રીતે સાબિત થઈ શકે એવું છે જ નહીં.

તા. ૧૪-૬-૧૧

ગંગાપ્રસાદ.

આસ્તિકવાદ એ વૈદિકધર્મનો આત્મા છે. માનવજીવનનાં સાથેકનો એ મુખ્ય મહાર છે. માટે “આસ્તિકવાદ”ના જરૂર ગ્રાહક બનો.

ત્રીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિની નકલો થોડા મમય પેહેલાં ખલાસ થઇ ગઇ. બીજી આવૃત્તિ બહાર પડ્યા પછી, થોડા વધુ અભિપ્રાયો પ્રગટ થયા છે. આમાંથી સદગત ડૉ. સતીશચંદ્ર બેનરજી, ડૉ. રાશબિહારી ઘોષ, અને સર ગુરુદાસ બેનરજીના અભિપ્રાયો, આ પુસ્તકને છેડે, વર્તમાનપત્રોના અભિપ્રાયોની સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થયા પછી અલાહાબાદના “મુસ્લિમ રિવ્યુ” માં મારા મિત્ર મિ. એ. એ. ઝકાહુદલાહખાન એમ. એ. એ. ‘સત્યના પ્રેમી’ ના કૃત્રિમ નામથી જે લેખમાળા પ્રગટ કરવા માંડી હતી, તે પૂરી થઇ ગઇ છે; અને તેને “Some Vedic principles as reviewed by a Muslim—મુસ્લિમ દૃષ્ટિએ વેદવાક વેદિક મિદ્ધાન્તો.” એ નામે પુસ્તકાકારમાં પ્રગટ કરવામાં આવી છે. આ આખીયે લેખમાળાને જવાબ મેં “વૈદિક મેગેઝિન”માં આપ્યો છે.

બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થયા પછી, આ પુસ્તકની બીજી જે કોઇ સમાલોચના મારા ધ્યાન પર આવી છે, તે મિ. જે. આર. સૅયની છે. તેઓએ લખનારના ખ્રિસ્તી સાપ્તાહિક “ઇન્ડિયન વિટનેસ”માં સને ૧૯૧૪ના સપ્ટેમ્બરના તા. ૧૦-૧૭ ને ૨૪ના અંકોમાં ત્રણ લેખો લખ્યા છે; અને એ ત્રણ લેખોના મેં જે દૂંકો જવાબ આપ્યો છે, તે ક્યારનો ૫ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

આગરા,
તા. ૧૬મી સપ્ટેમ્બર
૧૯૧૬

ગંગાપ્રસાદ.

ચોથી આવૃત્તિની ભૂમિકા

આ પુસ્તકની ચોથી આવૃત્તિ તૈયાર કરતાં, જે ત્રીજા પ્રકરણમાં સુધારાવધારા કર્યા છે, અને તેમાં “ચુદ્ધિસ્થ સુક્તો”માંથી કેટલોક ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે. બીજા, ચોથા અને પાંચમા પ્રકરણમાં પણ કેટલીક નાની મોટી બાબતો ઉમેરવામાં આવી છે.

ટેહરી
ગરહવાલ સ્ટેટ
તા. ૧૫-૧૨-૨૬

}

ગંગાપ્રસાદ.

આસ્તિક્વાદ:- પશ્ચિમ તરફથી
ધસી આવતાં “**નાસ્તિક્વાદ**”ના
પુરને અટકાવનારો મજબૂત પુલ છે. આ
પુસ્તકના ગ્રાહક થવાનું તેથી રખે ચૂકતા !

હિન્દી અનુવાદની ભૂમિકા

આ પુસ્તક પ્રથમ સને ૧૯૦૬માં અંગ્રેજી ભાષામાં છપાયું હતું. સને ૧૯૧૧માં તેની બીજી, અને ૧૯૨૬માં તેની ત્રીજી આવૃત્તિ છાપવામાં આવી. આ પુસ્તકને જનતાએ જે માન આપ્યું તે માટે હું તેનો કૃતજ્ઞ છું. ભારતવર્ષ ઉપરાંત, યુરોપ, અમેરિકા અને આફ્રિકામાં પણ તેનો ફેલાવો થયો. કેટલાક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોના પ્રશંસાપત્ર તથા વર્તમાનપત્રોની સમાલોચના પુસ્તકને છેડે આપવામાં આવી છે.

મારા એક મિત્ર મૌલવી અણુ અબ્દુલ્લા મુહમ્મદ જકાઉલાખાં એમ. એ. એ, આ પુસ્તકના કેટલાક ભાગની સમાલોચના કરતાં, “મુસ્લિમ રિવ્યુ”માં કેટલાક લેખો લખ્યા હતા; અને “વૈદિક મેગેઝિન”માં મેં તેના ઉત્તર આપ્યા હતા. અને “ઇન્ડિયન વિટનેસ” નામના એક ખ્રિસ્તી પત્રે જે સમાલોચના કરી હતી, તેનો જવાબ પણ આપી દેવામાં આવ્યો છે. આ અનુવાદની સાથે, એ બધા લેખો છાપવાનું ઉચિત માનવામાં આવ્યું નથી; કારણ કે જેના જવાબો આપવામાં આવ્યા છે, તે મૂળ લેખો અંગ્રેજીમાં લખાયેલા છે, અને એનો અનુવાદ છાપવા જતાં, પુસ્તક ધણું મોટું બની જવાનો ભય રહે છે.

મારા પરમ મિત્ર બાબુ ઘાસીરામજી એમ. એ., એલ.એલ. બી. એ મૂળ પુસ્તકનો ઉર્દુમાં અનુવાદ કર્યો છે, અને શ્રીમતી આર્યપ્રતિનિધિ સલા તરફથી તે છપાવવામાં આવ્યો છે. આર્યભાષા-હિન્દીમાં અનુવાદ કરવાની, પ્રથમથી જ કેટલાક વિદ્વાનોએ ઇચ્છા બતાવી હતી; પરંતુ મારા એક સુયોગ્ય મિત્રની ઇચ્છા, પોતાની જાતે જ હિન્દી અનુવાદ કરવાની હતી, એટલે એમની ઇચ્છાને માન આપી, બીજા કોઈને હિન્દી અનુવાદ કરવાની મેં પરવાનગી આપી નહોતી. પરંતુ કેટલાંક કારણોસર એ મિત્ર પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શક્યા નહીં; જેથી કરીને મારી સંમતિથી,

શ્રીમતી આય પ્રતિનિધિ સભાએ, આગતના ૬ આર્થમિત્ર મના સુયોગ્ય સંપાદક પંડિત હરિશંકર શર્મા પાસે, આ પુસ્તકનો દિન્દી અનુવાદ કરાવ્યો, જે આજે વાંચકોની સેવામાં સાર રજૂ કરવામાં આવે છે. આ અનુવાદને આદિથી અંત સુધી લોઘ તપાસીને, જે મૂળ પુસ્તકની બરાબર બનાવી દીધો છે; તેમ છતાં, જે તેમાં કોઈ ભૂલ કે ત્રુટી રહી જવા પામી હોય, તો વાંચકવર્ગ તેને ચાટે ક્ષમા કરે.

આગસ્ટ
૧૭-૧૧-૧૭

ગંગાપ્રસાદ.

[ગુજરાતી અનુવાદની ભૂમિકા-લાઘાન્તર
કર્તાનું નિવેદન વાંચો].

આસ્તિકવાદ

નાસ્તિકવાદનો નાશ કરનારાં આ પુસ્તકના
અગાઉથી ગ્રાહક બનો.

નિવેદન.

અનેકાનેક ધન્યવાદ હજો એ દયાળુ પરમેશ્વરને, કે જેની મહાન કૃપા વડે, સને ૧૯૧૦માં જે (Fountainhead of Religion) પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરવાની મેં ઈચ્છા કરી હતી, તેનો અનુવાદ કરવાની, સને ૧૯૩૩માં પણ મને અનાયાસે અને અશુધારી રીતે તક મળી.

આ પુસ્તકનો અનુવાદ કરવા માટે ગુજરાતમાં ચરોતરમાં આવેલાં સામરખા જેવા નાના ગામડામાં રહેવાનું એકાદ માસ જેટલું ખરચ આપીને મારા સ્નેહી શ્રી છોટાલાલ શંકરભાઈ પટેલે (વડોદરા) મને જે પ્રેત્સાહન આપ્યું તે બદલ હું તેમનો સૌથી પહેલાં આભાર માનું છું; અને ‘ બીમારી ’ તેમજ ‘ એકારી ’ ને કારણે, સામરખાના એક વરસના વસવાટ દરમ્યાન, જ્યારે એક સમય બરોબર અણીનો આવ્યો, અને આ પુસ્તક તેમજ ‘ આસ્તિકવાદ ’ નું પુસ્તક એમ બે પુસ્તકોના અનુવાદ લખીને તૈયાર કરવા છતાં, ચોતરફ નિરાશા, દુઃખ અને અધિકાર દેખાવાં લાગ્યાં, ત્યારે, બરોબર એ કટોકટીને સમયે કેવળ નિઃસ્વાયં ભાવે પ્રેરાઈને, ઉદાર સહાયતા કરનાર, મારા એ પરમસ્નેહી મિત્રનો તો આ સ્થળે ઉપકાર માન્યા સિવાય મારાથી કેમ રહી શકાય ? એ સ્નેહી મિત્ર, તે બીજા કોઈ નહીં, પણ મારા બાળસખા, જ્ઞાતીદેસત અને પરમ-શુભેચ્છક શ્રીચુત્ ભરદ્વાજલાલ ગોવિંદજી મહેતા (અધિક્ષતા-કન્યાબ્રહ્મચર્યાશ્રમ-ટંકરા-ગોરખી-કાઠિયાવાડ) ના નાના ભાઈ, શ્રી. હરિલાલ ગોવિંદજી મહેતા !

પ્રિય ભાઈ હરિલાલની મદદથી મારી આર્થિક સુસીધત ટળી, અને અમદાવાદ આવીને હું કાંઈક ધધે લાગી શક્યો : પણ આ પુસ્તકનું પ્રકાશન માટે મને જો કોઈએ સૌથી વધારે અને અમૂલ્ય સહાયતા કરી

હોય, તો તે, જેઓ નિરંતર મારાં લલાં માટે ચિંતા કરે છે, અને જેઓ કાંઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વગર મારા પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ ધરાવે છે, તે મારા પરમસ્નેહી મિત્ર શ્રીયુત્તર હરગોવિંદ ધરમસી કાચવાળા તરફથી મળી છે. તેમનો ઉપકાર માનવા માટે મારી પાસે પૂરતા શબ્દો નથી; અને મારી લાગણીઓ એટલી ઉભરાય છે કે, આજે તેમને માટે હું કાંઈ વધારે લખી પણ શકતો નથી. પ્રભુકૃપાથી જો આ પુસ્તકની ખીજી આવૃત્તિ બહાર પડશે તો તે, જયવા તો કાંઈ ખીજો ચોખ્ખ સમયે, પ્રિય બન્ધુ કાચવાળાએ કરેલા ઉપકારે, મારા હૃદયમાં પેદા કરેલી લાગણીઓને, જનતાના ચોક્કમાં હું જરૂર બહાર દરીશ.

“ Out of evil comes good—ધણી વખત ખરાબમાંથી પણ સારું પરિણામ આવે છે. ” આ પુસ્તકનું લાઘાન્તર કરવાની જે તક મળી, તે પણ એક અણ્ણમિતવી બેઠારીની આશતનું સારું પરિણામ જ હોવાથી, હું તો તેને માટે પણ પરમેશ્વરનો આભાર જ માનું છું; અને એક સમયે, કાંઈક ગેરસમજને લીધે, મુંબઈ સમાજમાંથી મને બહાર કાઢતી વખતે જેઓએ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો (તેઓ તો વખતે મુંબઈ સમાજના પ્રમુખ હતા) તે, મારા મુરખી વડીલ શ્રીયુત્તર દામોદર સુંદરદાસે મને જે પ્રોત્સાહન અને સહાયતા આપી છે, તેને માટે જો હું અહીં કાંઈ ના લખું તો હું નચુલો જ ગણાઈ. મારી નિરૂદ્ધતા કારણ ‘ શ્રીમદ્ દયાનંદ શતાબ્દિ ’ વખતે પાછો ખેંચી લેવાયો છે, અને તે વખતના મારા ખીજા વિરોધીઓની માફક, શ્રી. દામોદરભાઈ પણ આજે મારા પ્રત્યે એવી તો શુભ લાગણી ધરાવે છે, અને આ કાર્યમાં તેઓએ મને એવી તો કીમતી સહાયતા આપી છે, કે તેમનો આજે હું જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો થોડો છે. અને શ્રી. શૂરજી વલ્લભદાસે આપેલી ચોટીક લોન માટે હું તેમનો પણ ખણી છું.

આજે, મારી મોટામાં મોટી અગત્યો જો કાંઈ હોય તો તે એ જ છે

કે, જે 'આર્યસુધારક ગ્રેસ' કલાવવામાં મારો મુખ્ય હાથ હતો, તેમાં જ આ પુસ્તક હપાયું છે : અને આજે મારા પરમ શુભેચ્છક મિત્ર સ્વામીશ્રી ધર્માનંદજીની હવાતી નથી, એ વિચાર જ મારા હૃદયને ખૂબ દુઃખ દઈ રહ્યો છે : છતાં સદગત સ્વામીજીના લઘુઅનુ શ્રીયુગ્મ મણિલાલ મથુરલાલ ગુપ્તે, ભાષાના સંશોધન, પ્રૂફ, તેમજ ગ્રેસને લગતી બધી બાબતોમાં મને જે કિંમતી સહાયતા આપી છે, તેને માટે હું તેમનો ધણો જ આભારી છું.

આ આભાર દર્શનમાં શ્રીમાન્ ગંગાપ્રસાદજી એમ. એ ચીફ-જડ્જ ટેહરી (ગરહવાલ રેટ્ટ)નો હૃદયપૂર્વક આભાર માન્યા સિવાય તો મારાથી શી રીતે રહી શકાય ? એઓશ્રીએ Fountainhead of Religion લખીને, વૈદિક ધર્મની મહાન સેવા બજાવી છે; અને ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવાની તેઓએ આપેલી પરવાનગી બદલ, તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માની, તેમનો ફોટો આ પુસ્તકમાં આપીને, હું મારી જાતને કૃતકૃત્ય યથેલી ગણું છું.

અને મહર્ષિ દયાનંદ ? આ દેશોદ્ધારક, પરમ તપસ્વી ઋષિ ! સને ૧૯૦૧માં તારા સદગ્રન્થોનાં વાંચને, મને દુન્યવી-આસુરી માયા-મમતાના વિધાતક મોહપાશમાં સપડાતો કેટલેક અંશે બચાવ્યો છે; તારો દેવી બોધ મારા ગમે તેવા દુઃખના દિવસોમાં પણ દિલાસા રૂપ થઈ પડ્યો છે : અને “કૃણવન્તો વિશ્વમાર્યમ્”નો મંત્ર ફૂંકીને તેં જે મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે, અને જે દિગ્માસત્યન કર્યું છે, તેની સ્મૃતિ નિરંતર તાજી રહે તે માટે તારી મનહર મૂર્તિને આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરી, ઘ્યાણ જગદીશને ચરણે હું તો માત્ર એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું, કે વૈદિક ધર્મેદ્ધારની તારી સદેચ્છા પાર પાડવાની પ્રજા અમને સૌને તારાત આપે !

બસ, આ પુસ્તકની ઉત્તમતા માટે તો મારે લખવાનું જ શું હોય ? ફારસીમાં એક કહેવત છે કે “ મુરક આન બાચદ કે ખુદ

ખારાં કે પુદ્ગળોવદ, ન આનંદ કે અતાર બોલવદ=કસ્તુરી તે છે, કે જે પોતાની મેજે પોતાની સુવાસ ફેલાવે છે. સુગંધ તો ફેલાતી ન દોષ, અને અતરીઓ કહે કે આ કસ્તુરી છે, એનો કાંઈ અર્થ નથી. ” આ પુસ્તકની અંગ્રેજીમાં પાંચ આવૃત્તિઓ બહાર પડી ચૂકી છે; હિંદુમાં તેનો અનુવાદ, તરત બાળુ ઘાસીરામજી એ કરી નાંખ્યો હતો; અને હિન્દીમાં પણ બે આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે. માસ આ કાર્યમાં મને હિન્દી ભાષાંતર બહુ જ ઉપયોગી થયું હતું; અને તેને માટે તેના અનુવાદ, ‘આર્યમિત્ર’ ના તંત્રી શ્રી પં. હરીશંકરજી શર્માનો હું ખાસ આભારી છું. પં. મહારાણીશંકરના ‘આર્ય’ માસિકમાં શ્રી રંગીલદાસ કાપડિયાએ આ પુસ્તકનો તરજુમો આપવા માંડ્યો હતો; પણ તે કામ થોડું ચતાં જ અધૂરું રહી ગયું હતું; એટલે આ કાર્ય પૂરું કરવા માટે હું મારી જાતને જરૂર ધન્ય માનું છું; પણ તેના ખસે યશ અને કીર્તિ તો સમાજના મહાપુરુષાર્થી અને સાચા સેવક શ્રીયુત ગંગામસાદજીને જ પડે છે; અને આવા ઉમદા પુસ્તકની કદર કરવી કે કેમ, એનો વિચાર આર્ય-જનતાએ પોતે જ કરી લેવાનો છે. જનતાને ચરણે મારી તો એ નમ્ર વિનંતી કે, આ પુસ્તક, જે વેદો માટે ખરેખરું અલિખાન પેદા કરે તેણું છે, તે જરૂર વાંચે, વિચારે અને તેના એઈલો બહેળો ફેલાવો કરે, કે આ શુજરાતી ભાષાંતરની પણ અનેક આવૃત્તિઓ બહાર પાડવાનો મુસમય પ્રાપ્ત થાય.

હું તો મારા યાહુદી, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, જૈન, મુસલમાન અને પારસી ભાષાઓને પણ આ પુસ્તક નિષ્પક્ષ અને ઉદાર શુદ્ધિ વડે વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરું છું.

અંતમાં આ પુસ્તક તેમજ ‘આદિતકવાદ’ ના શુજરાતી ભાષાંતર દ્વારા વૈદિક ધર્મની યત્કિંચિત સેવા બજાવવાની મારી જે સંદેખા છે, તે દયાળુ ધર્મર પાર પાડે એ જ અભ્યર્થના!

મતેતલ.

કનૈયાલાલ કોઠારી. વી. એ.

વિષય સૂચી

વિષય	પાનું
ઉપોદ્ધાટ	
ધર્મનું મૂળ ધર્મર છે	૩
પ્રથમાવૃત્તિની ભૂમિકા	૧૦
બીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા	૧૨
ત્રીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા	૧૮
ચોથી આવૃત્તિની ભૂમિકા	૧૯
હિન્દી અનુવાદની ભૂમિકા	૨૦
ગુજરાતી અનુવાદની ભૂમિકા	૨૧
અનુવાદકનું નિવેદન	૨૨
વિષય સૂચી	૨૬
પ્રામાણિક ગ્રન્થો	૩૦
૭ મુખ્ય ધર્મોનું સમય-નિરૂપણ	૩૨

પ્રકરણ ૧ લું

ઈસ્લામનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને યાહુદી મત પર છે, ...	૧
૧ બહાઈની ઉત્પત્તિ	૨
૨ મંસારનો પ્રલય અને પુતોત્થાન-(Resurrection) રોજે કયામત	
(અ) રોજેકયામત	૪
(બ) તેનાં ચિન્હો	૫
(ક) ન્યાયનો દિવસ	૬

(ક) સ્વર્ગ-અવસિરાત	૮
(ઘ) નર્ક-દોઝખ	૧૦
૭ ધર્મશ્વર અને શયતાન	૧૦
૪ વિહિત-આવશ્યક કર્મ	૧૧
(અ) નિમાજ	૧૧
(ઘ) રોઝા	૧૨
(ક) ખયરાત	૧૩
(ઙ) હજ	૧૩
૫ નિષિદ્ધ કર્મ	૧૩
૬ સામાજિક રિવાજો	૧૪
(અ) અનેક પત્નીત્વ-બહુ વિવાહ	૧૪
(ઘ) સ્ત્રીત્યાગ-તસ્લાક	૧૫
૭ કેટલીક સાધારણ સમાનતાઓ	૧૫
૮ સંક્ષિપ્ત સાર	૧૬

મકરણ ૨ જુ

ખ્રીસ્તી ધર્મનો મુખ્ય આધાર યાહુદી અને થોડો આધાર					
જુદ્ધ ધર્મ પર છે.	૧૯
૧ યાહુદી ધર્મ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ	૧૯
૨ સંબંધનો માર્ગ	૨૪
૩ ઉપદેશોની સમાનતા	૨૬
૪ વિહાર અથવા સાધુ આશ્રમ, અને કર્મકાન્ડની સમાનતા	૩૦
ખેડીજમ અને અલિંગેકની સમાનતા	૩૦
૫ મહાત્મા જુદ્ધ અને હુઝરત ઇસાનાં જીવનની ઘટનાઓની સમાનતા	૩૩
૬ સંક્ષિપ્ત સાર	૩૫

પ્રકરણ ૩ જી

બૌદ્ધ ધર્મનો આધાર વૈદિક ધર્મ પર છે.	૩૮
૧ મહાત્મા બુદ્ધનાં શિક્ષણનો ઉદ્દેશ કોઈ નવીન ધર્મ સ્થાપવાનો નહોતો	૩૮
૨ બૌદ્ધ ધર્મ, એક જુદો ધર્મ બની ગયો તેનાં કારણ ...	૩૯
૩ બૌદ્ધ ધર્મનું વિનાશક અથવા નિષેધાત્મક અંગ ...	૪૨
૪ બૌદ્ધ ધર્મનું વિધાયક અથવા વિધ્યાત્મક અંગ ...	૪૬

પ્રકરણ ૪ થું

યાહુદી મતનો આધાર જરથોસ્તી મત પર છે	૫૩
૧ પ્રારંભિક	૫૩
૨ સમ્યક્ધર્મો માર્ગ	૫૬
૩ ઇશ્વર સંબંધી વિચાર	૬૫
૪ ઇશ્વર અને શાયતાન	૬૯
૫ કિસ્તા	૭૯
૬ સુદ્ધિની ઉત્પત્તિ	૮૧
જરથુસ્તીઓ અને યાહુદીઓનું વર્ણન	૮૧
૭ મૃતોત્થાનરીસરે-કસન-ચેળે-કયામત	૮૪
૮ બિવિધ્ય જીવન-સ્વર્ગ અને નર્ક	૮૯
૯ બલિદાન	૯૧
૧૦ બીજા કેટલીક સાધ.રણ સમાનતાઓ	૯૩
૧૦ સારાંશ	૯૭

પ્રકરણ ૫ મું

જરથુસ્તી મતનો આધાર વૈદિક ધર્મ છે	૧૦૪
૧ વૈદિક અને ઝન્દહાવાની સમાનતા	૧૦૩

૨	હોદ્દાની સમાનતા	૧૧૬
૩	બન્ને ધર્મોના અનુયાયીઓનાં સમાન નામ 'આર્ય'	૧૧૮
૪	સમાજના ચાર વિભાગ	૧૨૦
૫	ધર્મર સંબંધી વિચાર	૧૨૫
૬	૩૩ દેવતા	૧૪૯
૭	સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ; પ્રકૃતિ, જીવાત્મા અને સૃષ્ટિનું પ્રવાહરૂપે અનાદિત્વ	૧૫૬
૮	સૃષ્ટિ વિકાસની પહેલા	૧૬૫
૯	પુનર્જન્મ	૧૬૮
૧૦	મૌસાહારની મના	૧૭૯
૧૧	ગૌપ્ય	૧૮૦
૧૨	યજ્ઞક્રિયા	૧૮૩
૧૩	બીજી કેટલીક ન્હાની મ્હોટી સમાનતાઓ	૧૮૮
૧૪	સારાંશ	૧૯૪
૧૫	ઉપસંહાર	૨૧૨
૧૬	મહાકવીશ્રી ન્હાનાલાલનો અભિપ્રાય...	૨૨૦

આસ્તિકવાદ

નાસ્તિકવાદ સામે લડવાનાં આ ઉત્તમ
શસ્ત્રના અગાઉથી ગ્રાહક બનો.

(વધુ માટે જુઓ પાન ૨૨૧)

પ્રામાણિક ગ્રન્થો.

આ પુસ્તક માટે જે ગ્રન્થોના આધાર લેવામાં આવ્યા છે, તેના નામો નીચે મુજબ છે :—

૧ ઋગ્વેદ.	૧૯ સ્વામીશ્વરી “ઋગ્વેદાદિ બાલ્ય શ્રુતિકા.”
૨ યજુર્વેદ.	૨૦ અન્દાવસ્તાનો પ્રો. દારમેરટેટર અને રેવરંડ એલ. એચ. મિલ્સનો તરજૂમો.
૩ અથર્વવેદ.	૨૧ બાઇબલ.
૪ શતપથ બ્રાહ્મણ.	૨૨ સેલનું કુશન.
૫ તૈત્તિરિય ઉપનિષદ.	૨૩ મેક્સમુલરનું “ચિપ્સ ફ્રોમ એ જર્મન વર્કશોપ.”
૬ મંડુકોપનિષદ.	૨૪ મેક્સમુલરનાં “છક્કડનાં બાપથો.”
૭ કૈતલ્યોપનિષદ.	૨૫ મેક્સમુલરનું “ઇન્ડિયા: તે આપણને શું શીખવી શકે?”
૮ રથોપનિષદ.	૨૬ મેક્સમુલરનાં “બાવાના વિજ્ઞાન” પરનાં બાપથો.
૯ નિધંકુ.	૨૭ મોનિયર વિલ્પમનું “ઇન્ડિયન વિઝમ.”
૧૦ નિરુક્ત.	૨૮ ગ્રિ. કાપડિયાનું “જરથુસ્તનું શિક્ષણ અને પારસી ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન.”
૧૧, પાણિની અષ્ટાધ્યાયી.	
૧૨ અમરકોષ.	
૧૩ યોગસૂત્ર.	
૧૪ નાપસૂત્ર.	
૧૫ મનુસ્મૃતિ.	
૧૬ ભાગવદ્ગીતા.	
૧૭ સ્વામી દયાનંદનો “સત્યાર્થ-પ્રકાશ.”	
૧૮ સ્વામીશ્વરી “ઋગ્વેદાદિ બાલ્ય શ્રુતિકા.”	
૧૯ પંડિત ગુરુદત્ત એચ. એનું	

- ૨૯ ખ્રિસ્તી અને માહુદી ધર્મની રચનામાં પારસી ધર્મે લાજ-વેલો લાગ. બૉમ્બે ફાઈ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ડૉ. કોહટના જર્મન પુસ્તકનો છપાયેલો તરજૂમો.
- ૩૦ 'થીયોસોફીની દષ્ટિએ જરથુસ્તી ધર્મ.'—એબ્રકે ગિ. નસરવાનજી એફ. બિલિમોરિયા.
- ૩૧ મિ. જે. મુરડોકનું "વૈદિક હિન્દુધર્મ." "
- ૩૨ માન્ટ એલનનું "હસ્તરચનાધીના ગિયાસી ઉત્કાન્તિ"નું પુસ્તક.
- ૩૩ ડૉ. ફિલન્ટનો 'આસ્તિકવાદ.'
- ૩૪ મેડમ બેવેલરસ્ટીનું "આપ્તસીસ અનવેઈલ્ડ." "

- ૩૫ એમ. બેવેલરસ્ટીનું "સિ. કેટ ડૉક્ટ્રિન" (અપ્ત મત)
- ૩૬ મિ. પ્લિનીનું "હિસ્ટોરિયા નેચરેલિસ."
- ૩૭ આર. સી. દત્તનું "સિવિલિઝેશન ઇન એન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા—પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ" નામનું પુસ્તક.
- ૩૮ મિ. માર્ટિન ટાગ, પીએચ. ડી. એ લખેલા, 'પારસીઓના ધર્મ', શિક્ષણ અને પવિત્ર ભાષા" ઉપરના નિબંધો.
- ૩૯ 'ગેલેવરી ટેકરટસ'નો મિ. ઇ. ડગ્લસ. રેસ્ટ પીએચ. ડી. નો તરજૂમો.
- ૪૦ મ. દેનીપ્રસાદે લખેલું "હલા-યલ-હલ-શરીઆ"નું પુસ્તક.

આસ્તિકવાદ

નાસ્તિકાને નિરૂત્તર કરવાનું એક

સખળ સાધન છે.

છ મુખ્ય ધર્મોનું સમય-નિરૂપણ

મુસલમાની, ઇસાઈ, જૈન, બૌદ્ધ, યાહુદી, જરથોસ્તી
અને વૈદિક ધર્મ.

ઉપરના ધર્મો, સમયની પ્રાચીનતાના ક્રમ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યા છે, એમ વાંચકવર્ગને જણાવવાની જાગ્યે જ જરૂર રહે છે. દાખલા તરીકે, બૌદ્ધ ધર્મ ઇસાઈ મતથી, અને ઇસાઈ મત ઇસ્લામથી પુરાણો છે, એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે. એ જ પ્રમાણે, આ વાત પણ નક્કી છે કે, વૈદિક ધર્મ, જરથોસ્તી મતથી પુરાણો છે; અને જરથોસ્તી મત, યાહુદી ધર્મથી જૂનો છે. આમ છતાં આ વાત એટલી બધી પરિચિત નહીં હોવાથી, આ ત્રણે ધર્મોના કાળ-નિરૂપણ (Chronology) ખી મીમાંસા કરતી વખતે, જો આ રીતે થેડું વિવેચન કરવામાં આવે, તો તે અનુચિત મણારો નહીં.

બાઇબલના મત પ્રમાણે હજરત મુસા, કે જે “પંજનામા” (Pentateuch)* ના કર્તા છે, એમ કહેવામાં આવે છે, તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૭૧માં જન્મ્યા હતા; અને કાઇસ્ટના જન્મ પૂર્વે ૧૪૯૧ વર્ષ પહેલાં તેમને ઇશ્વરીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. આ પ્રમાણે યાહુદી ધર્મનું જો જૂનામાં જૂનું પુસ્તક છે, તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૯૧માં લખાયું છે, એટલે એ ધર્મમાં (૧૪૯૧+૧૯૩૨=૩૪૨૪) સાઝવણી હજાર વર્ષ કરતાં વધારે જૂનું કોઈ ધર્મપુસ્તક છે, એમ કહેવાનું કોઈ સાદસ કરી શકે તેમ નથી. જો કદાચ હજરત મુસાને ‘પંજનામા’ના લેખક ના માનવામાં આવે, તો આપણે એ વાતનો સ્વીકાર કરવો પડશે કે, એજરા-એ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦માં તે મન્ય તૈયાર કર્યો હતો.

(જુઓ અધ્યાય ૪ અંશ-૨)

* બાઇબલના સૌથી પ્રાચીન અને પહેલા ૫ અધ્યાયને ‘પંજનામા’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે; અને યાહુદી તેમજ ઇસાઈ જન્મે તેને પોતાના ધર્મપુસ્તક તરીકે માને છે.

‘પંજનામા’ કરતાં ‘ઝદાવસ્તા’ વધારે પુરાણો ગ્રંથ છે. ડૉ. સિપગલના મત મુજબ, જરથુસ્ત અને અગ્રાહમ સમકાલીન (Contemporary) હતા; અને તેઓ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૦૦માં હયાત હતા. આ હિસાબે તેઓ હજરત મુસાના કરતાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં થયા હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. ડૉ. હોગ કહે છે કે, પહેલા સૈકામાં ચયેલા સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા પ્લીનીના મત મુજબ, મુસાના કરતાં હજારો વર્ષ પૂર્વે જરથુસ્તનો જન્મ થયો હતો. (જુઓ-હિસ્ટોરિયા નેચરેલિસ ૩૦-૨). આગળ ચાલતાં હોગસાહેબ કહે છે કે, બેબિલોનના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર બિરોસસના જણાવવા પ્રમાણે, તે (જરથુસ્ત) બેબિલોનિયનોના સમ્રાટ હો, અને એમના પરિવારનો મૂળ પુરુષ-પ્રવર્તક હતો; અને તેણે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. પારસીઓના પવિત્ર ગ્રંથોનું વર્ણન કરતાં, ડૉ. હોગ એક સ્થળે લખે છે કે, “મુસાના સમય (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ થી ૧૫૦૦) થી લઈને તત્કાલીન સાહિત્યના અંત (ઇ. સ. ૯૬૦) સુધીનાં ૨૪૦૦ વર્ષના કાળ દરમિયાન યાહૂદી ધર્મના પવિત્ર ગ્રંથો રચાયા હતા. જરથુસ્તી સાહિત્યના સંબંધમાં પણ જો આપણે એ જ પ્રમાણે ગણતરી કરીએ તો, તેનો આરંભકાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦માં હતો, એમ માનવું પડશે; અને ગ્રીક-યુનાનીઓએ પારસી ધર્મના પ્રવર્તકનો જે કાળ લખ્યો છે, તેનાથી આ અનુમાન ઠાક પણ રીતે વિરુદ્ધ જશે નહીં. (જુઓ. ડૉ. હોગના એસેઝ-નિબધો-પાનું ૧૩૬મું.)

પ્રાચીન યુનાની ગ્રંથકારોનો મત પણ આવા જ પ્રકારનો છે. પ્લેટો-અફલાતૂનની પહેલાં ૬૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે જરથોસ્ત થયો હતો, એમ એરિ-સ્ટોટલ અને યુક્રાક્સસ માને છે. બીજા યુનાની લેખકો કહે છે કે ત્રોજન યુદ્ધ પહેલાં ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે તે થયો હતો. (જુઓ પ્લિનીની હિસ્ટોરિયા નેચરેલિસ ૩૦-૧-૩).

પારસી લોકો પોતે પણ ચેતાના ગ્રંથો ધણા પ્રાચીન હોવાનું માને છે; અને આ વાતનો તો ઇસાઇ લેકિને પણ સ્વીકાર કરવો પડશે કે, ‘પંજનામા’ કરતાં, તે વધારે પુરાણા છે.

જન્દાવસ્તા કે સંસારના બીજાં બધાં પુસ્તકોના કરતાં, વેદ વધારે પુરાણ છે, એ વાતનો સ્વીકાર ના કરે એવો ભાગ્યે જ કોઈ મળશે. અમારા ઋષિ-મુનિઓનો તો એવો વિશ્વાસ છે કે, વેદોનો પ્રકાશ સૃષ્ટિની આદિમાં જ થયો છે. આ મતના સંબંધમાં લલે ગમે તે દહેવામાં આવે, છતાં આટલી વાત તો નહીં છે કે, માનવજાતિનાં પુસ્તકાલયમાં વેદોના કરતાં બીજાં કોઈ પણ પુસ્તક વધારે પુરાણું નથી. પ્રોફેસર મેક્સમૂલર કબૂલ કરે છે કે, "માનવાયોગ્ય ઇતિહાસમાં, વેદોના કરતાં વધારે પુરાણા સમયનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન કરાવે, એવું બીજું કોઈ પણ પુસ્તક નથી."† જન્દાવસ્તાના વિદ્વાન અનુવાદક પાદરી એલ. એચ. મિલ્સ, જન્દાવસ્તા કરતાં વેદો વધારે પુરાણા છે, એમ નિશ્ચિતપણે જતાવતાં લખે છે કે, "મીથ્ર અને તેના સહયોગીઓનું વર્ણન પાછલી 'અવસ્તા'માં આવે છે, અને તેથી આપણે એ વાતનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો પડે છે કે, જન્દાવસ્તાના પ્રાચીનતમ ભાગ ગાયાઓનો કાળ (સમય) વેદોની ઋગ્-ઓના કરતાં ઘણો જ પાછળનો છે."‡ મતલબ કે પારસીઓની ગાયાઓના કરતાં વેદો વધારે પુરાણા છે. આગળ ચાલતાં રેવ. મિલ્સ કહે છે કે, "આવાં પરિવર્તનને માટે હમેશાં લાંબા કાળની આવશ્યકતા રહે છે; એટલે અમારે એમજ માનવું પડે છે કે, ગાયાઓના કરતાં પ્રાચીનતમ ઋગ્-ઓ ઘણી જ વહેલી થઈ હતી."*

આ પુસ્તકમાં અમે એમ જતાવી આપીશું કે, મુસલમાની, હસાઈ, બૌદ્ધ, યાહુદી અને જરથોસ્તી, એ પાંચે ધર્મોનું મૂળ વેદ છે. વેદના પાયા ઉપર જ એ પાંચે ધર્મોં અવલંબેલા છે.

† ચિપ્સ ક્રૉમ એ જર્મન વર્કશાપ, ભા. ૧લો. પાનું ૪.

‡ જન્દાવસ્તાનો અંગ્રેજ અનુવાદ યા. ડબ્લો. સ્મિથ પા. ૩૬ (એસ. બી. ડ. સિરિઝ.)

* ઉપરનું પુસ્તક પા. ૩૭મું.

શ્રીમાન મહોદય ગંગાપ્રસાદજી
એમ. એ. એમ આર. એ.,

જોર

The Fountainhead of Religion

ધર્મનું આદિ મૂળ

વેદ

ધર્મસરિતાની ગંગોતરી

પ્રકરણ ૧૬

Mahomedanism is mainly based upon Judaism
ઈસ્લામનું અણતર યાહુદી-ધર્મના પાયા ઉપર થયું છે.

યહોમદ (સમૃ)ના ઇસ્લામી ધર્મ મુખ્યત્વે
હીને જુદેઈઝમ-યાહુદીઓના ધર્મ ઉપર રચાયે છે;
અને થોડે ભાગે ઝોરોસ્ટ્રીએનિઝમ-પારસીઓના ધર્મ, કે
જેની ઉપર યાહુદીઓના ધર્મનાં મંડળ થયાં છે, તેની
ઉપર રચાયે છે. પહેલી વાતનો મુમલમાનો પોતે પણ

સ્વીકાર કરે છે; અને એ કબૂલાતની સાથે, તેઓ એવો પણ દાવો કરે છે કે, પયગમ્બર મહમદે (સંલ.) કેટલીક બાબતોમાં યાહુદી ધર્મમાં સુધારા વધારા કર્યા છે. ઇસ્લામ અને યાહુદી ધર્મની જો વિસ્તારપૂર્વક તુલના કરવામાં આવે, તો જરૂર જણાઇ આવે કે, ધણાખરા સિદ્ધાન્તો અને મુખ્ય મુદ્દાઓમાં મહમદ સાહેબે યાહુદી ધર્મનું કેવળ અનુકરણ જ કર્યું છે. બંને ધર્મની સરખામણી કરતાં, આપણે એવાં જ અનુમાન ઉપર આવી શકીએ કે, પયગમ્બર સાહેબે મૌલિક (Original) વિચાર અગર તો ઇશ્વરી પ્રેરણા (Divine inspiration) થી ઇસ્લામમાં કોઈ પણ અગત્યની કે જીવ જોવી નવી બાબતનો ઉમેરો કર્યો નથી.

સુવિખ્યાત ડૉ. સેલે કુરાને પાકનો જે તરજૂમો કર્યો છે, તેના પ્રારંભિક વિવેચનમાં ઉપરોક્ત વિષય ઉપર અચ્છો પ્રકાશ દેતે તેવી ઘણી કીમતી વિગતો રજૂ કરી છે. આપણી આ તુલનાત્મક તપાસમાં આપણે તેનો જ આધાર લઇશું.

(૧) બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ.

આ વિશ્વની-આ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, પહેલી તેમજ છેલ્લી વાર માટે કરવામાં આવી છે, એ વિચાર યાહુદીઓનો છે; અને યાહુદી ધર્મ તથા તેની ઉપર રચાયેલા ઇસ્લામ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મની એ ખાસ વિશેષતા માનવામાં આવે છે. વળી, ખુદાએ કરામત કરીને-અમલકાર કરીને-કોઇ પણ બીજી વસ્તુની મદદ વગર (અલાવમાંથી લાવ રૂપે) આ વિશ્વને બનાવ્યું છે, એ માન્યતા પણ યાહુદી ધર્મમાંથી હેવામાં આવી છે. તદુપરાંત આદમ અને હવ-હવાને બનાવીને ઇકબના બગીચામાં મૂકવામાં આવ્યા; ત્યાં તેમને એક ખાસ વૃક્ષ સિવાયનાં બીજાં બધાં વૃક્ષોનાં ફળફળાદિ ખાવાની પરવાનગી આપવામાં આવી; સત્તા કરેલાં વૃક્ષોનાં જ ફળ ખાવા માટે, સર્પના આકારમાં આવીને ચપતાને તેમને

લક્ષ્યાધ્યાં; અને તેને પરિણામે તેમનું બેહેસ્ત-સ્વર્ગમાંથી પતન થયું; વગેરે વાતો તો યાહુદી ધર્મમાંથી લગભગ સ્પષ્ટશઃ ઉતારી લેવામાં આવી છે.

મનુષ્ય કરતાં ઉચ્ચ દૈતિનાં પ્રાણીઓ-એટલે કે Angels-હિસ્તાઓના સંબંધમાં પણ એમજ કહી શકાય તેવું છે. આ હિસ્તાઓનાં શરીર પણાં વિશુદ્ધ અને લાઝે જ દેખી શકાય તેવાં સૂક્ષ્મ હોય છે; તેમને અગ્નિ-તેજ-માંથી બનાવેલા હોય છે; તેઓ ખાતા નથી, પીતા નથી કે તેમની વંશવૃદ્ધિ પણ ચલી નથી; તેઓની અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ હોય છે, અને તેઓને લિન્ન લિન્ન કાર્યો કરવાનાં હોય છે; અને આ બધા હિસ્તાઓમાં છાયાધલ, મીકાધલ, ઈઝરાધલ અને ઇસરાફીલ, એ ચાર મોટા આગેવાન હિસ્તાઓ ગણાય છે. ડૉ. સેલ કહે છે કે:—
“હિસ્તાઓને લગતી તમામ વાતો પયગમ્બર મહમદે (સલ.) યાહુદીઓ પાસેથી મેળવી છે, અને યાહુદીઓ પોતે કબૂલ કરે છે તેમ, તેઓએ હિસ્તાઓનાં નામો તથા કામોનો ઉપદેશ ઇરાનીઓ પાસેથી મેળવ્યો છે. (તાલમુદ હીરાસ એન્ડ રેશ બાસ્થાન.) *

કુરાને પાક, અથુક ઉતરતા પ્રકારનાં પ્રાણીઓ, કે જેને જીન-ભૂતો કહેવામાં આવે છે, તેનું શિક્ષણ પણ આપે છે. આ જૂતોને ૫ અગ્નિ-માંથી બનાવવામાં આવે છે, પણ હિસ્તાઓના કરતાં તેમનાં તત્વો હલકા પ્રકારનાં હોય છે, અને તેઓ ખાપ છે, પીએ છે, વંશવૃદ્ધિ કરે છે, અને મરણશરણુ પણ ધાપ છે. ડૉ. સેલ કહે છે કે: “યાહુદી લોકો “શીદીમ” + સબ્દ વડે જીનો અને જૂતોનું જે વર્ણન કરે છે, તેની સાથે ઉપરના વિચારો લગભગ અક્ષરેઅક્ષર મળતા આવે છે.”

* સેલનું કુરાન (ચે-ડોઝ કલારીકસ) પ્રારંભિક વિવેચન પાત્ર પદ : પ્રકરણ ૪૫ પશુ જીવો. હ. ૫.

+ સેલનું કુરાન પાત્ર ૫૭ મું.

(૨) વિશ્વનો પ્રલય અને કયામત.

આત્મા અમર છે, એમ મુમલમાનો માને છે; અને (Day of Resurrection) ‘ રોજે કયામત ’ નો દહાડો જ્યારે આવશે ત્યારે. બધાં મુઝાં જાગશે, અને તેમને જીવન દરમ્યાન કરેલા સારાંનરસાં કર્મોનો બહોળો આપવામાં કે સજા કરવામાં આવશે, એવી માન્યતા પણ ધરાવે છે. આ આખોય સિદ્ધાન્ત ઘાઠુદી ધર્મમાંથી લેવામાં આવ્યો છે.

કયામત (Resurrection)—કેટલાક લોકો એમ માને છે કે, રોજે કયામતનો ખ્યાલ માત્ર (Spiritual) આધ્યાત્મિક છે; પણ મામાન્ય રીતે મોટા ભાગની એવી માન્યતા છે કે, કયામતને દહાડે બધાં મુરદાં કબરોમાંથી શરીર અને જીવાત્મા સાથે બેઠાં થશે.* આ બાબતમાં એવો સવાલ જરૂર ઉઠાવી શકાય કે, શરીર સડી ગયા પછી, એટલેકે તેનાં પંચભૂતના તત્વોનું પૃથક્કરણ થઈ ગયા પછી, તે ફરીથી એકું શી રીતે થઈ શકે ? પણ મહમદસાહેબે આ બાબતમાં બહુ કાળજીપૂર્વક કામ લીધું છે; અને તેઓએ સમજૂતિ આપી છે કે, શરીરના બીજા ભાગોનું ગમે તે થાય, પણ તેનો એક ભાગ કેવટ સુધી આગાદ રહેશે, અને તેમાંથી કયામતને દહાડે આખું શરીર બની જશે. ખાટો પકાઈ નાખવાથી જેમ ફીણ પેદા થઈને ખમીર-ખીમે ચડે છે, તેમ એ વસ્તુમાંથી આખું શરીર બની જશે. તેઓએ એવું શિક્ષણ આપ્યું છે કે, માણસનું શરીર આખુંય પૃથ્વીમાં ખવાઈ જશે, પણ એક હાડકું નહીં ખવાય. એ હાડકાને “ અલ અજીબ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે; અને આપણી ભાષામાં આપણે તેને મનુષ્યશરીરના રાંગ-દગરાનાં હાડકાં તરીકે ઓળખીએ છીએ. મનુષ્યશરીરમાં તેની ઉત્પત્તિ સોથી પહેલી થઈ હતી, અને તેથી તે આખર સુધી કાયમ રહેશે, અને એ બીજામાંથી શરીર રૂપી આખુંયે વૃક્ષ ઉગી નીકળશે, એમ કહેવામાં આવે છે. આ વૃક્ષ

* સેલફ કુરાન-પ્રસ્તાવના-પાનું ૧૧ મું.

કેવી રીતે ઉગશે, તેની સમજૂતિ આપતાં, પયગમ્બર સાહેબ કહે છે કે, કયામત પહેલાં ખુદા આળીશ દિવસ સુધી વરસાદ વરસાવશે, પૃથ્વી ઉપર બાર હાથની ઉંચાઈ જેટલું પાણી ફરી વળશે, અને એને પ્રતાપે, કબર-માનાં મુઠાંઓ, વર્ષાઋતુના બાજીપાણી માફક, સજીવન યધને બહાર ફૂટી નીકળશે. આ વિચારો પણ પયગમ્બર મહમદે (સલ.) યાહુદીઓ પાસેથી મેળવ્યા છે : ફરક માત્ર એટલો જ કે યાહુદીઓ 'અલ અજીબ' ને બદલે " Lazz-ulaz " નામનું હાઠકું અમર રહેશે, અને વરસાદની હેલીને બદલે પુષ્કળ (Dew) ઝાંઝળ પડીને પૃથ્વીમાં તેનો પ્રવેશ થતાં, મુઠાંઓ સજીવન યધને બેઠાં થશે, એમ કહે છે. *

શેઝે કયામતનાં ચિહ્નો:-અગાઉથી કેટલાંક ચિહ્નો જણાવા લાગશે, અને તે ઉપરથી " શેઝે કયામત " નજીક આવ્યો છે એમ જાણી શકાશે. જેમકે:—

(અ) સૂર્ય પૂર્વને બદલે પશ્ચિમમાં ઉગશે.

(બ) ઘણા જ વિચિત્ર આકારનું " દબજલ " નામનું ભયંકર રાક્ષસી પ્રાણી ઉત્પન્ન થશે. આ પ્રાણી અરબ્બી ભાષામાં ઇસ્લામના સત્ત્વનો ઉપદેશ કરશે. ડૉ. સેલના મત પ્રમાણે આ વિચાર, બાઇબલ (લ્યુક ૨૩-૮) માં જે પ્રાણીનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે, તેની ઉપરથી લેવામાં આવ્યો છે.

(ક) મેહદીનું પ્રાગટ્ય થશે.

(ડ) ' સુર ' (Sarr) નામનું બમુગલ તથા વખત નોરથી ફૂંકવામાં આવશે.

વધતેઓછે અંશે આ બધા વિચારો યાહુદીઓના છે. એ જ પ્રમાણે, કયામતનો દહાડો આવી પહોંચ્યા પછી, અને ખુદા બધાનો ઇનસાફ કરશે

* સોહતુ કુરાન-પ્રસ્તાવના વાલુ-૬૨૫.

તે પહેલાં, કબરમાંથી સજીવન ચઢેલા જીવોને, સર્વનારાયણ, કે જે તેમના માયા ઉપર થોડા વારને અંતરે આવી લાગ્યો હશે, તેના બળબળતા સખત તાપમાં, લાંબા વખતને માટે ચોલવું પડશે, એ વિચાર પણ યાહુદીઓના ધર્મગ્રંથમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. *

ઇન્સાફનો દિવસ:—મુકરર કરેલા વખત સુધી સખત તાપમાં થોળ્યા પછી, આદમ જાત (Mankind) સમક્ષ ખુદ (God) ઇન્સાફ કરવા માટે આવશે, અને તે વખતે પવનગમ્મર મહમદ (સલ.) પરાયે પ્રાર્થના કરનારા મધ્યસ્થ (Intercessor) તરીકે હાજર રહેશે. (ખ્રિસ્તામીઓ માટે સિકારસ કરનારા વકીલ તરીકે હાજર રહેશે.) ત્યારબાદ દરેક જીવની, તેણે પોતાની જિંદગી દરમિયાન કરેલાં કર્મોની તપાસ કરવામાં આવશે. કેટલાક એમ કહે છે કે શરીરનાં દરેક અવયવ અને ભાગને બોલતા કરવામાં આવશે, અને પ્રત્યેક અવયવ પોતે કરેલાં પાપોનો એકરાર કરશે. દરેક માણસને એક એક ચોપડી આપવામાં આવશે, જેમાં તેણે કરેલાં બધાં કર્મોની નોંધ રાખવામાં આવેલી હશે. હિસ્તા જીબાઈને એક ત્રાજવું ઝાલ્યું હશે, જેમાં આ ચોપડીઓનાં વજન કસ્યામાં આવશે. ત્રાજવામાં જેખી જેતાં, જેમનાં પાપના કરતાં પૂણ્ય કર્મો વધારે હશે, તેમને સ્વર્ગ-એહેસ્ત-માં મોકલવામાં આવશે; અને જેઓનાં પૂણ્યના કરતાં પાપકર્મો વધારે હશે, તેમને નર્ક-દેઝખ-માં મોકલવામાં આવશે. આ માન્યતા સંપૂર્ણ રીતે યાહુદીઓ પાસેથી લેવામાં આવી છે. ડૉ. સેલ કહે છે કે, “ જૂના યાહુદી લખનારાઓએ મનુષ્યોનાં કર્મોનું રજિસ્ટર રાખનારી કિતાબોનું, તેમજ તેને જેખવ માટેનાં ત્રાજવાનું, ન્યાયના દિવસના વર્ણનમાં બરોબર આવું જ બ્યાન કયું છે. + ”

* ડૉ. સેલનું કુરાન-અસ્તાવના પાનું ૬૮મું.

+ નૂઓ-ચીદ્રસ માલહુત રોમલ પા. ૧૫૩. સી. ૩; અને જેમરશોહર પાનું ૬૧.

ઇન્સાફના દિવસના ઉપરોક્ત વિચારો ચાહુદીઓના પોતાના નથી; પણ તેઓએ એ ખ્યાલો ઝોરાસ્ત્રીયન્સ-પારસીઓ-પાસેથી મેળવ્યા છે. ડૉ. સેલ એવો ઇશારો કરે છે કે, “ Old Testament-જૂના બાઇબલ ” માં બંને વિચારોનું સ્થાન સૌથી પહેલાં કર્યું હોય એમ જણાય છે. (એકઝોસ ૩૨-૩૩; ડૉન ૭-૧૦; રેવેલ ૨૦-૧૨; ડૉન ૫-૨૭) આ પ્રમાણેના ઇશારો કરવા છતાં ડૉ. સેલ એમ સ્વીકારે છે કે, ઇરાનીઅન માગી “ ગ્રાન્ડા ” ની જે માન્યતા ધરાવે છે, તે ઇસ્લામી મતની સાથે વધારે મળતી આવે છે. ઇરાનીઅન માગીઓ, એમ માને છે કે, ઇન્સાફને દિવસે બે દિરસ્તા મેહર અને સફ્શ પૂલ (આનું વર્ણન હવે પછી આવશે) ઉપર ઉભા રહેશે; અને જેમ જેમ એ પૂલ ઉપરથી માણસો પસાર થતાં જશે, તેમ તેમ તેઓ દરેકની તપાસ કરશે. મેહર, ખુદની દયાના પ્રતિનિધિ રૂપ હોવાથી ગ્રાન્ડાને પોતાના હાથમાં જાલશે, અને મનુષ્યોનાં કર્મોને તોળા જોશે; અને તે જે પ્રમાણે રિપોર્ટ કરશે, તે પ્રમાણે ખુદા ઇન્સાફ કરશે. જેઓનાં સત્કર્મો એક બાલ જેટલાં પણ વધારે નમતાં જણાશે, તેમને પૂલ ઉપર થઇને આગળ સ્વર્ગમાં જવા દેવામાં આવશે; પણ જેઓનાં પુણ્યકર્મો ઓછાં હશે, તેઓને ખુદાના ન્યાયના પ્રતિનિધિ રૂપ દિરસ્તો સરક, પૂલ ઉપરથી નીચે નીકળે-દોઝખ-માં ગમકાવી દેશે. ” x

સ્વર્ગ-મેહરસ્તા-ના માર્ગમાં એક પૂલ આવે છે, જેને પયગમ્બર મહમદે “ બલ્લ સીરાત ” એવું નામ આપ્યું છે. આ પૂલ નીકળે-દોઝખ-ની ખીણ ઉપર ઉભો કરવામાં આવ્યો છે; અને તે બાલ કરતાં પણ પાતળો અને તલવારની ધાર કરતાં પણ વધારે તીક્ષ્ણ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. આ પૂલ ઉપરથી, પયગમ્બર મહમદની આગેવાની હેઠળ, ઇસ્લામીઓ સહેલાઈથી પસાર થઇ જશે; પણ પાપી મનુષ્યો (કાફરો) ના પગ

x ડૉ. સેલનું કુરાન-પ્રસ્તાવના ચાનું ૭૧. સાથે જુઓ કેન્દ અવસ્તા, ભાગ ૩૧. વેરર મેન્યુ ખુદા ચાનું ૧૩૪.

લપસી જશે, અને તેઓ નીચે વિકાળ મુખ કાઢીને ઉભેલા દોજખમા ઉધે મસ્તકે જઈ પડશે. યાહુદીઓ પણ એ જ પ્રમાણે નર્કના પૂલની વાત કરે છે, અને તે દોરા ડરતા વધારે પહોળો નહીં હોય એમ કહે છે. એરોસ્ત્રપનો - પારસીઓ-એવુ શિક્ષણ આપે છે કે, છેલ્લે (ન્યાયને) દિવસે “ પૂલ ચીનાવદ ” + નામના પૂલ ઉપરથી પસાર થવાની દરેક માણસને ફરજ પાડવામા આવશે અને યાહુદીઓ તથા મુસલમાનોએ આ વિચાર પારખી મુસ્તકોમાંથી જ ગ્રહણ કરી લીધો છે.

સ્વર્ગ-ખેહુસ્ત:—જેઓ ઇમાનદાર મુસ્લિમો હશે, તેઓ ‘ અલ-સીરાત ’ પૂલ ઓળંગીને, સ્વર્ગ કે જે સાતમા આસમાનમા આવેલું છે, ત્યાં પહોંચી જશે. સ્વર્ગ-ખેહુસ્ત-ના સંબંધમા મુસલમાનોની એવી માન્યતા છે કે, તે એક અતિસુંદર બગીચાનું બનેલું છે. એ ‘ બાગે ખેહુસ્ત ’ માં પાણી, દૂધ, મધ અને સુગંધી પદાર્થોના ઝરા, પુવારા અને નદીઓ આવેલી છે, અને ત્યાં સોનાના ચડવાળાં વૃક્ષો છે. તદુપરાંત, ત્યાં તેજોમય, જ્વલત્પ્રમાણ સ્વરૂપવાળી અને પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવે એવી સીતેર યુવતીઓ હશે. આ યુવતીઓને તેમની મોટી કાળી આંખોને કારણે, “ હુર-ઉલ-અયુન ” એવું નામ આપવામા આવ્યું છે. લગ-લગ આ આખાય વર્ણનને માટે પચમ્મર મહમદસાહેબ યાહુદીઓનાં આભારી બન્યા છે. યાહુદી લોકો હમેશા એમ કહે છે કે, ન્યાયી પૂણ્યાત્માઓને ફરજી કલાસ સુંદર બગીચામા સ્થાન મળશે, અને તે બાગ સાતમા આસમાનમા આવેલો છે. (જુઓ, જેમર ટેનીય પા. ૨૫; ખીરેકાય પા. ૪૪; મીડરેશ સેઓય પા. ૩૭). તેઓ એમ પણ કહે છે કે, એ ‘ બાગે ખેહુસ્ત ’ને ત્રણ દરવાજા છેઅને ત્યાં દૂધ, દારૂ, મધ અને સુગંધી પદાર્થોની ચાર નદીઓ વહે છે. (મીડરેશ, ચાલકુત શેવીની). *

+ ડૉ. રોલન કુશન-પ્રસ્તાવના પાનું ૭૮.

* ડૉ. રોલન કુશન-પ્રસ્તાવના પા. ૭૮.

સ્વર્ગની મોજમજાહનું ઝોરોસ્ત્રીયનોએ આવી જ લાપામા વર્ણ કર્યું છે, અને માહુદી લોકોએ પણ તેમની પાસેથી આ વિચારો ગ્રહ કર્યા હોય, એ ઘણું સભવિત છે. ડૉ. રોન એવી ટીકા કરે છે. “ઇરાનિયન માગી (પારસી) લોકો પણ પૂણ્યગાળી જીવેને લવિન્દ્ર ઘણું જ સખી, આનંદદાયક જીવન ગાળવાનું મને છે, એવી માન્યતા ધરાવે છે, અને એ વિચાર પયગમ્બર મહમદના ખ્યાલને બહુ જ મળતો આવે છે. સ્વર્ગને તેઓ ‘ખિલ્લિસ્ત’ કહે છે, અને ‘મીનુ’ (ખીયોરી કાચ-સ્ફટિક) પણ કહે છે. આ મીનુમા ધર્માત્માઓને સર્વ પ્રકારના સુખો મળશે, અને ખાસ કરીને, ‘હુરાને ખિલ્લિસ્ત’-કાળી આખોનાળી સ્વર્ગની પરીઓની સોમતનો આનંદ પ્રાપ્ત થશે, એમ તેઓ માને છે; અને આ પરીઓની સભાજ રાખવાનું કામ ઝમીયદ નામના ફિરસ્તાને સોંપવામાં આવ્યાનું પણ તેઓ જણાવે છે. આ ઉપરથી જ પયગમ્બર મહમદે બેહેસ્તની હુરાનું પહેલવહેલું સૂચન મેળવ્યું હોય એમ જણાય છે ” *

પારસીઓના ધર્મ-મંથો જે પાછગથી લખાયા છે, તેમાંના “ નાહુમા મીહુખાદ ” નામના મંથમાંથી આ નીચેનું અવતરણ વિચારવા યોગ્ય દીસે છે —

“ નીચામાં નીચું જે સ્વર્ગ છે, તેમાં જનારાઓને પણ આ દુનિયાના જે સર્વ પ્રકારના સુખોપભોગ છે, તે ભોગવવાને તો મળશે જ વનદેવીઓ, યક્ષિણીઓ, ગ્રીલાઓ, ગુનામડીઓ, મધ, માસ, કપડા, ખિજાના, ફરનિમરની તમામ વસ્તુઓ વગેરે, ગણી ગણાય નહીં એટલી અમખ્ય સુખમામગ્રી ત્યાં મળશે, ”—મીહુખાદ ૪૦ ને ૪૧-પ્રકરણ ૪૬૮.

* ડૉ. રોનનું કુરાન-પ્રસ્તાવના-માનું ૭-

નકે:-દોળખ-દોળખનાં જુદી જુદી જાતનાં દુઃખો, સાત વિભાગમાં તેની, કરવામાં આવેલી વહેંચણી, અને સ્વર્ગ તથા નર્કની વચ્ચે આવેલા પાર્લિશનની દીવાલ કે જેને “અલ અઝરાર્ફ” કહેવામાં આવે છે, તેને લગતા ખ્યાલોની પણ યાહુદી ધર્મગ્રંથોમાંથી કોપી કરવામાં આવી હોય, એમ જણાય છે.

(૩) ખુદા અને શયતાન.

ધર્મશાસ્ત્રીઓનો ખુદાનો જે ખ્યાલ છે, તે યાહુદીઓના પ્રજ્ઞાના ખ્યાલ સાથે આખા મળતો આવે છે. આ જગતમાં બે પ્રકારની શક્તિઓ છે, જેમાંની એક સારી અને કલ્યાણ કરનારી, દેવી, ખુદાની શક્તિ છે, અને બીજી બુરી અને અનિષ્ઠ કરનારી, આસુરી, શયતાનની શક્તિ છે, એ સિદ્ધાન્ત પણ મુસલમાનોએ યાહુદીઓ પાસેથી લીધો છે. બાઇબલ અને કુરાનના એકેશ્વરવાદને બદલે બનાવી દેનારો આ મત, યાહુદીઓએ ઝોરોસ્ટ્રિયનો પાસેથી જ મહણ કર્યો છે. પાર્સીઓએ સારીનરસી શક્તિઓને “સ્પેન્ટામેન્ટ્યુ” અને “અંગીશમેન્ટ્યુ” એવાં નામ આપેલાં છે. આજળા જતાં એવા પ્રકરણમાં આ વિષય ઉપર વધુ વિવેચન કરવામાં આવશે, અને તે ઉપરથી સમગ્ર સંકારો કે, વેદના એક સુંદર અલંકાર ઉપરથી આ બધો ગોટાળો પેદા થવા પામ્યો છે. વેદની અલંકારિક ભાષામાં, દેવી અને આસુરી વૃત્તિ વચ્ચે નિરંતર ચાલતા ‘દેવાસુર સંગ્રામ’ ‘નું’ રસીલું ખ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. ખૂં રહસ્ય સમજ્યા વગર ઝોરોસ્ટ્રિયનોએ તે ઉપરથી સારીનરસી બે શક્તિઓનો જુલલરેલો ખ્યાલ બાંધ્યો, અને તેમના ગ્રંથો ઉપરથી યાહુદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને ધર્મશાસ્ત્રીઓએ અવનવા રંગો પૂરીને એક ચિત્રો દોર્યાં; અને ખુદાની સાથે તેનાથી શક્તિમાં બીજે નંબરે આવે એવો શયતાન પણ ખડો કરી દીધો. દેવાસુર સંગ્રામના અલંકારે ખુદા અને શયતાનની અજળ પ્રકારની દીવાલો ઉભી કરી. આ ધણો અગત્યનો સુદ્ધ છે, અને તેની

ઉપરથી આશ્ચર્યજનક રીતે જોઇ શકાય છે કે, ધર્મવિચારનો ઝરો વેદમાંથી એ-દ અવસ્થાની અને ત્યાંથી બાહ્યબલ અને કુરાનની દિશામાં વહેતો ચાલ્યો છે.

(૪) ધાર્મિક પ્રક્રિયાઓ.

યાહુદી ધર્મમાંથી ઇસ્લામના વિચારો અને સિદ્ધાન્તોને કેવી રીતે લઇ લેવામાં આવ્યા છે, તે અત્યાર સુધીમાં આપણે જોઇ લીધું. હવે આપણે એ જ મૂળમાંથી ધાર્મિક ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓને પણ કેવી રીતે ઉચકી લેવામાં આવી છે, તે જોઇશું.

દરેક મુસલમાનની ઉપર ચાર ખાસ ફરજો નાખવામાં આવી છે, જેવી કે (૧) બંદગી-નિમાજ; (૨) ઉપવાસ-રોઝા; (૩) ઝકાત યાને દાન-ખચરાત; અને (૪) હજ-મકાની યાત્રા.

(૧) નિમાજ:—નીચે દસતીરનો જે ઉતારો લેવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી વાંચક વર્ગ જોઇ શકશે કે, પયગમ્બરના અનુયાયીઓ નિમાજ પકતી વખતે, ઉઠીને જેવાં શરીરનાં જે ભુલ્યાં ભુલ્યાં આસનો કરે છે, તેમાં ધણે ભાગે તો ઝેરોસિદ્ધિયનોની જ નકલ કરવામાં આવે છે.

“ બંદગી-નિમાજ વખતે, જે પવિત્ર અને ડાહ્યો માણસ હોય, તેણે મોખરે ઉભા રહેવું જોઈએ; અને બીજાઓએ તેની પાછળ ઉભાં રહેવું જોઈએ. નિમાજ વખતે માણસે બરોબર સીધા ટંદાર ઉભા રહીને, બન્ને હાથ ભેગા કરવા; પછી મસ્તક નમાવી વંદન કરવું; પછી લાંબા યધને દંડવત્ પ્રણામ કરવા; ફરી પાછા ટંદાર ઉભા થવું; પછી એક હાથ મસ્તક ઉપર મૂકવો; તે ઉપાડી લઇને પછી બીજો હાથ માથા ઉપર મૂકવો; પછી માથું ઉંચું કરવું, અને અંગૂઠા બુદ્ધ રાખી બે હાથ ભેગા કરવા; પછી બન્ને અંગૂઠા બે આંખો ઉપર મૂકવા અને આંખનાં માથાને અડકે તેવી રીતે રાખવાં; પછી મસ્તકને છાતી સુધી નીચે

નમાવવું અને પાછું ઉંચું કરવું; પછી જમીન પર બેસી જવું; પછી હાથ જમીન પર મૂકી, ઘૂંટણુલર ચપ્પ, કપાળ જમીનને અડાડવું; પછી મોઢાના ડાબા-જમણા બન્ને ભાગે વારાફરતી જમીનને અડાડવા; પછી લાકડીની માફક જમીન પર લાંબા ચપ્પ જવું; પછી હાથ પાછા ખેંચી છાતી જમીનને અડાડવી; પછી તે જ પ્રમાણે સાયળ જમીનને અડાડવા; પછી ઘૂંટણુલર ચપ્પ; પછી પલાંડી વાળીને બેસવું; અને છેવટ અદબ વાળી મસ્તક હાથ ઉપર મૂકવા. ખુદા સિવાય બીજા કોઈની આ પ્રમાણે બંદગી કરવી નહીં. * x

મુસલમાનોમાં નિમાજ વખતે “ કાબ્લા ” તરફ મોઢું રાખવાનો જે રિવાજ છે, તે પણ તેઓએ યાહુદીઓ પાસેથી ગ્રહણ કર્યો છે; કારણ કે યાહુદીઓ હમેશાં જેઠસલેમ તરફ મુખ રાખીને જ બંદગી કરે છે. ડૉ. સેલ કહે છે કે:— “ મહમદ અને તેમના મુરીદો માટે ૭ સાત મહિના (કેટલાક કહે છે કે અઢાર માસ) સુધી “ કીબલા ” નું પણ એ જ સ્થાન હતું. પણ પાછળથી તેમને “ કાબ્લા ” માં બદલી નાખવાની ફરજ પડી હતી. * +

“ નિમાજ પહેલાં પાણી અગર રેતીથી હાથપગ ધોવાનો—‘ વજૂ ’ કરવાનો રિવાજ પણ યાહુદીઓ અને ઇરાનીઓ પાસેથી લેવામાં આવ્યો છે.

‘ સુન્નત ’ નો રિવાજ યાહુદીઓમાં પ્રચલિત હતો, એ બાણીતી વાત છે.

(૨) ઉપવાસ-રૌબા:—પમગમ્બર મહમદે રૌબ રાખવા માટે જે ફરમાનો કર્યાં છે, તેનું મૂળ પણ યાહુદી રિવાજમાં છે, એમ જણાવી, ડૉ. સેલ કહે છે કે, “ એ પ્રજા બધારે ઉપવાસ કરે છે, ત્યારે ખાવાપીવાનું છોડી દે છે, એટલું જ નહીં પણ સ્ત્રીઓ અને તેલઅત્તર લગાવવાથી પણ

* યાસાન પાતું. ૫૯-૬૧.

+ ડૉ. સેલની કથાનની પ્રસ્તાવના પાનું ૮૫. વળી જુઓ, અબુલફેઝ-નીત-ચોહ પાનું ૫૪.

દૂર રહે છે. સવારથી સ્થાસ્ત સુધી ઉપવાસ કરી, રાત્રિનાં પોતાને જે ગમે તે ખાનપાન ઉડાવે છે.” *

(૩) દાન-ખચરાત:-ખચરાત એ પ્રકારની હોય છે: (૧) ઝકાત અને (૨) સદકા: અને તે બન્ને પ્રકારનાં દાન આપવાના ખાસ નિયમો ધડવામાં આવેલા છે. આ નિયમોમાં પણ ચાહુદી કાયદાનાં ચિહ્નો હોવાનું ડૉ. સેલ કહે છે. (જુઓ તેમનું કુરાનનું પ્રાસ્તાવિક વિવેચન. પાનું ૮૭.)

(૪) હજ-મક્કાની યાત્રા:-મક્કાની-હજનો ખ્યાલ ચાહુદીઓ પાસેથી ઉછીનો લેવામાં આવ્યો નથી: પણ મૂતિપૂજક આરબોના ધાર્મિક રિવાજનું એ અવશેષ હોય એમ જણાય છે. આરબ લોકો લાંબા કાળથી મક્કાના મંદિરને ધણું પવિત્ર માનતા હતા; અને વ્યવહારકુશળ પયમગ્ગર મહમદે, એ માન્યતાની આડે આવવાનું વાજબી વિચાર્યું નહીં. એઓએ હજનાં ગાડાંને તેથી, એમ ને એમ જૂતે ચીકે ગળડવા દીધું.

(૫) નિષિદ્ધ કાર્યો

ચાહુદીઓ અને ઇસ્લામીઓમાં ધર્મની દૃષ્ટિએ જે નિષિદ્ધ કાર્યોનાં ફરમાનો (Negative Precepts) છે, તેમાં પણ ધણું મળતાપણું જોવામાં આવે છે: જેમકે, જુગાર,+ દારૂ,* વ્યાજખોરીx અને ચોક્કસ જાતનાં માંસ ખાવાની બન્ને ધર્મોમાં એકમરખી-મનાઈ કરવામાં આવી છે.

કુરાનેપાકમાં નિષિદ્ધ ગણવામાં-મના કરવામાં આવેલાં માંસના સંબંધમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે:-“કુદરતી રીતે મૃત્યુ પામેલાં જાનવરનું માંસ, લોહી, સુવરનું માંસ, ખુદના નામ સિવાય, બીજા કોઈને

* સેલની કુરાનની પ્રસ્તાવના અને જેમર ચામા પા. ૪૦ અને આગળ.

+ ખાતામસીઆ, ૮૪, ૧ : ૧૧૬ આરોના ૨૪, ૨.

* લેવીટ ૧૦, ૮-૯: નંબર્સ ૪, ૨-૩.

x એકઝોડસ ૨૨, ૨૫.

નામે જેની કતલ કરવામાં આવી હોય એવાં જનવરનું માંસ, ફાંસો દેવાથી, મુકાબી, પડી જવાથી કે જંગલી જનવરોનાં શીંગડાંથી ચીરાઈ જવાને કારણે જે જનવરો મરી ગયાં હોય તેનું માંસ ખવું તમારે માટે હુરામ છે; પણ જે જનવરોને તમે જાતે માર્યાં હોય, કે જેનો દેવાને-ભોગ આપવામાં આવ્યો હોય, તેવાં જનવરોનું માંસ ખાવું તમારે માટે હુકમ છે.*" ડૉ. સેલ કહે છે કે, "પયગમ્બર મદમદે આવા પ્રકારનાં નિષિદ્ધ માંસની બાબતમાં મુખ્યત્વે કરીને યાહુદીઓની જ નકલ કરી છે. એ લોકોએ ઉપર જણાવેલાં માંસ ખાવાની મના કરી છે, એ વાત જાણીતી છે; માત્ર મોઝીઝ-પયગમ્બર મુસાએ જે દેટલીક ચીજોની મના કરી છે, તેની પય. મદમદે છૂટ આપી છે.*"

(૬) સામાજિક બંધારણ

પેન્ટાટયુશને આધારે જેમ યાહુદીઓની સામાજિક રચના કરવામાં આવી છે, તેમ કુરાનને આધારે મુસલમાનોનાં સામાજિક બંધારણો ઘડવામાં આવ્યાં છે. આમાં મુસ્લિમ બંધારણમાં યાહુદીઓનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે, એમ નીચેની બાબતો ઉપરથી આપોઆપ જોઈ શકાશે.

(૧) અનેક પત્નીત્વ-એકી સાથે એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ કરવાનો રિવાજ, યાહુદીઓ અને મુસલમાનો, બન્નેમાં પ્રચલિત છે; પણ ઇસ્લામમાં એકીસાથે, ચાર કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ પરણવાની મના છે. ડૉ. સેલ કહે છે કે:—“આ પ્રમાણેની હદ બાંધવામાં, પયગમ્બર મદમદે યાહુદી ડૉક્ટરોના મત ઉપરથી પ્રેરણા મેળવી હતી. આ ડૉક્ટરોએ, એકીસાથે ચાર કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ પરણવી જોઈએ નહીં, એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે. (જુઓ પેઇમન ઇન હેલેકોથ ઇસાથ. ૧૪) આમ છતાં, યાહુદીઓમાં

* સેલનું કુરાન. મકરણ ચુ. ચાલું ૭૩.

* જુઓ લેવીટ ૧૧, ૪.

અમુક સંખ્યામાં જ સ્ત્રીઓ પરણી, એવા પ્રકારનું કાષ્ટ કાયદેસરનું બંધન નથી." +

(૨) છૂટાછેડા-તટ્કાક:-તત્કાલે આપવાનો સામાજિક રિવાજ પણ ઇસ્લામ અને યાહુદી, બંને ધર્મોમાં એકસરખો છે. છૂટાછેડા કરવાના રિવાજમાં મહમદે યાહુદીયોનું જ અનુકરણ કર્યું છે. બ્યારે કાષ્ટ સ્ત્રીને તત્કાલે આપવામાં આવે, ત્યારે તેણે બીજું લગ્ન કરતા પહેલાં ત્રણ મહિના થોભી જ જવું જોઈએ. આ ત્રિમાસિક મુદતને “ઇદ્દત” કહેવામાં આવે છે. ત્રણ માસ વિત્યે, જો તે સ્ત્રી સગલાં છે એમ માલૂમ પડે, તો સુવાવડ આવી ગયા પછી જ તે ફરીથી પરણી શકે. ડૉ. સેલ કહે છે કે:-“આ નિયમોની પણ યાહુદી કાયદામાંથી નકલ કરવામાં આવી છે. યાહુદીઓના કાયદા પ્રમાણે પણ જે સ્ત્રીને તત્કાલે આપવામાં આવ્યો હોય, અથવા તો જેનો ધણી મરી જતાં, તે વિધવા થઈ હોય, તે સ્ત્રીએ તત્કાલે અથવા તો વૈધવ્ય પછી, ૯૦ દિવસ પસાર ના થાય, ત્યાંસુધી ફરીને પરણવું જોઈએ નહીં.” વધુમાં ડૉ. સેલ કહે છે કે, “ઇસ્લામમાં, રજસ્વલા દશામાં સ્ત્રીસંસર્ગ કરવાના, ગુલામડીઓને પત્ની તરીકે રાખવાના, અને અમુક પેઢી સુધીનાં સગપણમાં લગ્ન નહીં કરવાના જે કાયદાઓ છે, તે પણ મોઝીઝનો યાહુદી કાયદાઓની સાથે ઘણા જ મળતા આવે છે.”*

(૭) કેટલીક ઝીણી ઝીણી બાબતોનું મળતા પાણું

(૧) અકન્નડિયામાં એક દિવસ ખાસ જુદો રાખીને, યાહુદીઓએ, તે દિવસે ખુદાની ખામ બંદગી કરવાનું ધોરણ સ્વીકાર્યું છે; અને એ રીતે તેઓ શનિવારને પવિત્ર ગણે છે. ખ્રિસ્તી લોકોએ આરામ અને બંદગીના દિવસ તરીકે રવિવારને મુકરર કર્યો છે. મહમદ પયગમ્બરે આ ધર્મોનું અનુકરણ કર્યું છે; પણ જરા ફરક બતાવવા માટે તેણે શનિવાર કે રવિ-

+ ડૉ. સેલના કુરાનની પ્રસ્તાવના. પાનું ૧૦૪.

* સેલના કુરાનની પ્રસ્તાવના પાનું ૧૦૫-૧૦૬.

વારને બદલે, પોતાના અનુયાયીઓને શુક્રવારનો દિવસ પાળવાનું કરમાન કયું છે.

(૨) કુરાનના જાણીતા કલમામાં ને “લા-ઇલાહ-ઇલિલ્લાહ” (એક ખુદા સિવાય બીજો કોઇ ઇશ્વર નથી) છે, તે ઝોરાસ્ત્રિયનોના “નેસ્તે ઝાદ મગર યઝદાન” કલમાનું રૂપાંતર કે રૂપાંતરણ માત્ર છે.

(૩) આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, નવમા પ્રકરણ સિવાયના કુરાનનાં તમામ પ્રકરણોમાં શરૂઆતમાં “બીસમીલ્લાહ” અલ રહેમાન અલ રહીમ”-એવા શબ્દો લખવામાં આવેલા છે; અને ઝોરાસ્ત્રિયનો પણ પોતાની કિતાબોનાં મંગળાચરણમાં હમેશાં “બનામે યાદાઝ બખ્શીસ ગર દાદાર” (અત્યંત દયાળુ પરમાત્માને નામે.) એમ લખે છે.

(૮) સંક્ષિપ્ત સાર

ઉપર જણાવેલી બીનાઓથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઇસ્લામના પ્રણામર કાયદાકાનુનો અને સિદ્ધાન્તો યાહુદી ધર્મમાંથી, અને યોગ્ય ધણી મન્તવ્યો અતે માન્યતાઓ ઋરયુજના પારમી ધર્મમાંથી લઇ લેવામાં આવ્યાં છે. કુરાનનો ધર્મ, તેથી, પરમાત્માની ઇચ્છાના પ્રચાર માટેનો કોઇ ખાસ, કે પ્રજા પ્રેરિત કોઈ નવો ધર્મ હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ નથી. અમારા મુસ્લીમ મિત્રો કદાચ એવો આગ્રહ કરશે કે, “ઝોરાસ્ત્રિયન ધર્મમાં તો ‘એકેશ્વરવાદ’ જેવું કંઈ છે જ નહીં, કારણ કે તેમાં બે (Gods) દેવાને માનવામાં આવ્યા છે; પણ યાહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મ, કે જે એકેશ્વરવાદને માને છે, તેના કરતાં તો, ઇસ્લામની જે એકેશ્વરવાદની માન્યતા છે, તે વધારે શુદ્ધ અને વિશેષ ચડીયાતા પ્રકારની છે જ.” તેમના આ દાવાનો પણ એમ સહેલાઈથી જવાબ આપી શકાશે કે, ઇસ્લામીઓના કરતાં, ખ્રિસ્તીઓની ઇશ્વર સંબંધેની જે માન્યતા છે, તે ધણી રીતે ચડિયાતી છે. કુરાનના ખુદાના કરતાં, ખ્રિસ્તીઓએ પોતાના પરમેશ્વરને વધારે

પવિત્ર, વધારે દયાળુ, વધારે શુદ્ધ અને વધારે પ્રેમાળ માન્યો છે. આમ છતાં જો બીજી રીતે જોઈએ તો, ખ્રિસ્તીઓનો “આસ્તિક-ધર્મશ્રવાદ” કુરાનના એ જ વાદના કરતાં જરૂર બિતરતા પ્રકારનો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ “ત્રિદેવ”ની માન્યતાનું શિક્ષણ આપે છે, એટલે કે વસ્તુતઃ તે (પિતા, પુત્ર અને પવિત્રાત્મા) ત્રણ (Gods) દેવાને માને છે; પણ ખ્રિસ્તીઓના કરતાં, કુરાનમાં તો નિર્મળ, નિર્બેળ અને વધારે વિશુદ્ધ પ્રકારના “એક-શ્વરવાદ”નું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. આમ છતાં યાહૂદી ધર્મના કરતાં, વધારે શુદ્ધ ‘એકશ્વરવાદ’નું શિક્ષણ આપવાનો, ઇસ્લામ શી રીતે દાવો કરી શકે, તે સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે; કારણકે બારીક નજરે જોતાં બન્ને એક સરખા જ (Monotheistic) ‘એકશ્વરવાદી’ છે; અથવા તો બન્ને એક સરખા જ (Dualistic) દ્વેતવાદી છે. બન્ને ધર્મમાં શયતાનને ભગભગ ખુદાના દરબજા જેટલો જોડો ચડાવવામાં આવ્યો છે; અને તેથી બન્ને ધર્મમાં વિશુદ્ધ એકશ્વરવાદના સ્વરૂપને વિકૃત બનાવી દેવામાં આવ્યું છે. ઇશ્વરનો સ્વરૂપ અને ગુણ આદિની બાબતમાં બન્ને ધર્મના વિચારો સરખા છે. યાહૂદી ધર્મમાં જેહોવાહમાં જેવી રીતે મનુષ્યના રૂપગ્રાહનું આરોપણ કરીને તેને ડગમગતા-અસ્થિર વિચાર તથા વૈરવૃત્તિવાળો બતાવવામાં આવ્યો છે, તેવી જ રીતે કુરાનમાં અહ્મદાલને પણ અસહિષ્ણુ અને આપખુદ રાજા જેવો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. કુરાનનો ખુદા પોતાના પૂજકોને અવિશ્વાસ કારણે પર ચડાઈ કરીને, તેમની કતલ કરવાનું ફરમાન કરે છે।

ઝોરોસ્ટ્રીયન ધર્મમાં ‘એકશ્વરવાદ’ની જે માન્યતા છે, તે કાંઈપણુ રીતે યાહૂદી કે ઇસ્લામ ધર્મના કરતાં બિતરતા પ્રકારની નથી. રેવરંડ એલ. એચ. મિલ્સ* કહે છે કે:—“અત્યાર સુધીમાં ઇશ્વર સંબંધી જે વિશુદ્ધ વિચારો પ્રગટ થયા છે, તેમાં ‘આહુરમઝદ’નો પણ સમાવેશ થાય છે.”* અને આપણે ઉમેરી શકીશું કે—એ ખ્યાલ બાઈબલના પ્રભુ અને કુરાનના

* હેન્ડ અવસ્તા ભાગ ૩નો. પ્રસ્તાવના પાન ૨૮.

ખુદાની આબેહૂબ પ્રતિકૃતિ જેવો છે, તેમાં જરાય શક નથી. આગળ જતાં આપણે આ વિષય ઉપર ફરીથી વિચાર કરીશું x પચગમ્બર મહમદના સમયમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની અધોગતિ ચર્ચ હતી, અને જે આરખોમાં તે વસતા, તેઓ પણ અનેક ઈશ્વર-દેવદેવીઓને માનતા હતા; એટલે તેમણે ફેલાવેલા ‘એકેશ્વરવાદ’ના સિદ્ધાન્તની કિંગત સૌથી વધારે આંકી શકાય તેમ છે. પણ કુરાનનો ‘એકેશ્વરવાદ’ તેના સમઘાટીન ધર્મોના કરતાં ગમે તેવો ચડિયાતો હોય, છતાં યાહુદી ધર્મની માન્યતાના કરતાં એ માન્યતા વધારે સરસ હતી, એમ જાગ્યે જ કહી શકાશે. આથી કરીને યાહુદી અને પારસી ધર્મમાંથી જ ધણાખરા નિચારો અને સિદ્ધાન્તો ગ્રહણ કરનારા કુરાનમાં, સ્વતંત્ર ઈશ્વરપ્રેરિત ધર્મ અને ઉચ્ચ દ્રષ્ટિનો એકેશ્વરવાદ રજૂ કરવામાં આવેલ છે, એવો દાવો બિલકુલ ટકી શકે તેમ નથી.

પ્રકરણ ૨જી.

ખ્રિસ્તી ધર્મ મુખ્યત્વે કરીને યાહુદી ધર્મ અને થોડે-
ધણે અંશે ઐહિક ધર્મ પર રચાયેલો છે.

[“ અત્યારે જેને ખ્રિસ્તી ધર્મ કહેવામાં આવે છે, તે અસલ વારથી, પરાપૂર્વથી અસ્તિત્વમાં આવેલો છે, અને મનુષ્યમતિના ઉત્પત્તિ કાળથી તે ચાલ્યો આવે છે; માત્ર હસસ ક્રીસ્ટના જન્મ પછી, તે ખરો ધર્મ “ Christianity-ખ્રિસ્તી ધર્મ ” તરીકે જાણીતો થયેલો છે. ” -સેન્ટ ઓગસ્ટાઇન.]

(૧) યાહુદી ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ.

સ્તી પ્રજા પોતે કબૂલ કરે છે, તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મના
જાધા સિદ્ધાન્તો યાહુદી ધર્મમાંથી લેવામાં આવ્યા છે.

Old Testament-પુરાણા બાઇબલ ને યાહુદી-
ઓની માફક ખ્રિસ્તીઓ પણ પ્રભુનાં વચન-પ્રુદાઇ અન્ય તરીકે માને છે.
હસસ ક્રીસ્ટ, જન્મે યાહુદી હતા; અને યાહુદી ધર્મને ઉખેડી કાઢી,
પોતાનો નવો ધર્મ તેમણે સ્થાપ્યો છે, એવો દાવો તેઓએ કાઇ દિવસ
ક્યો નથી. તેમના સુંદર “ Sermon on the Mount-પર્વત પરના

ઉપદેશ "માં, જૂના ધર્મ પ્રત્યેનાં પોતાનાં વલણને તેઓએ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કર્યું છે.

“ તમે એમ નહીં ધારતા કે હું કાયદા અમલવા તો પયગમ્બરોનો નાશ કરવા આવ્યો છું; હું નાશ કરવા નહીં, પણ પુરવણી—અધૂરી વસ્તુને પૂરી કરવા આવ્યો છું. હું તમને સત્ય કહું છું કે, પૃથ્વી અને સ્વર્ગના અંત સુધી, કાયદાઓમાથી કાનામાત્રા કે એક અક્ષર સુદ્ધિના ફેરફાર કરવામાં આવશે નહીં; પણ એ બધા (પુગણા) કાયદાઓનો અમલ કરવામાં આવશે. તેટલા માટે જે કોઇ કાયદાનાં ફરમાનોનો સહેજ પણ ભંગ કરશે, અને મનુષ્યજાતને એવું જોડું શિક્ષણ આપશે, તેને સ્વર્ગમાં જાગ્યે જ જગ્યા મળશે; પણ જેઓ પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા કાયદાઓનું શિક્ષણ આપશે, અને જેઓ તેનાં ફરમાનોને અમલમાં મૂકશે, તેઓને જરૂર સ્વર્ગમાં ધણે જિંઓ દરજ્જો પ્રાપ્ત થશે. ”*

આ સ્થળે કદાચ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે શું ત્યારે યાહુદી ધર્મ અને ક્રિશ્ચિયાનિટીમાં કોઇ ફરક જ નથી? શું બંને ધર્મોનું શિક્ષણ બરોબર એકસરખું જ છે? શું એકને બીજાથી જુદો પાડી શકાય એવું કોઇ નથી? આ પ્રશ્નોનો અમારો જવાબ એવો છે કે, સિદ્ધાન્તો અને અધ્યાત્મ ગાનના સંબંધમાં યાહુદી તેમજ ખ્રિસ્તી ધર્મ જરૂર એકસરખા જ છે; પણ મહાત્મા જીસસ ક્રાઇસ્ટે જે નૈતિક બોધ આપ્યો છે, તે યાહુદી પયગમ્બરોનાં શિક્ષણ કરતાં અવશ્ય ઉદાર, ચડિયાતો અને ઉચ્ચ કોટિનો છે. આત્માને ઉત્તત બનાવે એવા, “ પર્વત પરના ઉપદેશ ” કે જેમાંથી થોડુંક અવતરણ ઉપર લેવામાં આવ્યું છે, તેમાં ક્રાઇસ્ટે પોતે જ, બંને ધર્મો વચ્ચેના આ તફાવતને ધણી સરસ રીતે વ્યક્ત કર્યો છે. મહાત્મા ક્રાઇસ્ટ કહે છે કે:—

✓ “ યાહુદી પંડિતો અને દારસીઓના કરતાં, તમારી પવિત્રતા જો

✓ • મેથ્યુ ૬:૧૭-૧૯,

ચડિયાતા પ્રકારની નહીં હોય તો તમને સ્વર્ગમાં દાખલ થવાનો કદી પણ અધિકાર મળશે નહીં. ”

“ તમે સાંભળ્યું છે કે પુરાણા કાળમાં આપણા પૂર્વજો એમ કહેતા કે, તમારે દુષ્ટતા—ખૂન કરવું નહીં; અને જેઓ એવી હિંસા કરશે, તેમને ઇન્સાફને દિવસે મળ થવાનો ભય રહેશે. પણ હું તમને કહું છું કે, જેઓ વિનાકારણે પોતાના ભાઈ ઉપર યુસ્મો કરશે, તેની ઉપર પણ ઇન્સાફને દિવસે સજા થવાનો ભય ઝંઝૂમ્યા વગર નહીં રહે. જે પોતાના ભાઈને “ Rascal—રાકા ” કહેશે, તેને પણ ઇન્સાફના ભયમાં આવવું પડશે; પણ જે તેને “ Thou fool એ મૂર્ખ ” એમ કહેશે, તેને માટે તો ઘેજખની આગમાં મપડાવાનો ભય પેદા થશે. આટલા માટે તમે ન્યારે હોમ (Altar) માં કાંઈ દ્રવ્ય (Gift) નાખવા જાઓ, ત્યારે જો તમને એમ યાદ આવે કે, તમારા ભાઈને તમે કાંઈ યુસ્મા કે અસંતોષનું કારણ આપ્યું છે, તો હોમમાં દ્રવ્ય નાખતા પહેલાં, તમે તમારા તે ભાઈ પાસે જાઓ, અને તેના મનનું સમાધાન કરી આવ્યા પછી જ હોમમાં તમારું દ્રવ્ય નાખો. જગતને પંથે વિચરતાં, તમારા વિરોધીઓની સાથે સત્વર સમાધાન કરી દોઃ કારણ કે નહોતર તમારો વિરોધી કોઈ પણ વખતે તમને ન્યાયાધીશને મોંપી દેશે, અને એ ન્યાયાધીશ તમને (કારો-બારી) અમલદારને મોંપી દેશે, અને તમને જેલખાનામાં નાખવામાં આવશે. હું તમને સત્ય કહું છું કે, તમે ત્યાં સુધી તેની સાથેના પાપને પાછો લેવાનો હિમાય ચૂકતે નહીં કરો ત્યાં સુધી તમને જેલની બહાર કાઢવામાં આવશે નહીં. ”

“ તમે સાંભળ્યું છે કે, તારે બ્યગિયાર કરવો નહીં, એમ પુરાણા કાળથી કહેવાતું આવ્યું છે; પણ હું કહું છું કે, જે માણસ કોઈ સ્ત્રી માથેના માનસિક બ્યગિયારના વિચારો કરશે, અને તેના તરફ વિકારી દૃષ્ટિથી જોશે, તે પણ સગ્ગને પાત્ર થશે. જો તમારી જમણી આંખ યુને કહે, તો તમે તે ડાંગાને એંચીને બહાર ફેંટી દોઃ કારણ કે તમારો

આખો દેહ દોભખમાં પડે તેના કરતાં, તમારા તે એક અવયવના નાશ થાય, તે વધારે લાલકારક છે. જે તમારો જમણો હાથ કાંઈ ગુનો કરે, તો તમે તેને કાપીને ફેંકી દે; કારણકે તમારું આખું શરીર નર્કમાં પડે, તેના કરતાં તમારે એક હાથ કપાઈ જાય, એ વધારે લાલકારક છે. પ્રાચીન ધર્મોમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, જે માણસ પોતાની સ્ત્રીને છોડી દેવા માગે, તેણે તેને Divorce-છૂટાછેડા-તસ્લાકનું લખાણ કરી આપવું જોઈએ. પણ હું તમને કહું છું કે, જે માણસ વ્યભિચારના ગુના મિથ્યા પોતાની સ્ત્રીને તજી દેશે, તે તેણીને વ્યભિચાર કરવા જેવી સ્થિતિમાં મૂકશે; અને એવી (ખોટી) રીતે તળયેલી સ્ત્રીને જે પરણશે, તે પોતે પણ તે સ્ત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરે છે, એમ ગણાશે. ”

“ વળી તમે જૂના જમાનાથી એમ કહેવામાં આવતું સાંભળ્યું છે કે, તમારે સમ-સોગન ખાવા નહીં. પણ તમારે જે કાંઈ કરવું હોય તે ખુદા કે ખુદાઈ વસ્તુઓના કસમ ખાધને કરવું. પણ હું તમને કહું છું કે, તમારે બિલકુલ સોગંદ કે કસમ ખાવા નહીં. તમારે સ્વર્ગના સમ ખાવા નહીં, કારણકે તે ખુદાનું તપ્ત છે; તમારે પૃથ્વીના સોગંદ ખાવા નહીં, કારણકે તે પ્રભુના પગ રાખવાનું સ્કૂલ છે; તમારે જેઠસક્તેમના કસમ ખાવા નહીં, કારણકે તે રાજધિરાજ પરમાત્માનું શહેર છે. તમારે તમારા મરતકના સોગન પણ ખાવા નહીં, કારણકે તમે તમારા માથાના એક વાળને પણ કાળો કે ધોળો બનાવી શકતા નથી. તમે તમારી વાતચિત કે પત્રવ્યવહારમાં માત્ર હા-હા કે ના-ના એટલું જ માત્ર કહો; કારણકે તેનાથી જે વિશેષ કહેવા કે લખવામાં આવે છે, તે ઘણે ભાગે ઈર્જા-ખરાબ વૃત્તિમાંથી જ જન્મેલું હોય છે. ”

“ તમે એમ કહેવાતું સાંભળ્યું છે કે, આંખને માટે આંખ ફાડવી અને દાંતને માટે દાંત તોડવો. પણ હું તમને કહું છું કે, તમારે ખરાબ

અપકૃતોની સામે થવું નહીં. તમારે તો, જે કોઈ તમને તમારા જમણા ગાલ પર લપકાક લગાવે, તો તમારે તેની આગળ તમારો કાળો ગાલ પણ ધરવો. અને જે કોઈ માણસ તમારી ઉપર કોર્ટમાં દાવો કરે, અને તમારો કોર્ટ તે મેળવે, તો તમે તેને તમારો ઓચરકોટ-ઝખ્ખો પણ આપી દેજો. અને જે કોઈ તમને એક માઇલ સુધી પોતાની સાથે આલવાની ફરજ પાડે, તો તમે તેની સાથે બે માઇલ સુધી જાજો. તમારી પાસે જે કોઈ કાંઈ માગે, તે તેને આપી દેજો. અને જે કોઈ તમારી પાસેથી કોઈ વસ્તુ ઉછીની માગે, તો મોં ફેરવીને તમે તેને ના પાડશો નહીં. ”

“ એમ કહેવાતું પણ તમે સાંભળ્યું છે કે, તમે તમારા પાડોશી પ્રત્યે પ્રેમ રાખજો, અને તમારા દુશ્મનને ધિક્કારજો. પણ હું તમને કહું છું કે, તમે તમારા દુશ્મનો પ્રત્યે પણ પ્રેમ રાખો; તમને જે શ્રાપ આપે તેને તમે આશિર્વાદ આપો; તમને જે ધિક્કારે તેનું તમે ભલું કરો; તમારી તરફ જે તિરસ્કાર બતાવે અને તમને ત્રાસ આપે તેમનાં કંધ્યાણુ માટે પણ તમે પ્રાર્થના કરો. તમે તમારા સ્વર્ગમાં રહેતા પિતા-પરમેશ્વરનાં ખરાં આગક બનો. પ્રભુએ સૂર્યને બનાવ્યો છે, કે જે સારી તેમજ નરસી વસ્તુ ઉપર એકસરખો પ્રકાશ ફેંકે છે; અને ધ્રુવર જે વરસાદ મોકલે છે, તે પણ ન્યાયી કે અન્યાયી ઉપર એકસરખી રીતે જ વરસે છે. જે તમને આહતા હોય તેમને તમે આહો, તેમાં તમે બદલો શું આપ્યો ? એમાં તમારી વિશેષતા શી ? સાધારણ રેંછપેંછ માણસો પણ પ્રેમના બદલામાં પ્રેમ બતાવે છે ! તમે તમારા ભાઈને જે માત્ર સલામ જ કરો, તો તેમાં તમે વધુ શું કરો છો ? સામાન્ય માણસો પણ એમ તો કરે છે. તમારે તો તેથી સ્વર્ગમાં વસતા તમારા પિતા-પ્રભુ, કે જે સંપૂર્ણ છે, તેના જેવા સંપૂર્ણ થવાના જ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. ” +

ઉપર ટોકેલા આધારો ઉપરથી, એ સિદ્ધ થાય છે કે, નૈતિક દૃષ્ટિએ નિહાળતાં, ખ્રિસ્તી ધર્મ, યાહુદીઓના ધર્મ કરતાં, ઘણો આગળ વધેલો ધર્મ છે. આત્માની નમ્રતા, આરિયની પવિત્રતા, ગુનાની માફી આપવાની શુભ વૃત્તિ, દુન્યવી ઇચ્છાઓનો ત્યાગ, શાન્તિ, ખેડત, લઝાઈ, સહિષ્ણુતા અને પ્રેમ-દ્રુકમાં મનુષ્ય જીવનનો જોયો આદર્શ, અને નીતિનો ઉચ્ચ કાદિનો કાયદો, વગેરે એવાં તત્વો છે, કે જે મુસાના-યાહુદીઓના જૂના ધર્મથી, કાંઈસ્ટના નવા ધર્મને જુદો પાડે છે.

પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જે નવાં તત્વો માલૂમ પડે છે, તે કાંઈ original-મૂળભૂત-મૌલિક નથી; પણ જુદાધર્મની તેના ઉપર થયેલી અસરને પરિણામે, એ તત્વો ક્રિશ્ચિયાનિટીમાં દાખલ થયાં છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બુદ્ધિસ્ત તત્વો

(૨) રસ્તો-માર્ગ.

મિ. આર. સી. દત્ત કહે છે કે:—“જુદા ધર્મની જે નૈતિક આજ્ઞાઓ અને શિક્ષણ છે, તેની સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મની માન્યતાઓ એટલી બધી મળતી આવે છે કે, આ બન્ને ધર્મપંથોની વચ્ચે, કોઈક જાતનો સંબંધ હશે, એવો લાંબા વખતથી સંશય રાખવામાં આવે છે.” x જુદા કાંઈસ્ટના જન્મ પહેલાં, ઘણાં વર્ષો અગાઉ, જુદા ધર્મના શિક્ષણે શ્રીક જગતમાં પોતાનો પત્રપેસારો કર્યો હતો. ગીરનાર (જુનાગઢ-કાઠિયાવાડ) ઉપર અશોકના જે શીલાલેખો છે, તે ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, તેના સમયમાં જુદા ધર્મના ઉપદેશકો, સિરિયામાં ધર્મનો પ્રચાર કરવા કાળે ગયા હતા.

કાંઈસ્ટ પછીના ૧લા સૈકાના સુવિખ્યાત ઇતિહાસકાર નેયરલિસ્ટ ૧લીની કહે છે કે, કાંઈસ્ટના જન્મ પહેલાં, એક સૈકા અગાઉ, પેત્રેસ્ટાઇનમાં

x મિ. આર. સી. દત્ત “સિવિલિઝેશન ઇન એન્ડ્રિયન્ટ ઇન્ડિયા” ભાગ ૨નો. પાનું ૩૨૮.

‘Essenes ઇસેનીસ’ * ને નામે ઝોળખાતી એક ધાર્મિક પ્રજા રહેતી હતી; અને પાછળથી જે શોધખોળ કરવામાં આવી છે, તે ઉપરથી સાબિત થયું છે કે, એ પ્રજા, યુદ્ધ ધર્મ પાળનારું એક ટોળું હતું. ઇજીપ્તમાં પણ એક એવું ટોળું રહેતું હતું, જેને “Therapeuts થેરાપ્યુટસ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. યુસ્ત ખ્રિસ્તી, અને “ઇસસતું જીવન-ચરિત્ર” લખનારા પ્રખ્યાત લેખક મિ. રેનન જેવાએ પણ કબૂલ કર્યું છે કે, આ (ઇજીપ્તમાં ગયેલું) ટોળું એ ઇસેનિસની-એટલે ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જુદિસ્તોની એક શાખા જ હતી. રેનન કહે છે કે:- “શીમોના થેરાપ્યુટા, ઇસેનિસની એક શાખા રૂપ જ હતા. તેઓનાં નામે જોતાં જણાય છે કે, તે માત્ર ઇસેનિસના ગ્રીક તરજૂમા જેવાં છે.” + આ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે, જ્યારે ઇસસ ક્રાઇસ્ટનો જન્મ થયો, ત્યારે પેલેસ્ટાઇન, સિરિયા અને ઇજીપ્તમાં યુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થઇ ચૂક્યો હતો; અને પેલેસ્ટાઇનમાં વસતા ઇસેનિસોમાં તો યુદ્ધધર્મનાં નૈતિક ફરમાનો ધરગટ્ટા શબ્દો જેવાં થઇ પડ્યાં હતાં. મિ. આર. સી. દત્ત કહે છે કે, “કેટલાક ઉદાર વિચારના ખ્રિસ્તીઓ એમ સ્વીકારે છે કે, સિરિયામાં પ્રસરેલા યુદ્ધ ધર્મ, જે સૈકા પછી ક્રાઇસ્ટે જે ધર્મ ફેલાવ્યો, તેની જમીન-ભૂમિકા તૈયાર કરી રાખી હતી. ગ્રોફ્સર મેહેશીના શબ્દોમાં કહીએ તો, યુદ્ધ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મનો મૂલ્યક, અગાઉથી આવનારા માર્ગદર્શક જેવો છે.” x આપણે જાણીએ છીએ કે, ક્રાઇસ્ટની પહેલાં આવેલા જોન્ઝ ધી બેપ્ટિસ્ટ, ઇસેનિસના સિદ્ધાંતો અને નૈતિક શિક્ષણથી બહુ સારી રીતે માહિતગાર હતા. કેટલાક લેખકો તો એમ પણ કહે છે કે, તે પોતે પણ ઇસેનિસ ટોળા માંહેનો એક હતો. † આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે, ઇસસ

* જુઓ “હિસ્ટોરિયા નેચરાલિસ” ૫-૧૭ અને આર. સી. દત્ત ‘એન્સાયન્ટ ઇન્ડિયા’ ભાગ ૨જો, પાનું ૩૩૮.

+ દત્ત ‘એન્સાયન્ટ ઇન્ડિયા’ ભાગ ૨જો. પાનું ૩૩૭.

x જુઓ - ‘એન્સાયન્ટ ઇન્ડિયા’ ભાગ ૨જો. પાનું ૩૨૯.

† જુઓ-બનસેનતું “એન્જલ મસીઆહ ઑફ જુધિસ્ટસ, ઇસેનિસ એન્ડ ક્રિશ્ચિયન્સ” પા. ૪૬ અને “એન્સાયન્ટ ઇન્ડિયા” ભાગ ૨જો, પાનું ૩૩૮.

કાષ્ટરે પોને પણ શુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તો અને ક્રિયાઓનું ઘણું ખરું શિશુજ બેઠિસ્ટ પામેથી જ મેળવ્યું હતું. ક્યે માર્ગે અને કેવી રીતે શુદ્ધ ધર્મ અને ક્રિયાનિતિ વચ્ચેનો સબંધ જોખ્યેનો છે, તે બતાવવા માટે ઉપજાવેલી બીનાઓ પૂગતા ૭. શુદ્ધ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મરૂપી સમુદ્રોને દોડનારી સામુદ્રીની જેવી એ ઘટનાઓ છે

(૩) આદેશોની સમાનતા.

શુદ્ધ ધર્મ અને ક્રિયાનિતિના પરસ્પર સબંધ વિષે કેટલુંક દિગ્દર્શન કર્યા પછી, હવે અમે એ બંને ધર્મોના કેટલાક આદેશો (Precepts) ને સામસામી બાબુમા મૂકી બતાવીશું, એટલે બાબુ તેમજ બાવનામાં તે બંને વચ્ચે કેટલું બહુ મળતાપણું રહેલું છે, તે જરાબર જોઈ શકાશે—

બુદ્ધ

૧—“ સુદર ચકચકિત વાગી રાખવાથી શુ લાભ છે ? જો, મૂર્ખા ! બકરાના ચામડાનો પોપાક પહેરવાથી શુ લાભ છે ? તું બહારથી તો સાફસફીનો લપકો મારે છે, પણ તારું હૃદય તો અદરથી કાળું મેશ જેવું છે.—”

—ધર્મપાદ ૩૮૪.

ક્રિષ્ણ

૧—“ ફારીસીઓ અને આમ લેખો, તમે ઢોગી છો ! તમારા ઉપર શ્રાવ બિતરજો ! તમે સફેદ કબર જેવા છો, જે બહારથી તો ધણી સુદર દેખાય છે, પણ તેની અંદર તો મરેલાં મનુષ્યના હાડકા અને ગંધા પ્રકારની ગદકી ભરેલી હોય છે ”

—મેથ્યુ ૨૩-૨૬.

“ અને લોકો તેને કહ્યું કે અય, ફારીસીઓ, તમે બહારથી કપરઘણીઓને તો બહુ સાફસફી રાખો છો, પણ તમારા અંતરમાં તો

૨—“ કોઈપણ વખતે તિરસ્કારથી તિરસ્કારનો અંત આવતો નથી; પણ પ્રેમ બતાવવાથી તિરસ્કારનો અંત આવે છે. આવો એનો સ્વભાવ છે. જેઓ આપણને ધિક્કારતા હોય, તેઓનો તિરસ્કાર ક્યાં વગર, ચાલો આપણે સુખેથી રહીએ. આપણને ધિક્કારનારા માણસોમાં, આપણે ધિક્કારથી દૂર રહેવું જોઈએ. ગુસ્સાને પ્રેમથી દબાવી દો; અને ખરાબ વૃત્તિને સારી ભાવના વડે શાન્ત પાડી દો. ”

—ધર્મપાઠ ૫, ૧૯૭ અને ૨૨૩

૩—“ જીવતાં પ્રાણીઓનો નાશ કરવો, તેમની હિંસા કરવી, તેમને કાપી નાખવાં, બાંધવાં કે ચોરી જવાં, જૂઠું બોલવું, દગો રમવો, લુચ્ચાઈ કરવી, માલ વગરનાં પુસ્તકો વાંચવાં, અને પારકી સ્ત્રી સાથે બ્યલિયાર કરવો, એ બધી-અનીગંધ-મનુષ્યને અપવિત્ર કરનારી ખરાબ વસ્તુઓગણાય છે. ”

મેલ અને દુષ્ટતા ભરેલાં છે. ”

—એથુક ૧૨-૩૯.

૨—“ પણ હું તમને કહું છું કે, તમે તમારા દુરમનો પ્રત્યે પ્રેમ રાખો, તમને શ્રાપ આપે તેમને આશિર્વાદ આપો, તમને જે ધિક્કારે, તેમનું બહુ કરો, અને તમારી તરફ જે તિરસ્કારથી વર્તીને, તમને ત્રાસ આપે, તેમનાં કલ્યાણ માટે તમે પ્રાર્થના કરો. ”

—મેથુ ૫-૪૮.

૩—“ ખૂન, બ્યલિયાર, લંપટતા, ચોરી, ખોટી જુઝાણી આપવાની હરામખોરી અને નિંદા વગેરે દુષ્ટ વિચારો આપણાં હૃદયમાંથી નીકળે છે. આ બધી એવી વસ્તુઓ છે, કે જે મનુષ્યને પાપી અને અપવિત્ર બનાવે છે. ”

—મેથુ ૧૫-૧૯-૨૦.

અનીગંધ સત્ત ઝોફ સત્ત
નિપાત—ધી સંકેડ જૂક ઝોફ ધી
ધસ્ત સિરિઝ પાનું. ૪૦

૪—“જે માણસ કર્તવ્યશૂન્ય
હોય છે, પણ ફાંકડા, સુંદર શબ્દોનો
આડંબર બહુ કરે છે, તેના નિર-
ર્થક શબ્દોને, કેવળ દેખાવડાં,
રંગબેરંગી, છતાં પણ સુગંધ વગ-
રનાં પ્રુષો જેવા ગણવા જોઈએ.”

—ધ્રુમપાદ ૫૨

૫—“બધાં મનુષ્યો સખના વિચા-
રથી ધ્રુજે છે. બધાને જીવન બહુ
વહાણું હોય છે. માદ શબ્દો કે તમે
પણ તેવા જ છો, માટે કોઈને
મારી અગર કાપી નાખો નહીં.”

—ધ્રુમપાદ ૧૩૦x

૪—“તેટલા માટે જોએ બાહ્યા
પ્રમાણે વર્તે, તેઓની આગ તમે
માનોઃ પણ જોએ પોતાની
વાણીને વર્તનમાં ના મૂકે, તેમના
કલા પ્રમાણે તમે નહીં ચાલો.”

—મેઘુ ૨૩, ૩.

૫—“તમારી પ્રત્યે બીજા માણુ-
સોનું જેવા પ્રકારનું વર્તન તમે
છત્તતા હો, તેવા જ પ્રકારે તમે
પણ તેમની સાથે વર્તો.”

—દ્યુક ૬, ૩૧.

x સરખાવો—

શુચતાંધર્મં સર્વસ્વં શુભાચૈવાય ધાર્યતામ્ ।
આત્મનઃ પ્રતિકૂળાનિ પરેષાણ સમાચરેત્ ॥
(મહાભારત)

“બધાં ધર્મતત્ત્વોને તમે ખરોબર ધ્યાન દઇને સાંભળો, અને પછી તમારા
જીવનને તે જ પ્રમાણે ધડો. જે પ્રકારનું વર્તન તમને નહીં ગમતું હોય, તે
પ્રકારનું વર્તન તમે બીજા પ્રત્યે પણ નહીં ચલાવો.”

(મહાભારત.)

૬-“ખીજીઓનો દોષ આપણે ઘણી જ સહેલાઈથી જોઈ શકીએ છીએ; પણ આપણો પોતાનો જે દોષ હોય છે, તે જોવો બહુ મુશ્કેલ છે. અનાજમાંથી ફેતરાં જેમ જુદાં પાડવામાં આવે, તેમ એક માણસ પોતાના પાડોશીના દોષોને જલદી જુદા પાડીને બતાવી શકે છે; પણ પોતાના જે દોષો હોય, તેને તો, એક જુગારી જેમ ખરાબ પાસાને છુપાવે, તેમ છુપાવી દે છે.”

-ધર્મપાદ +

૬-“તારી આંખમાં મોડું ફૂલું પડ્યું હોય છે, તેનો તો હું વિચાર સરખો જ કરતો નથી; અને તારા લાઇની આંખમાં અમર્યું સાધારણ રજાકણ પડ્યું હોય છે, તે હું શા માટે જુએ છે ?”

-મેથ્યુ ૭, ૩.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, આંતરશુદ્ધિ, નમ્રતા, ક્ષમા, અને મૂંઝાઈ-ગદીનો બદલો બલાઈ-નેકીથી આપવાની વૃત્તિ, એ શુદ્ધ ધર્મ તેમજ ખ્રિસ્તી ધર્મનાં, વિરોધતા દર્શાવનારાં ખાસ આશ્ચર્ય લક્ષણો છે.

બાઈબલના નવા ટેસ્ટામેન્ટના ઘખલાદખાન્તો પણ શુદ્ધધર્મની તેવી બોધક વાતોની સાથે અજબ પ્રકારનું મળતાપણું બતાવે છે, અને ધણે

* સરખાવો:—

खलःसर्वं मात्राणि परितृष्टाणि पश्यति ।

आत्मानो बिल्व मात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥

(चाणक्यनीति)

“ફૂલ માણસ, ખીજીના ઝીણા રાઈ જેવડા દોષો હોય, તેને જુએ છે; પણ પોતાના દોષો મોટા ખીલા (ખીલ્લ ફળ) જેવડા હોય, છતાં, તેની તરફ ધરાદાપૂર્વક આંખમાં ચામણું કરે છે.”

(ચાણક્યનીતિ.)

લાગે તો, તે તેમાંથી જ લેવામાં આવ્યાં છે. મિ. દત્ત કહે છે કે:—“ખ્રિસ્તી ધર્મની ખીલવણીમાં શુદ્ધ ધર્મની ધણી અસર થવા પામી છે.” આ વાતનો સ્વીકાર કરવા, મિ. રેમન ધણો નારાજ છે; તેમ જતાં આડકતરી રીતે તેને પણ એવો એકરાર કરવો પડ્યો છે કે, દાખલાદષ્ટાન્તો વડે બોધ આપવાની પદ્ધતિ અખતાર કરવા માટે, જીસસને યાહુદી ધર્મમાંથી કાંઈ મળ્યું નથી: પણ તેથી ભલ્લું, ખીજી રીતે જો આપણે જોઈએ તો આપણને એમ માલૂમ પડે છે કે, શુદ્ધિષ્ટ ગ્રંથોમાં જેવી લાવનારીલ અને બોધક વાતો છે, તેવી જ વાતો ગોરપેલના દાખલાદષ્ટાન્તોમાં પણ જોવામાં આવે છે. * આવી સમાન વાતોની સરખામણી જલુ લંબાવથી થઈ શકે તેમ છે, પણ તેમ કરવા માટે અમારી પાસે પૂરતી જગ્યા નથી (એમ કરવા માટે તો ખીજો મોટો ગ્રંથ જ રચવો પડે.) માત્ર દષ્ટાન્ત તરીકે, અમારા વાંચકને, ભરદ્વાજ સતની (Sower) કૃષિકારની વાતને જોઈને ૫, ૧૪ સાથે સરખાવવાની, અને લુક ૧૨-૧૬ની સાથે બરાબર મળતી આવતી ધનિયા સતની, ધનિયાની વાતને સરખાવી જોવાની લાભમણુ કરીએ છીએ.

(૪) મઠોની બાંધણી અને ધાર્મિક ક્રિયાઓનું મળતાપણું

હિન્દી શિષ્યકળાના વિષયમાં સત્તા સમાન મળ્યાતા ડૉ. ફરગ્યુસને, શરલાની શુદ્ધિષ્ટ ગ્રંથો, કે જે તેના મત મુજબ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૮ માં બાંધાયેલી છે, તેને માટે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે:—“શુદ્ધિષ્ટ ગ્રંથોની બાંધણી અને રચના, જૂના જમાનાના ખ્રિસ્તી દેવળને ધણે અંશે મળતી આવે છે. દેવળનો મધ્ય ભાગ વિશાળ હોય છે, અને તેની પાછળના ભાગને છેડે, ધર્મગુરુ-પાદરીને બેસવાની અધગોળાકાર બેઠક હોય છે, અને તેની

* “જીસસના જીવનચરિત્ર”નો તરબૂસો. પાનું ૩૬, અને દત્તનું “એન્સાયન્ટ ઈન્ડિયા” ભાગ ૨જો, પાનું ૩૩૩,

બાળુની જગ્યા પણ બેઠક માટે ખુલી હોય છે. તૂલનાત્મક દષ્ટિએ સરખા-મણી કરતાં, એમ કહી શકાશે કે તેનાં માપ અને રચનાનો પ્રકાર કેથેડ્રલ (દેવળ) નાં Choir (ભજન મંડળીની બેઠક) ને ઘરોઘર મળતો આવે છે; અને બહારના બેઠકના ભાગને જો બાદ કરવામાં આવે, તો સીનનાં એબીએ હોમ્સને એ ગુફાઓની બાંધણી બહુ જ મળતી આવે છે. અધર્મગાથાકારવાળી પાદરીની બેઠકની નીચે જ, ખ્રિસ્તી દેવળોમાં જેમ Altar-હોમ કરવાનો યજ્ઞકુંડ હોય છે, તેમ ત્યાં “Dagopa-ફગોપા” ને મૂકવામાં આવેલ હોય છે.”+

“પણ” મિ. હત્ત કહે છે કે, “રોમન કેથોલિક ચર્ચ અને બુદ્ધિસ્ટોની ધાર્મિક ક્રિયાઓના મળતાપણાને જ્યારે આપણે ધ્યાનમાં લઈએ છીએ, ત્યારે તેમની સિંધુકળાની સમાનતાનો તો કાંઈ હિસાબ જ રહેતો નથી.” રોમન કેથોલિક મિશનરી એબી હ્યુ, ટિબેટમાં તેણે જે જોયું, તેથી ભારે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હતો. તે પાદરી કહે છે કે, “પાદરીનો ધર્મકુંડ, માથાનો મુગટ, Dalmatic-શીતવાળો ઝખ્ખો, (જે ઝખ્ખો મહાન લામા-મુદ્ધ ધર્મશુરુ મુસાદરીમા, બહાર જતાં કે દેવળની બહાર કોઈ ક્રિયાત્મકપણે પહેરે છે તે), બે ભાગમાં ભજનમંડળીઓને બેસાડીને કરવામાં આવતી બંદગી, કીર્તનો, બદ્ધલમની વાતો, ઈચ્છા મુજબ બિધકે અને બંધ થાય એવી પાંચ સાંકળો પર લટકતી ધૂપદાની, લકતજનોનાં મસ્તક ઉપર જમણે હાથ લંબાવીને લામાઓ તરફથી આપવામાં આવતા આશિર્વાદ, મણકાની માળા, પાદરીઓને પાળવાનું શ્રદ્ધાચર્ચ, દુન્યવી મોહ પ્રત્યે સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય, સાધુઓની સેવાપૂજા, ઉપવાસ, સરઘસો, બાંગ-પ્રાર્થના અને પવિત્ર જળ-આ બધી બાબતોમાં રોમન કેથોલિકો અને બુદ્ધિસ્ટોની વચ્ચે ઘણી જ સમાનતા જોવામાં આવે છે. બન્ને ધર્મોનાં સ્વરૂપ જાણે કે એકસરખાં જ હોય એમ આ વસ્તુઓ બતાવે છે.” મિ. હત્તે, મિ. આર્થર

લીલીના પુસ્તકમાથી ઉપરનો ફકરો લીધો છે, અને એ આર્થ'ર લીલી એવો દીક્રા કરે છે કે -“લલા પાદરી એખી હુએ સમાનતાનુ આપું” એ દીપણુ તો રજૂ કર્યું જ નથી. જો એ ધારત તો ધર્મગુરુઓ પાસે ગુનાઓ કબૂલ કરવાની પદ્ધતિ, મૂંડણ-ચૂડા-મંરકાર, શમની પૂજા, ફૂનોનો ઉપયોગ, બતીઓ, દેવળ અને યજ્ઞકુંડ પાસે રાખવામાં આવતી મૂર્તિઓ, કેંસનુ ચિહ્ન, એક દેવમાં ત્રિદેવની ભાવના, પૂજકો ન સમજી શકે એવી ભાષામાં લખાયેલા ધર્મધ્વજોનો ઉપયોગ, તેજ-અગ્નિ પૂજા, સંતો અને જુદાના મૂચટ, ફિરસ્તાઓની પાખો, પ્રાયશ્ચિત, ચામકા મારવાની રીત, પખો, પોપો, કારડિનતો, બિશપો, એબટો, પ્રેસિબ્ટર્સ, ડિકન્સ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના દેવળની કેટલીક શિષ્ટપદગાની એકરૂપતા વગેરે, વગેરેની સમાનતા પણ બતાવી શકત આ લિસ્ટ-ટીપ-થામાં, બાલપુરનું ‘માઇકલોપિડિયા ઓફ ઇડિયા’, તાવીજ, દવાઓ, અને દીપમાળાઓનો, તથા મી. થોમસન (‘ઇલસ્ટ્રેટેડ ઓફ ઇન્ડિયા’ વોલ ૨, પા. ૧૮) બેપટીઝમ, માસ અને મરણ પામેલા માટેની બંદગીનો ઉમેરો કરે છે. (બ્રિટિશ એન્ડ ફિઝિયોલોજી પા. ૨૦૨)+

બેપ્ટિઝમ-નામકરણ સંસ્કાર, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લખાય કરવાની ક્રિયા, ક્રિશ્ચિયાનિટી અને જુદા ધર્મમાં એક સરખાં છે. દરઅસલ, જુદા ધર્મમાં જેને ‘અભિષેક’ની ક્રિયા કહે છે, તેનું જ તે સ્વરૂપ છે; અને પંદે સ્થાપનમાં રહેતા ઇસેનિસ-જુદિસ્ટો પાસેથી જોહાન ધી બેપ્ટિસ્ટે તે લાઇ લીધેલી છે. જોહાન ધી બેપ્ટિસ્ટના સહવાસમાં આવ્યા પછી, જીસમ કાઇરે તે ક્રિયાને અપનાવી લીધી, અને ત્યારથી ખ્રિસ્તી ધર્મની તે ધણી અગત્યની ક્રિયા થઈ પડી છે. ‘બેપ્ટિઝમ’ની ક્રિયા વખતે દરેક ખ્રિસ્તી, ‘પિતા, પુત્ર અને પવિત્રાત્મા’ની ‘પવિત્ર ત્રિમૂર્તિ’નો સ્વીકાર કરે છે, અને એ જ પ્રમાણે દરેક જુદા ધર્મી, ‘અભિષેક’ની ક્રિયા વખતે “જુદા, ધર્મ અને સંઘ”ની “ત્રિમૂર્તિ”નો સ્વીકાર કરે છે.

મિ. આર. સી. દત્ત કહે છે કે, ‘ બેપ્ટિઝમ ’ અને ‘ અભિષેક ’ની વચ્ચે એટલું બધું મળતાપણું છે કે ટિપ્પેટ અને ચીનમાં પહેલાં મુસાફર તરીકે ગયેલા ખ્રિસ્તી પાદરીઓ એમજ માનતા, અને પોતાનાં મન પર પડેલી છાપની તેઓએ એવીજ નોંધ કરી છે કે, બુદ્ધિસ્ટ દેવળોમાં રોમન કેથોલિક સ્વર્ગની ધાર્મિક ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓનું જ અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. પણ આગળ ઉપર અને જે બીજું લખાણ કરીશું તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે, જસસ કાઉન્સિલ હજુ જન્મ્યા પણ નહોતા, તે પહેલાંનાં હિન્દમાં બંધાયેલાં ઘણાં બુદ્ધદેવળોને, બુદ્ધિસ્ટોએ ખોદકામ કરીને બહાર કાઢ્યાં છે; યુરોપમાં ખ્રિસ્તી મંદિરો અને દેવળો બંધાયાં તે પહેલાં, ઘણા કાળ પૂર્વે, પટના પાસે નલંદામાં એક ઉચ્ચ કોટિનું વિશ્વવિદ્યાલય, જંગી મઠ અને લગ્ન્ય બુદ્ધ મંદિર હસ્તીમાં આવી ચૂક્યાં હતાં; અને હિન્દમાં બુદ્ધ ધર્મની પડતી ચવા છતાં, યુરોપ હજુ જ્યારે જંગલી જતોના હુમલામાંથી માથું જાંચકી શક્યું નહોતું, અને યુરોપમાં હજુ જ્યારે જમીનદારોનો કે દેવળોનો સુધારો દાખલ થયો નહોતો, ત્યાર પહેલાં ટિપ્પેટ, ચીન અને બીજા દેશોમાં બુદ્ધ ધર્મના ઉત્તમ સિક્કાન્તો, ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને પૂજા આદિની પદ્ધતિઓ દાખલ થઈ ચૂક્યાં હતાં.” વિદ્વાન લેખક મિ. દત્ત આગળ જતાં, છેવટે એમ કહે છે કે, “ બુદ્ધ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં દેવળોની બાંધણી તથા તેની ક્રિયા, અવસ્થા આદિમાં જે અદ્ભૂત સમાનતા જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી એમજ સિદ્ધ થાય છે કે, પૂર્વે પશ્ચિમનું નહીં, પણ પશ્ચિમે (ખ્રિસ્તી ધર્મે) પૂર્વનું (બુદ્ધનું) જ અનુકરણ કર્યું છે.”

(૫) બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટનાં જીવનમાં દેખાતી સમાનતા

આ કાંઈ થોડી અજાણપીની વાત નથી કે, બુદ્ધ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે ઘણું જ મળતાપણું દેખાય છે; એટલું જ નહીં, પણ બન્ને

x દત્તનું ‘ એન્ટ્રાયન્ટ ઇન્ડિયા ’ લાગ રહે; પાનું ૩૩૫-૩૩૬,

ધર્મોના સંસ્થાપકો—બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ—નાં જીવનચરિત્રોમાં પણ ઘણી સમાનતા જોવામાં આવે છે. જીસસક્રાઇસ્ટની માફક ગૌતમબુદ્ધનો જન્મ પણ ક્રાઇસ્ટના ઇતિહાસિક રીતે ચચેલો માનવામાં આવે છે. બન્નેના જન્મ વખતે અજબ જેવાં શુકનો જોવામાં આવ્યા હતાં; અને બન્નેના જન્મ વખતે તેજસ્વી તારો દેખાયો હતો. ગૌતમબુદ્ધને મારે એમ કહેવાય છે કે, તેનો જન્મ ‘પુષ્ય-પુષ્ય નક્ષત્ર’માં થયો હતો.

ગૌતમના જીવનમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે તેનો જન્મ થયો, ત્યારે સુધોદન રાજાના દરબારમાં એ નવા જન્મેલા બાળકને જોવા માટે અસીતા નામના ઋષિ પધાર્યા હતા.

એ જ પ્રમાણે બાઇબલના નવા ટેસ્ટામેન્ટમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે:-“ રાજા હેરોડના સમયમાં, જુડિયાના બેથલેહેમ ગામમાં, જ્યારે જીસસ ક્રાઇસ્ટનો જન્મ થયો, ત્યારે જેરુસલેમની પૂર્વેથી એક ગાયો માણસ એ બાળકને જોવા માટે આવ્યો હતો, અને તેણે એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે ‘યાહુદીઓનો રાજા થવા માટે જન્મેલો એ બાળક ક્યાં છે ? અમે તેના છુબંડ સીતારાને પૂર્વમાં જોયો છે, અને અમે તેનાં દર્શન-તેની પૂજા કરવા આવ્યા છીએ.’”+ બુદ્ધત્વની દશાને પ્રાપ્ત થયા પહેલાં, ગૌતમને “કાશ્યાપ-મારા” નામના દુષ્ટ દાનવે જેમ ખોટું માર્ગે જવા માટે લલચાવ્યો હતો, તેમ જીસસક્રાઇસ્ટને શયતાને લલચાવ્યો હતો; બન્નેના જીવનમાં આ દંતકથા પણ આજેજીવ મળતી આવે છે.x ગૌતમ અને ક્રાઇસ્ટ, બન્નેને બાર બાર શિષ્યો હતાં, એમ કહેવામાં આવે છે. મતપંથ કે ન્યાતજાતના બેદબાવ વગર, સારી ચે મનુષ્યજાતને, પોતાને સત્ય લાગતા ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન આપવાની બન્નેની લાવના ઘણી જ ઉદાર, ઉચ્ચ અને પ્રશંસનીય હતી. આવી આશ્ચર્યજનક સમાનતા ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે,

+ મેથ્યુ. ૨. ૧-૨.

x જુઓ મેથ્યુ. ૪. ૧-૧૧,

ખ્રિસ્તી ધર્મની દંતકથાઓ, ગાથાઓ, નૈતિક આચાર્યો અને ધર્મક્રિયાઓ, મુખ્યત્વે કરીને શુદ્ધ ધર્મમાંથી જ લેવામાં આવી છે.

(૬) સંક્ષિપ્ત સાર

અમે બતાવી ગયા છીએ કે, જ્યારે જસમકાષ્ટરત્નો જન્મ થયો, ત્યારે પેંનેસ્ટાઇનમાં શુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયેલો હતો, અને જહોન ધી ઝેપ્ટરિસ્ટના સંસર્ગમાં આવવાથી કાષ્ટ પોતે, એ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવી શક્યા હતા. અમે એ પણ બતાવી ચૂક્યા છીએ કે, શુદ્ધ તેમજ ખ્રિસ્તી ધર્મનાં નૈતિક ફરમાનો, ધાર્મિક ક્રિયાઓ, પદ્ધતિઓ, દેવલોની શિક્ષકળા અને બનને ધર્મસ્થાપકોનાં જીવનચરિત્રોમાં પણ અચળે પમાડે એવું મળતાપણું જોવામાં આવે છે. શું આ બધું માત્ર અકસ્માતથી જ બન્યું હતું ? મિ. ફ્રીસડેવીસ કહે છે કે, “ જો આ બધું માત્ર અકસ્માતથી જ બન્યું હોય તો, તેને એક પ્રકારનો અજબ ચમત્કાર જ ગણવો જોઈએ; વસ્તુતઃ એવી સમાનતાને એક હજાર ચમત્કાર જેવી ગણવી જોઈએ.” (હીબર્ટનાં ભાષણો ૧૮૮૧. પા. ૧૬૩). ખરેખર, આપણી સમક્ષ જે નક્કર હકીકતો રજૂ થઈ છે, તે ઉપરથી ખ્રિસ્તી ધર્મ, શુદ્ધ ધર્મને ધણી આભારી છે, એવાં અનુમાન ઉપર આબ્યા સિવાય આપણે છૂટકો જ થતો નથી. પ્રોફેસર મેક્સમુલર જેવા ખ્રિસ્તી લેખકોને પણ આ વાતનો સ્વીકાર કરવાની ફરજ પડી છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના સત્યો અને સિદ્ધાન્તો, તેની પહેલાંના ખીજા ધર્મોમાં પણ હતાં, એવી ઉપસાધાપરી સાબિતીઓ મળતાં, પ્રો. મેક્સમુલર કહે છે કે:—“ દરેક સત્ય ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી જ ખીજા ધર્મોએ લીધું છે, એમ શા માટે માનવું જોઈએ ? ખ્રિસ્તી ધર્મે ખીજા ધર્મોમાંથી ધણું ઉછીનું લીધું છે, એમ શા માટે ના માનવું ? ”* એ પ્રોફેસરના “ ચિપ્સ ફ્રોમ એ જર્મન વર્કશોપ ” નામના ગ્રંથમાં (અમે તેનું થોડુંક અવતરણ અગાઉ આપ્યું છે) પણ એમણે આ સત્યનો

સ્વીકાર કર્યો છે. તેઆ કહે છે કે:-“ સૃષ્ટિની આદિથી આજ સુધીમાં, કોઈ તદ્દન નવો ધર્મ પેદા થયો જ નથી. એક વખત આ વાત જો આપણે બરોબર સમજી લઈએ તો, સેન્ટ ઑગસ્ટાઇનના શબ્દો, કે જે તેના ધણા પ્રશંસકોને બહુ અનુયાયી પમાડે તેવા લાગ્યા હતા, તે શબ્દો બરોબર સ્પષ્ટ રીતે સમજવામાં આપણને જરાયે મુશ્કેલી પડશે નહીં.” સેન્ટ ઑગસ્ટાઇન કહે છે કે:-“ અત્યારે જેને ખ્રિસ્તી ધર્મ કહેવામાં આવે છે, તેનું અસ્તિત્વ આપણા પૂર્વજોના સમયમાં પણ હતું. મનુષ્યજાત પેદા થઈ ત્યારથી જ તે ધર્મની હાજરી હતી; અને મહાત્મા ઇસસક્રીસ્ટના જન્મ પછી, જે સત્ય ધર્મ પરાપૂર્વથી આશ્યો આવતો હતો, તે ખ્રિસ્તી ધર્મ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો.”-(ઓગસ્ટરેફ, ૧. ૧૩). આ દૃષ્ટિએ જોતાં, કોપરનાંમના મેન્યુરીઅનો (centurion)ને ઇસસક્રીસ્ટે જે શબ્દો કહ્યા હતા, અને જે સાંભળીને યાહુદીઓને બારે અનુયાયી પેદા થઈ હતી, તે શબ્દોનો ભાવાર્થ પણ સ્પષ્ટ થાય છે. ક્રીસ્ટે કહ્યું હતું કે:- “ પૂર્વમાંથી તેમ જ પશ્ચિમમાંથી એવા ધણા લોકો આવશે કે જેઓ સ્વર્ગના રાજ્યમાં અધ્યાહમ, ઇસિરાઈલ અને જેકબની સાથે બેસશે.”*

આ એક પ્રકારની સ્પષ્ટ કબૂલાત છે; અને એ ઉપરથી, પશ્ચિમની પ્રજાને, તે પૂર્વની પ્રજાના આભાર તથા આવેલી છે, એ વાત આસ્તે આસ્તે સમજાવવામાં આવી છે, એમ જોઈ શકાય છે. મિ. આર. સી. દત્ત કહે છે કે:-“ બનસેન, સેદીલ અને લીલી જેવા થોડા લેખકોએ જ, પોતાની એવી માન્યતા સ્પષ્ટ રીતે બ્યક્ત કરી છે કે, ખ્રિસ્તી ધર્મ સીધી રીતે યુદ્ધ ધર્મમાંથી ઉદભવ્યો છે.”*

એ વિદ્વાન લેખક (મિ. દત્ત) કહે છે કે, “આ માત્ર અંતિમ વિચારના

* ગ્રા. મેટ્રમુલરનું “ ચિપ્સ ફ્રોમ એ જર્મન વર્કશોપ ” ભાગ ૧લો, પ્રસ્તાવના પા. ૧૧.

* દત્તનું “ એન્ટિયન્ટ ઇડિયા ” ભાગ ૨લો : પાનું ૩૨૬.

લેખકોનો જ અભિપ્રાય છે. યાહુદી ધર્મમાંથી જે ખ્રિસ્તી સિદ્ધાન્તો લેવામાં આવ્યા છે, તેને શુદ્ધ ધર્મની સાથે બહુ લેવાદેવા નથી." પણ એ વાતની તો ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહીં કે, ખ્રિસ્તી ધર્મને યાહુદી ધર્મથી જુદી પાડનારી, જામી નીતિની જે વાતો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આવે છે તે તો તેણે શુદ્ધ ધર્મમાંથી જ ગ્રહણ કરી છે: અથવા મિ. દત્તના શબ્દોમાં જો કહીએ તો, "ખ્રીજ જૂના ધર્મોના કરતાં, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બોધક અને નૈતિક વાતોનું જે ચડિયાતાપણું જોવામાં આવે છે, તે શુદ્ધ ધર્મને જ આભારી છે; અને કાષ્ટરતના જન્મ પહેલાં પેત્રેસ્ટાઇનમાં ઇસેનિસે શુદ્ધ ધર્મનો જે પ્રચાર કર્યો હતો, તેમાંથી જ તે લેવામાં આવી છે."*

જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની શોપેનહાવર (Schopenhauer)ના વિચારો પ્રગટ કરીને અમે આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું.

"જેવી રીતે એક વેલ ખરબચડા અને વગરધડેલા ચાંબલા પર ચડે છે, અને તેના આધારે તે વધતી હોવાથી, તેના આડઅવળા ધાટ પ્રભાવે પોતાની વૃદ્ધિ કરે છે, તેવી જ રીતે ભારતવર્ષનાં વિજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવેલા યાહુદી વૃક્ષ રૂપી વિદેશી વૃક્ષ પર ખ્રિસ્તી ધર્મ રૂપી વેલ ચડી છે; અને તેનું સ્વરૂપ કેટલેક અંશે પુરાણા વૃક્ષના જેવું રહ્યું છે. પણ એક કઠિણ ચાંબલાને પણ વેલ જેમ સુંદર અને રજિયામણો બનાવે છે, તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં કેટલુંક પરિવર્તન થયેલું હોવાથી તે જીવન અને સત્યથી સુંદર દેખાય છે. દેખાવમાં તે એ જ વૃક્ષ જણાય છે, પણ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જુદું છે." x મતલબ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ યાહુદી, મત જેવો દેખાતો હોવા છતાં તેમાં ઘણું રૂપાંતર થવા પામ્યું છે.

* દત્તનું "એન્સાયન્ટ ઇન્ડિયા" ભાગ ૨એ : પા. ૩૪૦.

x જુઓ. શોપેનહાવરના "ધર્મ અને બીજા નિબંધો" (Religion and other essays)-પાનું ૧૧૬.

પ્રકરણ ૩મું.

બૌદ્ધ ધર્મ, વેદ ધર્મના પાયા ઉપર રચાયેલ છે.

(૧) મહાત્મા બુદ્ધના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ કોઈ નવીન ધર્મ સ્થાપવાનો નહોતો.

આ પ્રકરણમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ શેમાંથી નીકળ્યો તેના મૂળનો આપણે પત્તો મેળવ્યો છે. અમે આવાત સદ્ કરી છે કે, તેના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો ચાંદુદી મત પર અને તેનાં સદાચાર તથા નીતિનાં મન્તવ્યો બૌદ્ધ ધર્મ પર નિર્ભર છે. આ પ્રુબ્તકનાં હેત્વાં બે પ્રકરણોમાં બતાવવામાં આવશે કે, ચાંદુદી ધર્મની ઉત્પત્તિ, જરૂરોસ્તી ધર્મ દ્વારા વેદમાંથી જ થઈ છે. આ પ્રકરણમાં એ વાત મિલ્લ કરવામાં આવશે કે, બૌદ્ધ ધર્મમાં નીતિ-સદાચારનો જે સંગ્રહ જોવામાં આવે છે, અને જે ખ્રિસ્તી ધર્મના વિકાસ તથા અભ્યુત્થાનમાં ઘણા સહાયક થઈ પડ્યો છે, તે સંગ્રહ સીધો વેદમાંથી જ લેવામાં આવ્યો છે. જે લોકો બૌદ્ધ ધર્મને વેદ ધર્મનો વિરોધી સંપ્રદાય માને છે, તેઓને આ વાત કદાચ આશ્ચર્યજનક લાગશે ! આ વાત ચોક્કસ છે કે, મહાત્મા બુદ્ધે નવીન ધર્મ સ્થાપવાનો કદી વિચાર સરજોય કયો નહોતો. શ્રી. રોમેયન્ડ્ર દત્ત, કે જેઓ બુદ્ધની પ્રશંસા કરવામાં બીજા કોઈથી પછાત પડતા નથી, તેઓ આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે, “ બુદ્ધ ભગવાને કોઈ પણ નવીન શોધ કરી

નથી, કે કોઈ પણ નવું જ્ઞાન આપ્યું નથી.”* વધુમાં થી. દત્ત જણાવે છે કે:-“શુદ્ધ ભગવાન, જાણીજૂણને કોઈ નવો ધર્મ ચલાવી, તેના પ્રવર્તક કે આચાર્ય બનવાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા, એવી કલ્પના કરવી, એ એક ઐતિહાસિક ભૂલ જ ગણાશે. તેથી ઊલટું, તેઓ તો છેક છેલ્લી ધડી સુધી એમજ માનતા હતા કે, જે પ્રાચીન પવિત્ર ધર્મ, બ્રાહ્મણ, શ્રવણ અને અન્ય હિન્દુજાતિઓમાં પ્રચલિત છે, તેના જ સુંદર સ્વરૂપને તેઓ પ્રદર્શન માન કરી રહ્યા છે. જે ધર્મ પાછળથી બગડી ગયો હતો, તેને સુધારવાના જ તેમના પ્રયાસો હતા. આ વાત ખરી છે કે, હિન્દુ ધર્મમાં એવા પરિવ્રાજક સાધુસંન્યાસી ઉપસ્થિત હતા કે, જેઓ સંસારનો ત્યાગ કરી, વૈદિક યજ્ઞાદિ ક્રિયા નહીં કરવા છતાં, કેવળ ધ્યાન ધરવામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા.

હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં આવા પ્રકારના સાધુઓ ‘લિક્ષુ’ની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા હતા, અને સામાન્ય રીતે લોકો તેમને “શ્રમણ” કહીને બોલાવતા હતા. એ સમયની અનેક શ્રમણ શાખાઓમાંથી મં. ગૌતમ શુદ્ધ માત્ર એક ‘શ્રમણ શાખા’ની સ્થાપના કરી હતી; અને ખીજાઓથી તે જુદી રીતે ઓળખાય તેટલા માટે તેને “શાક્યપુત્રીય શ્રમણ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. મ. શુદ્ધ તેમને સંસારત્યાગ, વિશુદ્ધ જીવન, પવિત્ર ધાર્મિક વિચાર આદિનું જ્ઞાન આપ્યું હતું; અને એ ઠાળમાં સમસ્ત શ્રમણ લોકો પ્રકાશનો ઉપદેશ અને અનુષ્ઠાન કરતા હતા.” +

(૨) જૈન ધર્મ, એક અથર્વ ધર્મ બની ગયો તેનાં કારણો.

હવે, એ પ્રશ્ન ખડો થાય છે કે, મહાત્મા શુદ્ધનાં શિક્ષણે નવીન અને

* એન્ડ્રિયન્ટ ઇ ડિયા. બા. રજે. પા. ૨૦૬.

+ શ્રી દત્તનું એન્ડ્રિયન્ટ II ડિયા બા, રજે. પા. ૧૮૧-૧૮૨.

પ્રથમ ધર્મનું સ્વરૂપ કેમ ધારણ કર્યું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવા માટે જ્યારે શુદ્ધ ભગવાન વિષ્ણુના હતા, અને પોતાના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે વૈદિક ધર્મની કેવી દશા થઈ પડી હતી તે જાણવાનું ખાસ જરૂરી થઈ પડે છે.

મ. શુદ્ધનાં આવાગમન પહેલાં થોડા કાળ પૂર્વે, વૈદિક ધર્મનો ઇતિહાસ ઘોર અધઘાતમાં ઇલાક થયો હતો. વેદ અને ઉપનિષદોનો પવિત્ર અને પ્રશંસનીય ધર્મ અવનતિના ઊંડા ખાડામાં જઈ પડ્યો હતો, અને તેની જગ્યાએ નિરર્થક કર્મો અને દિવસથી ભરેલા યજ્ઞોની ક્રિયાઓ દાખલ થઈ ગઈ હતી. વૈદિક વર્ણવ્યવસ્થા, કે જેનો પહેલાં શુદ્ધધર્મસ્વભાવાનુસાર નિર્ણય થતો હતો, તે વંશપરંપરાગત બનીને, જાતિભેદમાં બદલાઈ ગઈ હતી. આવાં અનિષ્ટ પરિવર્તનનું પરિણામ એ આવ્યું કે, બ્રાહ્મણ લોકો કેવળ “ જન્મને કારણે ” પોતાને મોટા માનવા લાગ્યા; અને જે સદ્ગુણો તથા વેદાધ્યયનને કારણે તેઓના પૂર્વજો, જનતા વચ્ચે માનનીય અને પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા હતા તેના તેઓએ ત્યાગ કરી દીધો. આ જાતનું ધાર્મિક તથા સંદાયારિક અધઃપતન કેવળ બ્રાહ્મણોથી જ અટક્યું નહીં; પણ સંન્યાસીઓને તેઓનો એપ લાગ્યા; અને તેઓ ધાર્મિક જ્ઞાન, આંતરિક પવિત્રતા, મધુર શીલતા વગેરે ગુણો છોડીને, કેવળ તપસ્યાનો બાહ્યાંગર કરવા લાગ્યા. સામાન્ય પ્રજા પણ, વૈદિક જમાનામાં જેવી સીધી, સત્યપ્રિય, પવિત્ર અને સદ્ગુણી હતી, તેવી રહી નહોતી; અને તે વિલાસી તેમજ “ લકીરો લકીર ”ની જેમ અધઃપરંપરાની પૂજક બની ગઈ હતી. પ્રાચીન આર્યોનાં સાત્ત્વિક બોજનનું સ્થાન માંસાદાર લાંબા લીધું હતું અને એ જોરાક શાસ્ત્રોક્ત છે, એમ સિદ્ધ કરવા માટે, યજ્ઞોમાં પણ પશુઓનો વધ કરીને તેના માંસની આહુતિઓ આપવામાં આવતી હતી.

શુદ્ધના પ્રાદુર્ભાવને સમયે વૈદિક ધર્મની-કહો કે આર્યોની સામાજિક સ્થિતિની આવા પ્રકારની દશા થઈ ગઈ હતી. શુદ્ધ ભગવાનના હૃદય

ઉપર પશુઓનાં બલિદાન તથા જાતિભેદની ખૂરાઈની ખૂબ માઠી અસર થઈ હતી. તેમનું કામળ અને પ્રેમી હૃદય, ધર્મને નામે આટલી બધી પશુહિંસા થાય, એ જોઈ શકવું નહોતું. એમનો પવિત્ર આત્મા, આવા અન્યાયી અને ધિક્કારવાન્ને જાતિભેદની સામે બળવાખોર બની ગયો, અને તેમણે મનુષ્યમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ બતાવી, તેની સુધારણા કરવા માટે હિંમત કાઢીના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. વસ્તુતઃ આ ખૂરાઈ એટલી હદ સુધી વધી ગઈ હતી કે, જુદાની પહેલાંના કેટલાક ગ્રંથકારોએ પણ તેની વિરૂદ્ધ જખરો પોકાર ઉઠાવ્યો હતો. સામાજિક, ધાર્મિક તેમજ રાજનૈતિક, એમ દરેક ક્ષેત્રમાં જાતિભેદની ખૂરાઈ વ્યાપી ગઈ હતી; અને દેશના કાયદાકાનૂન પર પણ તેની માઠી અસર થવા વગર રહી નહોતી. એ સમયે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોને માટે જુદા જુદા કાયદાઓ ધરાવતા હતા. બ્રાહ્મણો પ્રત્યે અનુચિત દયા અને શ્રદ્ધા તરફ અયોગ્ય કઠોરતા બતાવવામાં આવતી હતી. આવો અન્યાય લાંબા કાળ સુધી ચાલી શકે તેમ નહોતું. શ્રદ્ધા ગમે તેવો ધાર્મિક અને ગુણવાન હોય, છતાં તેને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનો કાર્ત્તવ્ય જાતનો પ્રબંધ નહોતો, અને સમાજમાં પણ તેની કાંઈ પણ જાતની પ્રતિષ્ઠા જળવાતી નહોતી. એ લોકો ય તેથી આ જગતને તોડવા માટે આવુર બની, જોઈતી તકની રાહ જોતા હતા. તેઓ એવી નિર્દય પ્રયામાં ફસાઈ ગયા હતા કે, જેથી કરીને તેમનો સારા સંસ્કારી સમાજમાં તો બહિષ્કાર જ થતો હતો, અને તેથી આ સ્થિતિમાં પરિવર્તન થાય, એવું તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છતા હતા. દ્વિજ અર્થાત બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોમાં એવા ધણા ઉદારચિત્ત મહાનુભાવો હતા કે, જેઓ તેમની-શૂદ્રોની-મહત્વાકાંક્ષા લાંબી સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. વસ્તુતઃ “ક્રાન્તિ” નો સમય સમીપ આવી લાગ્યો હતો : અને સમય આવ્યો, શ્રદ્ધા લોકો બંડખોર બનીને, અન્યાયી પ્રથાની બેડિયોને તોડી નાખશે, એવો વિચાર કરવાની અસાધારણ દૂરદર્શિતા બતાવવાની કોઈ જાતની આવશ્યકતા

રહી નહોતી. એ બેડિયો તોડવાનો સમય તો આવી લાગ્યો હતો. રાત્રી-કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા એક ક્ષત્રિય વીરે ઘોષણા કરી હતી કે, સમાજમાં મનુષ્યની સ્થિતિ 'જન્મ' થી નહીં, પણ 'ગુણકર્મ' થી નક્કી થતી છે. આ પડકાર ઝીલવાને એ ક્ષત્રિય વીરની આભુજાઓ અમંખ્ય માથુસો એકત્રિત થઈ ગયાં. આવી દશામાં, દિગ્ગેના અત્યાચારથી પીડાતા શુદ્ર લોકો, તેમનો બોધ ફેટલા બધા ઉત્સાહથી માંભળવા માટે એકઠા થતા હશે, તેની આપણે સહેજે કલ્પના કરી શકીએ છીએ. ઉદાર ઉદ્દેશના ઘણા આર્ષ લોકો પણ એમના પવિત્ર ઉદ્દેશની માથે સદમત થઈ ગયા અને તેને પરિણામે, શુદ્ધ ધર્મ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ફેલાઈ ગયો.

મહાત્મા શુદ્ધને શા માટે સફળતા પ્રાપ્ત થઈ, અને તેમની ઇચ્છા નહીં હતી છતાં તેમનો મત એક નવીન ધર્મ તરીકે ઢેવી રીતે પ્રવર્ત્યો તેના કારણે ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યા છે. બીજા મહાન સમાજસુધારકોની માફક મ. શુદ્ધ પણ, એમના સમયના એક પ્રખર મંમારસધારક હતા. નિર્ઘંચ અને વિવેકશાળી પશુવધ તથા કૃત્રિમ અને અપવિત્ર જાતિભેદનું, મ. શુદ્ધે સંપૂર્ણ સાદસ અને પૂર્ણ બગથી એવું તો આપણે ખંડન કર્યું છે, એમના સમકક્ષીન વિદ્વાનો એમની તરફ ખૂબ આકર્ષાયા. જો પશુવધ અને જાતિભેદની ખૂણાઓના જન્મ પહેલાં એમનું આગમન થયું હોત તો, તેમનો પ્રભાવ ઘણો ઓછો પડત-ખડું કહીએ તો તેમને સમાજસુધારણાનું બીકું ઝડપવાનો અવસર જ મળત નહીં. પણ જો જમાનામાં એમનો જન્મ થયો, એ જમાનામાં આભુમાભુના સંલેગોને લીધે, તેઓ અસંખ્ય લોકોને આકર્ષી શક્યા, અને તેથી તેમની ઇચ્છા નહીં હોવા છતાં, આમલોકો તેમને ધીરેધીરે એક નવીન ધર્મના સ્થાપક માનવા લાગ્યા.

(૩) શુદ્ધ ધર્મનું વિનાશક અથવા નિષેધાત્મક અંગ

મહાત્મા શુદ્ધના શિક્ષણના નિષેધાત્મક (Negative) ભાગ માટે,

માત્ર એટલું જ કહેવું પર્વાપ્ત થશે કે, તેઓએ વિશેષે કરીને ફક્ત બે અત્યાચારો પર પ્રબળતાપૂર્વક આક્રમણ કર્યું હતું મિ. આર. સી. દત્ત લખે છે કે —“ ગૌતમજીવિ અપિચારીપણે ખંડન કરવાવાળા નહોતા, અને તેઓ બેદાશ બનીને પણ બંધી પ્રાચીન પ્રચલિત પ્રથાઓનો કટ્ટર વિરોધ કરતા નહોતા. ન્યા સુધી તેમને કોઈ પણ પ્રથા કે મત હાનિકારક અને નિરુપયોગી માલૂમ પડ્યો નહીં, અથવા તો તે પાછળથી ધુસાડી દેવામાં આવ્યો છે, એવી તેમની ખાતરી થઈ નહીં, ત્યા સુધી તેઓએ કોઈ પણ પ્રચલિત પ્રથા કે મત ઉપર પોતાનો હાથ ઉગામ્યો નહોતો. તેઓએ જાતિભેદનો એટલા જ માટે વિરોધ કર્યો કે, તે હાનિકારક છે, અને પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ધર્મમાં પાછળથી ઘૂસી ગયો છે, એમ તેઓ માનતા હતા તેઓએ વૈદિક યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓનો એટલા જ માટે વિરોધ કર્યો કે, તેમના જમાનામાં એ વિધિઓનો અમન ધણી જ મૂર્ખતાથી કરવામાં આવતો હતો, તેનું સ્વરૂપ ધણું જ બગડી ગયું હતું, અને તેમાં વગર—જરૂર નિર્દયતાપૂર્વક પશુઓના પ્રાણ લેવામાં આવતા હતા ”*

આ પ્રશ્ન કદાચ પૂછી શકાય કે, “શું મહાત્મા જીવ, ઇશ્વરનું અસ્તિ-
ત્વ અને વેદો, ઇશ્વરીય જ્ઞાન અથવા તો પ્રામાણિક પુસ્તકો છે, એમ માનતા હતા? ઇશ્વરની માન્યતાના મ બધા એમ કહી શકાશે કે, મહાત્મા જીવ નાસ્તિક નહોતા. કદાચ અજ્ઞેયવાદી (Agnostic) હોય. ઇશ્વર અથવા તો ઇશ્વરીય જ્ઞાનને નહીં માનતું, એવો જીવ ધર્મનો કોઈ ખાસ, આવશ્યક સિદ્ધાન્ત નથી. મ જીવના શિક્ષણ ઉપરથી એટલું માલૂમ પડે છે કે, તેઓએ આત્મ-સુધાર અને આત્મસંયમનો ઉપદેશ આપીને જ સંતોષ પકડ્યો છે, અને “આ સમાર અનાદિ અને અનંત છે કે?” એવા મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરીને, તેનો ઉત્તર શોધવાની ચેષ્ટા સુદાં તેઓએ કરી હોય, એમ

જણાતું નથી. ‘આ સંસારની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ?’ એ પ્રશ્નનો પણ તેઓએ બહુ વિચાર કર્યો જણાતો નથી; કારણ કે એવા પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મળી શક્યો નહીં, એમ તેઓએ માની લીધું લાગે છે. એમના શિષ્યોએ આ બાબતનું જ્ઞાન મેળવવા માટે, ઘણી વાર જીજ્ઞાસુ ભાવે આગ્રહ કર્યો, પણ તેઓએ તેનો કદી પણ સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો નહીં.*

નિશ્ચયપૂર્વક એમ કહી શકાય છે, બૌદ્ધ ગ્રંથો (જુઓ—પ્રત નિપાત, પશુ સુત્ત, અને સુત્ત નિપાત; મહા મોહ સુત્ત)માં આવતાં ધર્મોં વર્ણનો ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે, મ. બુદ્ધે, પોતાના શિષ્યોને આવા પ્રકારની જીજ્ઞાસા બતાવવાનું કે આવા શસ્ત્રાર્થ કરવાનું કોઈ દિવસ પ્રોત્સાહન આપ્યું નથી. એમના વિચારમાં તો લલાઈ કરવી એ જ ધર્મ હતો; અને તેઓએ ધર્મના ધર્મકાંડ તરફ મુખ્ય લક્ષ રાખ્યું હતું: બાકી તેના જ્ઞાનકાંડ કે આધ્યાત્મિક વિભાગ તરફ તો તેઓ સર્વથા ઉદાસીન જ રહ્યા હતા. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રારંભિક કાળમાં, આ એક પ્રકારની મોટી નિર્બંધતા હતી; કારણ કે, ઉપર જણાવ્યા તેવા પ્રશ્નો જિંકયા વગર રહેતા જ નથી, અને એક ધર્માચાર્યે તેના કોઈને કોઈ રૂપમાં ઉત્તર આપવા જ નોંધ્યો. જે ધર્મ આવા પ્રશ્નોને ઉડાવી દે છે કે તેની ઉપેક્ષા કરે છે, તે મનુષ્યના આત્માની શૂનને શુભાવી શકતો નથી. પરંતુ, પાછળથી બુદ્ધ ધર્મના જે આચાર્યો થયા, તેઓએ આ ત્રુટી-ખામીને એવો ઉત્તર આપીને

* દાખલા તરીકે—એક વખતે મલયુક્ય પુત્ર નામના રાજાએ મહાત્મા ગૌતમને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો, પણ તેઓએ એટલો જ જવાબ આપ્યો કે, “હે મલયુક્ય પુત્ર, સંસાર નિત્ય છે કે અનિત્ય, એ પ્રશ્નનો હું તમને ઉત્તર આપીશ, એમ કહીને, તમે મારા શિષ્ય બની જાઓ, એમ મેં તમને કદી કહ્યું હતું ખરું? મલયુક્ય પુત્રે જવાબ આપ્યો કે, “મહારાજ, આપે એવું કહ્યું નથી,” બુદ્ધે કહ્યું કે, “તો પછી આ પ્રશ્ન પૂછવાનો આગ્રહ નહીં કરો,” (જુઓ. મન્જીમ નિકાય કુલ મલુક્ય-વાદ અને દત્તનું એન્નિયન્ડ ઇન્ડિયા ભા. ૨જો. પાનું. ૨૩૬).

સુધારી દીધી છે કે, “સંસાર આજે જેવો છે તેવો અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે.” આવી રીતે તેઓએ પાછળથી બુદ્ધ ધર્મને વિશુદ્ધ નાસ્તિક વાદી બનાવી દીધો. બાકી મ. બુદ્ધનું આવું મન્તવ્ય નહોતું; તેઓ સંસારને નિત્ય છે એમ નહોતા કહેતા: તેમ તે અનિત્ય છે, એમ પણ નહોતા કહેતા. શરૂઆતમાં, બુદ્ધ ધર્મ અજ્ઞેયવાદી (Agnostic) હતો; પણ બીજા અજ્ઞેય વાદી મતોની માફક, અંતમાં તે પણ નાસ્તિક વાદી બની ગયો. અમે પ્રથમ કહી ગયા છીએ તેમ, બુદ્ધ ધર્મનું નીતિ અને સદાચારનું શિક્ષણ બધું જ ઉત્તમ છે, પણ ધર્મની દૃષ્ટિએ જોતાં, તેમાં પાછળથી ધૂસેલો નાસ્તિક વાદ, એ તેનું એક મહાન દૂષણ થઈ પડ્યું છે. તેના આ દોષને કારણે જ, આખરે ભારતવર્ષમાં તેના ભાગ્યનો અંત આવી ગયો. નાસ્તિક વાદે હિન્દુસ્થાનમાંથી બુદ્ધ ધર્મના પાયા ઉખેડી નાખ્યા. પ્રારંભમાં, બુદ્ધ ધર્મે અત્યાચારી અને અન્યાયી જાતિએક તથા નિર્દય પશુવધનો વિરોધ કરી, સદાચાર અને ભલામનો પવિત્ર બોધ આ પ્રજાને આપ્યો હતો, જેથી આખા દેશમાં તે ફેલાઈ ગયો હતો; પણ પાછળથી તે નાસ્તિક મત બની જતાં, ધર્મપ્રેમી આસ્તિક આર્યપ્રજા વચ્ચે તેને માટે સ્થાન રહ્યું નહોતું.

ધર્મરત્ની સત્તા અને વેદો ધર્મર કૃત હોવાના સંબંધમાં મહાત્મા બુદ્ધના વિચારો કેવા હતા, તે “તેવિનજ સુત” ઉપરથી જાણી શકાય છે. મિ. રાઇસ ડેવિડ્સ (Rhys Davids) એના અંગ્રેજી અનુવાદની ભૂમિકામાં લખે છે કે:—

“આમાં ગૌતમબુદ્ધનું વર્ણન ‘તેવિનજ’ નામથી કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી તેને તેવિનજ સુત કહે છે. ‘તેવિનજ’નો અર્થ વેદોનો જાણકાર થાય છે; અને તે પાલી શબ્દ ‘ત્રેવિદ’ અથવા ત્રીપવિદનો અપભ્રંશ છે.

આ સુતનો આરંભ, વશિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ નામના બે બ્રાહ્મણ

યુવકોના સંવાદથી શરૂ થાય છે; ‘બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો સાચો માર્ગ’ કયો છે ?’ એ સંવાદનો વિષય છે. આ બન્ને બ્રાહ્મણયુવકો મહાત્મા ગૌતમમુનિ પાસે જાય છે; અને તેઓ એમ કહે છે કે, ભગ્ને કોઈ બ્રાહ્મણ વેદોને સારી રીતે જાણ્યો હોય, છતાં જો તે મદદચારી ના હોય, તો તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. એ સુતનાં કેટલાંક વચનો નીચે પ્રમાણેનાં છે:—

૨૫:—“હે વસિષ્ઠ ! એવા પ્રકારના બ્રાહ્મણો તથા વેદો ભણવા છતાં, જે ગુણો, મનુષ્યને બ્રાહ્મણ બનાવે છે, તેનો તિરસ્કાર કરે છે, અને જે (અવ) ગુણો માણસને અબ્રાહ્મણ બનાવે છે, તેને ધારણ કરે છે: અને તેઓ એવા પાઠ કરે છે કે:—‘અમે ઇન્દ્રને પોકારીએ છીએ, અમે સોમને પોકારીએ છીએ, વરુણને પોકારીએ છીએ, ઇશાનને પોકારીએ છીએ, પ્રજાપતિને પોકારીએ છીએ, બ્રહ્મને પોકારીએ છીએ, મહિદિને પોકારીએ છીએ, યમને પોકારીએ છીએ’. પરંતુ હે વસિષ્ઠ ! એવા બ્રાહ્મણો મનુષ્યને બ્રાહ્મણ બનાવનારા ગુણોનો તિરસ્કાર કરે છે, અને અબ્રાહ્મણ બનાવનારા (અવ)ગુણોને ધારણ કરે છે, એટલે કેવળ ભૌતિક સ્તુતિ અને પ્રાર્થનાને કારણે મૃત્યુ પછી, જ્યારે તેમનું શરીર છૂટી જાય છે ત્યારે, તેઓ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આવા દુર્ગુણી નામધારી બ્રાહ્મણો બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે એ સંભવિત જ નથી.

૨૭:—“હે વસિષ્ઠ ! એ પ્રમાણે પાંચ પદાર્થો, કામની તરફ ખેંચી જનારા છે : અને આર્થ સંયમમાં તેને બંધન કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :—એ પાંચ પદાર્થ કયા છે ?

ઉત્તર :—“રૂપ” જે આંખને પ્રિય, રસ્યક અને આનંદદાયક હોય છે, પણ તે કામ અને મદને પેદા કરે છે; એ જ પ્રમાણે “શબ્દ” જે કાનેથી સાંભળવામાં આવે છે: એ જ પ્રમાણે, “ગંધ” જે નાકથી અંધણ કરવામાં આવે છે; એ જ પ્રમાણે “રસ” જે જીભવાળી અંધણ થાય છે;

ના એ જ પ્રમાણે “સ્પર્શ” જેનાથી અન્ય પદાર્થોનો શરીર વડે અનુભવ થાય છે. આ પાંચે પદાર્થોથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને આર્થ સંયમમાં તેને બંધન કહેવામાં આવે છે. અને હે વશિષ્ઠ ! જે બ્રાહ્મણો વેદ બધા હોય છતાં આ પાંચે પદાર્થોના દાસ બની જાય છે, તે કામી બની જાય છે. કામવાસના વડે તેઓ ઉન્મત્ત બને છે, તેઓ પતિત થઈ જાય છે, અને એ કેવા બધાંકર પદાર્થો છે, તે સમજ્યા વગર તેમાં આનંદ માને છે.”

૨૮ :—“હે વશિષ્ઠ ! જે બ્રાહ્મણો વેદના ચાતા હોવા છતાં, મનુષ્યને વાસ્તવમાં બ્રાહ્મણ બનાવનારા ગુણોનો તિરસ્કાર કરતા હોય, અને તેને અબ્રાહ્મણ બનાવનારા દુર્ગુણોને મદ્ય કરતા હોય, અને કામ ઉત્પન્ન કરનારા પાંચ પદાર્થોના દાસ બનીને, તેમાં ઉન્મત્ત બની પતિત થઈ ગયા હોય, અને એનાં બધાંકર સ્વરૂપને સમજ્યા વગર એમાં આનંદ માનતા હોય, એ બ્રાહ્મણો મરણ પછી, શરીર છૂટી ગયા બાદ, બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકે એ બિલકુલ સંભવિત નથી.”

આગળ આલતાં મહાત્મા શુદ્ધ, વશિષ્ઠને બ્રહ્મના ગુણો વિષે ટેટલાક પ્રશ્નો પૂછે છે. અને પછી બ્રહ્મના અને નામધારી બ્રાહ્મણોના ગુણો વચ્ચે ટેટલો તફાવત છે, તે બતાવતાં, નીચે મુજબનો ઉપદેશ આપે છે :

૩૭ :—વારુ વશિષ્ઠ ! તમે એમં તો માનો છો કે એવા નામધારી બ્રાહ્મણોનાં હૃદયમાં ક્રોધ અને દ્વેષ બધાં હોય છે, અને એ પાપી તેમજ અસંયમી હોય છે, જ્યારે બ્રહ્મ તો ક્રોધ અને દ્વેષથી રહિત, અને સંયમ સ્વરૂપ તથા નિષ્પાપી છે. હા, ત્યારે એવા પાખંડી બ્રાહ્મણોમાં અને બ્રહ્મમાં કોઈ જાતની સમાનતા કે અદરૂપતા હોઈ શકે ખરી ? ”

હે ગૌતમ ! ના હોઈ શકે.

૩૮ :—“વારુ વશિષ્ઠ ! ત્યારે એવા બ્રાહ્મણો, કે જેઓ વેદ બધા હતાં, પોતાના હૃદયમાં ક્રોધ અને દ્વેષને ધારણ કરનારા પાપી હોય

અસંયમી હોય, તેઓ મરણુ બાદ, શરીર છૂટ્યા પછી, સંયમ સ્વરૂપ અને ક્રોધ, દ્વેષ તથા પાપરહિત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકે, એ કદી પણ બનવા-
નું નથી. ”*

આગળ ચાલતાં, એક આસ્યા બિહુનાં શુદ્ધ જીવનનું વર્ણન કરીને,
મહાત્મા શુદ્ધ આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે :—

૮ :—“ વારુ વશિષ્ઠ ! તમે એમ માનો છો કે એ બિહુ ક્રોધ
અને દ્વેષ રહિત છે, શુદ્ધ ચિત્તવાળો અને સંયમી છે; અને બ્રહ્મ પણ
ક્રોધ તથા દ્વેષ રહિત તથા શુદ્ધ અને સંયમ સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે
બંનેમાં સમાનતા છે, માટે હે વશિષ્ઠ, એ બિહુ, કે જે ક્રોધ અને દ્વેષ
રહિત તથા શુદ્ધ ચિત્તવાળો અને સંયમી છે, એ મૃત્યુ પછી, શરીર છૂટી
ગયા બાદ, બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકે એ દરેક રીતે મંજૂરિત છે. ” +

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાત્મા શુદ્ધ વેદોની નિંદા કરી નથી;
પણ એમના સમયના બ્રાહ્મણો, કે જેઓ વેદના ચાતા હોવાનું અભિમાન
ધરાવવા છતાં, સાચા બ્રાહ્મણના ગુણોથી રહિત હતા, તેમની નિંદા કરી
છે. મહાશય રાહસ્ય ડ્રવિડ્સે એમની ગુલના બાઇબલના Pharisees
and Scribes = (પાખંડી) ફારસીઓ અને લેખકોની સાથે કરી છે.

જો મહાત્મા શુદ્ધ ધર્મરના અસ્તિત્વના સંબંધમાં સંદિગ્ધ હોત,
તો ધર્મરીય ચાન પર પણ તેઓ વિશ્વાસ લાવી શકત નહીં; પણ ખરી
વાત એ છે કે, તેઓ વેદોના વિરોધી નહોતા, પણ તેની તરફ તેઓએ
ઉદારીન વૃત્તિ સેવી હતી. આવી જાતની ઉદારીનતાનું કંઈક એવું કારણ
જણાય છે કે, એક તો તેઓ વેદના ચાતા નહોતા, અને બીજું, વેદોમાં
પશુવધ અને જાતિભેદની આગાઓ છે, એવા પ્રકારની માન્યતા, તે સમયે

* જુઓ “ જોધ સુત ” (Sacred Books of the East Series)
પા. ૧૮૦-૧૮૫.

+ જુઓ “ જુધ સુત ” પા. ૨૦૩.

પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી. જો તેઓએ વેદોનું જ્ઞાન મેળવ્યું હોત, અને વેદોના વિશુદ્ધ અર્થનાં પ્રમાણને આધારે જો તેઓએ પ્રેમભાવ અને સમાનતાનો ઉપદેશ કર્યો હોત, તો તેઓ નવા ધર્મના સંચાલક નહીં બનતાં આજના સમયના મહર્ષિ સ્વામી દયાનાંદ સરસ્વતી જેવા એક સુસ્ત વૈદિક સુધારક તરીકે પંકાયો હોત. જો એ સમયની પ્રજા સંકુચિત વિચારની ના હોત, તેમજ વેદના વાસ્તવિક શિક્ષણનું અધિક જ્ઞાન ધરાવતી હોત, અને બીજાનો ધર્મ અંગીકાર કરવાને જલ્દે પોતાના ધર્મનું સંશોધન કરવા જેટલું શુદ્ધિજનક ધરાવતી હોત તો પ્રાચીન વેદ ધર્મ હોવા છતાં, દેશમાં નવીન ધર્મ સ્થાપવાની દુર્ઘટના થવા પામત નહીં. કમનસીબે આવી દુર્ઘટના થઈ, અને તેના પાપે દેશમાં કાટકૂટ પેદા થતાં, ચિરકાલ પર્યંત, બંને મતવાગાઓ વચ્ચે બીપણ યુદ્ધ થયાં, અને તેની આગમાં ભવ્ય ભારતવર્ષ અનેક વરસો સુધી બળતોજળતો રહ્યો.

(૪) શુદ્ધ ધર્મનું વિધાયક અને રચનાત્મક (વિદ્યાત્મક) અંગ.

મહાત્મા શુદ્ધના શિક્ષણનો જે Constructive part-રચનાત્મક-વિધાયક ભાગ છે, તેના સંબંધમાં અમારે કંઈ વિશેષ કહેવાનું નથી. તેઓએ વૈદિક ધર્મના જે શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાન્તો છે, તેનો ઉપદેશ કર્યો છે; જેમકે આત્મસુધાર, આત્મસંયમ, મનુષ્ય જાતિ અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, વિશુદ્ધ પ્રેમ, મદાયાર, શુભ કર્મ અને આંતરિક પવિત્રતા, વગેરે. આ બધા બોધમાં મ. શુદ્ધે ચાર મુખ્ય પ્રધાન વાતોનો ખાસ ઉપદેશ કર્યો હતો, જે નીચે મુજબ છે:-

૧ જીવન દુઃખમય છે.

૨ દુઃખનું કારણ ઇચ્છા અથવા તૃષ્ણા છે.

૩ તૃષ્ણાનો નાશ કરવાથી દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે.

૪ તૃષ્ણાનો નાશ કરવાના નીચે જણાવેલા આઠ માર્ગો

- ૧ સત્ય વિદ્યા
- ૨ સત્ય કામના
- ૩ સત્ય ભાષણ
- ૪ સત્યાચરણ
- ૫ સત્ય જીવિકાસાધન
- ૬ સદુદ્યોગ
- ૭ સત્ય સંકલ્પ, અને
- ૮ સત્ય વિચાર.

(જુઓ—મહાવાગ્ય ૧/૬. અને દત્તનું ‘એન્સિયન્ટ ઇન્ડિયા’ ભાગ ૨જો, પા. ૨૩૧)

ઉપર જણાવેલી વાતોનાં, વૈદિક ધર્મ અને દર્શનશાસ્ત્રોને લગતા ગ્રંથોમાં અનેક વાર વર્ણનો આવ્યાં છે, એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. ઘખલા તરીકે અને અત્રે ન્યાયશાસ્ત્રનું જે ખીણું મૂક્યું છે, તે ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ:—

‘દુઃખ જન્મ પ્રવૃત્તિ દોષ મિથ્યા જ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરા પાયે
તદનન્તરા પાપાદ પર્ગઃ । ન્યાય. ૧ । ૩

દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અથવા મિથ્યા જ્ઞાન, આમાંથી એકનો નાશ થયે, તેની પૂર્વે જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનો નાશ થઈ જાય છે; અને દુઃખનું નિવારણ એ જ મુક્તિ છે.

આ સૂત્રનો ભાવાર્થ એવો છે કે, મિથ્યા જ્ઞાનથી દોષ એટલે કે ખૂરી પ્રત્યાગો થાય છે; ખૂરી પ્રત્યાગોથી જન્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એટલે કે જન્મ પ્રલય કરવો પડે છે; અને જન્મ એ જ બધાં દુઃખોની જડ (મૂળ) છે. આ કમ પ્રમાણે એકનો નાશ થવાથી બીજાનો નાશ થાય છે. મતલબ કે, જન્મ અને જીવનની સાથે દુઃખનો સંબંધ અવશ્ય રહે છે, (પુદ્ગલો

પહેલો ઉપદેશ)- દુઃખ અને જન્મનું કારણ જીવનની ઇચ્છા અથવા તૃષ્ણા છે, (બુદ્ધનો બીજો ઉપદેશ) ઇચ્છા અને જન્મ પ્રવૃત્તિનો નાશ થવાની માથે દુઃખોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, (બુદ્ધનો ત્રીજો ઉપદેશ) અને ઇચ્છા તથા જન્મ પ્રવૃત્તિનો નાશ, મલ જ્ઞાન દ્વારા જ થઈ શકે છે. (બુદ્ધનો ચોથો ઉપદેશ)

તમામ બુદ્ધ ધર્મીઓ માટે, (ચાહે તો તે ભિક્ષુ હોય કે ગૃહસ્થ હોય) નીચે લખેલી પાંચ આજ્ઞાઓનું પાલન, એ પરમ કર્તવ્ય મનાય છે :—

- ૧ કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહીં.
- ૨ જે વસ્તુ આપવામાં આવે નહીં, તેનું ગ્રહણ કરવું નહીં.
- ૩ મિથ્યા ભાષણ કરવું નહીં.
- ૪ માદક દ્રવ્યોનું સેવન કરવું નહીં.
- ૫ વ્યભિચાર કરવો નહીં.

મ. શેમેશ્વર દત્ત કહે છે કે, વશિષ્ઠ મુનિએ જે પાંચ મહા-પાતકો બતાવ્યાં છે, તેને ઉપરની પાંચ આજ્ઞાઓ બરાબર મળતી આવે છે.*

મં. ૧૦ ૧૦ આ પ્રમાણે કહ્યું છે, છતાં, અમે એમ માનીએ છીએ કે, આ પાંચ આજ્ઞાઓનો મંબધ મહર્ષિ પતંજલિ-રચિત યોગમૂત્રના પાંચ યમો (Rules of conduct)ની સાથે છે. જુઓ—

“ અદિતા સત્યાસ્તેય બ્રહ્મચર્યા પરિવ્રજા યમા : ।

યોગ અ ૧ । પા. ૨ સુ ૩૦ ॥

“ જીવોની હિંસા નહીં કરવી, અસત્ય ભાષણ નહીં કરવું, ચોરી નહીં

* વશિષ્ઠજીએ બતાવેલા પાંચ મહાપાતકો આ પ્રમાણે છે —(૧) શુક્રપત્ની સાથે વ્યભિચાર, (૨) માદક દ્રવ્યોનું પાન, (૩) હત્યા કરવી, (૪) ચોરી કરવી, અને (૫) પતિત લોકો સાથે આત્મિક અથવા તો વૈવાહિક મંબધ રાખવો. (૧/૧૬ થી ૨૧-‘ એન્સિયન્ટ ઇન્ડિયા ’ બામ રત્ને. પાનુ ૧૦૩)

કરવી, વ્યભિચાર નહીં કરવો, અને વિષયભોગ અથવા તો ઇન્દ્રિયલુપતા-
માં વધારે પડતું નહીં કરાવું”, એ પાંચ યમ છે.

શુદ્ધ ધર્મ, કે જેનો મહાત્મા શુદ્ધ પ્રચાર કર્યો છે, તે કેવળ મનચારનો ઉપદેશ છે, બીજું કંઈ નથી. શુદ્ધ ધર્મમાં મનચારનો જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તેનો પત્તો વૈદિક ધર્મના ગ્રંથોમાંથી સહજ મળી આવે છે. મં ૬૮ કહે છે કે:—“શુદ્ધ ધર્મે પ્રાચીન હિન્દુઓ પામેથી આ પવિત્ર વારસો મેળવ્યો છે, અને પોતાના પવિત્ર ગ્રંથોમાં તેનું અચ્છી રીતે રક્ષણ કર્યું છે. શુદ્ધ ધર્મમાં જે ઉત્તમ અને સુવર્ણકૃષ્ટ સિદ્ધાન્તો જોવામાં આવે છે, તે બધા મહાત્મા ગૌતમે નિર્ધારિત કરેલાં ધર્મનાં ફરમાનોમાંથી આપણને મળી આવે છે.” x

મહાત્મા શુદ્ધના સંબંધમાં પ્રોફેસર મેક્સમુલર લખે છે કે :—

“તેમની (શુદ્ધની) બ્રાહ્મણો સામેની વિરુદ્ધતાની ભારોભાર અતિ-રુચેકિત કરવામાં આવી છે : અને હવે અમે બરાબર જાણી શક્યા છીએ કે, ગૌતમશુદ્ધે ધણે મોટે ભાગે, ઉપનિષદોમાં જે ઉપદેશ છે, તેનો જ બોધ આપ્યો છે.” +

અમે આ વાત સિદ્ધ કરી છે કે, મહાત્મા શુદ્ધે કોઈ પણ નવીન ધર્મનો કે નવીન જ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો નથી. જે દ્રષ્ટો, સત્ય વૈદિક ધર્મનાં અંગરૂપ નહોતાં, પણ જે પાછળથી તેમાં ઘૂસી ગયાં હતાં, તેનું તેઓએ કંઈક ખંડન કર્યું છે. આ સિવાય તો તેઓએ વૈદિક ધર્મના ઉપદેશોનો જ માત્ર પ્રચાર કર્યો છે. મતલબ એ જ કે, શુદ્ધ ધર્મ, કે જે અમારા મત પ્રમાણે ગૌતમનું ઉત્તમ શિક્ષણ છે, તે વૈદિક ધર્મ પર જ અવલમ્બિત છે વેદ એ જ શુદ્ધ ધર્મનું ‘પરેખરુ’ મૂળ છે.

x ‘અન્દિયન્ટ ઇડિયા’ ભાગ રજે પા ૨૧૮.

+જુઓ મેક્સમુલરનાં “વેદાન્ત ક્વિસોડી પર્નાં ત્રણ બ્યાખ્યાનો” પા. ૧૧૩,

પ્રકરણ ૪થું.

જરથોસ્તી મતના પાયા પર યાહુદી મત રચાયો છે.

(૧) પ્રારંભિક.

વે અમે યાહુદી મત તરફ આવીએ છીએ. સામ્પ્રત સમયે યાહુદી ધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા જો કે ઓછી છે, તોપણ એ ધર્મ એવો છે કે, જેમાંથી મંસારના બે મહાન ગણાતા ખ્રિસ્તી અને મુસલમાની ધર્મ નીકળ્યા છે. આજે થોડા તિરસ્કૃત હોકાનો યાહુદી ધર્મ રહેવા પામ્યો છે, છતાં, તેનું સમર્થન કરનારાઓની સંખ્યા ઓછી છે, એમ માની લેવાનું નથી. ઇસ્લામનો પાયો એકલા યાહુદી ધર્મ ઉપર રચાયો છે, એ વાતનો મુમલમાનો સ્વીકાર કરે છે, અને કુરાને પાકમાં તો એ વાતનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે. પોતાનાં ધર્મપુસ્તકોમાં યાહુદી લોકોએ કેટલીક ગોખમાલ કરી છે, અને પયગમ્બર મહમદ (સ.લ.)ના સંબંધમાં જે ભવિષ્યવાણી તેમાં લખી હતી, તે તેઓએ ઇરાદાપૂર્વક ટાલી નાખી છે, એવો મુમલમાન લોકો તેમની ઉપર આરોપ કરે છે; નેમ છતાં ઇસ્લામીઓ, હજરત મુમાને તથા એકાદ ટેમ્પામેન્ટ (પુરાણ બાઈબલ)ના બીજા લેખકોને, ઇશ્વરે મોકલેલા પયગમ્બરો સમાન ગણે છે; અને તેથી યાહુદી પયગમ્બરોએ તેમના 'ઈશ્વરી'

પ્રેરણા પારખી ગ્રન્થોમાથી મેળવી હતી, એ વાત ન્યારે સિદ્ધ કરવામા આવશે, ત્યારે તેઓને તે અરુચિકર થઇ પડ્યા વગર રહેશે નહીં. એ જ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી લોકો, કે જેમના ધાર્મિક શિક્ષણનો મુખ્ય આધાર યાહુદી ધર્મ ઉપર જ છે, અને જે વાતનો ખુદ જીસસ કાઠરટે પણ સ્વીકાર કર્યો છે, તેઓ પણ યાહુદી મતને ઇશ્વરીય જ્ઞાન તરીકે સિદ્ધ કરવાની ચિંતામા પડ્યા વગર રહેશે નહીં. વર્તમાન કાળમા, પ્રાચીન સમયની મોટી મોટી શોધખોળો ચલાવવા માટે, આપણે ખ્રિસ્તી પ્રજાના સૌથી વધારે આભારી છીએ. પરિસ્થિતિ આવી હોવા છતાં, યાહુદી મતની ઉત્પત્તિના સંબંધમા ને યોછી બારીક શોધખોળ થઇ હોય, તો તેમાં બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. યાહુદી મત, જરથોસ્તી ધર્મનો ઝણી છે, એમ સિદ્ધ કરવા માટે બહુ જ થોડા ખ્રિસ્તી વિદ્વાનો તૈયાર છે. દાખલા તરીકે “સ્રષ્ટિ ઉત્પત્તિ”ના સંબંધમાં બાઇબલના ધાર્મિક વિચારો ઝંઘવસ્તામાથી લેતામાં આવ્યા છે, એવા ડૉક્ટર સ્પિગલના જ મત ઉપર, પ્રો. મેક્સમુલરે જે દીકા કરી છે, તે જુઓ.

અમારી જાણ મુજબ, ડૉ. સ્પિગલના પુસ્તકનો અત્યાર સુધીમા અંગ્રેજી અનુવાદ કરવામા આવ્યો નથી; અને પ્રો. મેક્સમુલરે કરેલી આર્કોચના ઉપરથી જ ડૉ. સ્પિગલના પુસ્તક વિષે અમે કાંઈક જાણી શક્યા છીએ. ‘ચિપ્સ ફ્રોમ એ જર્મન વર્કશોપ’ નામના ગ્રન્થના પહેલા ભાગમાં પ્રો. મેક્સમુલરે એવો મત ઉઘ્યાર્યો છે કે, ડૉ. સ્પિગલ પોતાનો મત સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. પ્રોફેસર મેક્સમુલર પોતાના આ પુસ્તકના પહેલા જ વાક્યમાં લખે છે કે, “જો વિદ્વાન લોકો થોડું કાવલકાનુનું” (Legal) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા હોત તો કેવું સારું થાત ? અથવા કમમાં કમ ને તેઓ (Probable) સંભવિત વાત અને (Proved) સિદ્ધ વાત વચ્ચેનો ફરક મમજતા હોત તો કેવું સારું થાત ?” આગળ આશ્વતાં પ્રોફેસર સાહેબ કહે છે કે, “અમને જાણીને ધણે આનંદ થાય છે કે, ઝંઘવસ્તાના મુયોગ્ય સંપાકક અને અનુવાદક ડૉ. સ્પિગલે, પોતાના છેલ્લા પુસ્તક

(Erandas landzwischen dem Indus and Tigris)નું એક પ્રકરણ, આ પ્રશ્નની ચર્ચા માટે જ અર્પણ કરેલું છે. અમે Avesta die Genesis oder die Beziehungen der Eranier zu den semitenના મથાળાવાળું પ્રકરણ ધણી અભિરુચિની સાથે વાંચ્યું છે અને આખું પુસ્તક વાંચ્યા પછી, આ લેખના પ્રારંભમાં લખેલા ઉદ્દેશો અમારા મુખમાંથી સહસા નીકળી ગયા હતા. ” * પોતાના પ્રતિયોગી (Adversary)ની વિદ્વત્તા કે ચોચ્યતામાં, પ્રો. મેક્સમુલર કોઈ જાતનો દોષ જોતા નથી. તેઓ તો સાચું એમ કહે છે કે “ ડૉ. સ્પિગલના સંખ્યામાં અપ્રતિષ્ઠાસૂચક શબ્દો કહેવાનો મારો જરા પણ ધરાદો નથી; કારણ કે તેઓ પૂરેપૂરા વિદ્વાન છે, એટલું જ નહીં, પણ ‘ અવસ્તા ’ને કંઈક કરનારા બેત્રણ ગૃહસ્થોમાંના તેઓ એક છે; તેઓ સૈમિટિક ભાષાનું અચ્છું જ્ઞાન ધરાવે છે; અને “ Old Testament-પુરાણો બાઈબલ ” વિષે લખાયેલાં વિવિધ પુસ્તકોની ભાષા, નિર્મધરચના અને લેખન શૈલી ઉપર સ્વતંત્ર મત ઉચ્ચારવા જેટલું હિંમતુ ભાષાનું જ્ઞાન પણ તેઓએ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ” ડૉ. સ્પિગલની આવી રીતે પ્રશંસા કરવા છતાં, યાદુદી મતનો આધાર જરથોસ્તી મત પર છે, એમ બતાવવા માટે તેઓએ જે જે પ્રમાણો અને દલીલો રજૂ કર્યાં છે, તે માનવાને પ્રો. મેક્સમુલર તૈયાર નથી; અને સામેથી એવાં અનુમાન પર આવતા પહેલાં, સાવધાન રહેવાનો ઉપદેશ આપવાને તેઓ મેદાને પડ્યા છે । પ્રો. મેક્સમુલરસાહેબ લખે છે કે:-

“ પરંતુ, આવા વિષયમાં, નવીન દીક્ષાકાર કે સમાલોચક માટે, પગથી માયા સુધી બળવાન અશ્વજોથી સુસજ્જ રહેવાનું, અત્યંત આવશ્યક થઈ પડે છે; પોતે કોઈપણ પ્રકારના દુર્મલાઓ અને આક્રમણોનું લક્ષ (Target) ના બને તેનું તેણે ધ્યાન રાખવું જોઈએ; દરેક વસ્તુ તેણે ઠીકઠીક તોળી-જોખીને બોલવું જોઈએ; અને જે સ્વ-

* થિયસ ક્રોમ એ જર્મન વર્કશાપ, ભા. ૧૬૦: પાનું ૧૪૬.

જે લક્ષ્મિદુએ પહોચવાનું હોય, તે સ્થાને પહોંચવા માટે, બરોબર મીઠી લીટીએ, તેણે કમચ આગેકદમ કૂચ કરી જોઈએ. ડૉ. સિપ્પાચ જંવા વિદ્વાન લેખકોએ મમજી લેવું જોડે કે, જે તેઓ નરીન પ્રકારના અભિપ્રાય ઉચ્ચાગરે તો, તેમના સામે રિગેધ દર્શાવનાગએ જરા પણ દયા બતાવશે નહીં, અને બાઇમવની મમીક્ષાના તોફાની ગમુદમા તેમના હાલક-ડોનક થતા, ડગમગતા તોપખાનાની મામે ભાગેમા ભારે તોપખાનાનો ઉપયોગ કરવામા આવશે નરીન વિચારો ગ્લૂ કરતી વખતે, તેઓ આવા પ્રકારની લકતનું આવાહન કરે છે, એ વાત તેઓએ બગમર લક્ષમા રાખી જોઈએ. ”x

વિદ્વાન પ્રોફેસર મેકમમુથની અમે સર્વ પ્રકારે પ્રશંસા કરીએ છીએ, અને તેમના બીજા લેખોમા ઉચ્ચાચય, પૂર્ણ ઉદારતા, વિચારવિસ્તીર્ણતા અને અકૃત્રિમ સત્ય કામના ભગેરી હોવા છતાં, તેમના આ લેખના, ખોતાના ધર્મની ટીકા સહન નહીં કરી શકવા જેની ગંધ આવે છે, એમ કહ્યા સિવાય અમારો છૂટકો થતો નથી.

(૨) સંબંધનો માર્ગ.

અમારા મત પ્રમાણે, ચાહુદી મત વિશેષે કરીને જરથુસ્તી મત પર અવલગિત છે, એમ બતાવવા માટે પૂરતા પ્રમાણે મળે છે. બન્ને મનો વચ્ચે એટલી બધી વધારે અને વિલક્ષણ સમાનતાઓ જોવામાં આવે છે કે, એકના વિચારો બીજામાં દાખલ થયા છે, એવા છેવટ ઉપર આપણે આવવું જ પડે છે. પ્રો. મેકમમુથર પણ આ વાતનો ધનકાર કરતા નથી. જો તેઓએ તેમ કયું હોત, તો તે બીના ધણી આશ્ચર્યજનક ગણાત ! પણ તેમ છતાં તેઓ જે સ્વીચ આગળ કરે છે તે એ છે કે “આવા પ્રકારના વિચારો તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા પહેલાં, જે માર્ગે અવસ્થામાથી

x ‘ચિપ્સ ક્રોમ એ જર્મન વર્ગદાપ’, ભા. ૧૯૧૦. પાનુ ૧૪૬-૧૪૭.

(Genesis) પેદાયશની કિતાબમાં, અથવા તો એ કિતાબમાંથી અવસ્તામાં મમાન વિચારો દાખલ થયા, એ માર્ગ, અગર તો તેની સંલવિતતા આપણે બતાવી આપી જોઈએ. ” *

આ ફવીયના જવાબમાં અમે એમ કહીએ છીએ કે, એવો માર્ગ (Channel of communication) સહેજાઈથી બતાવી શકાય તેમ છે. ડૉ. રિપગવે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, બાઇબલમાં લખ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૨૦માં જરથુસ્ત અને ઇબ્રાહિમ, બન્ને એક જ જમાનામાં અને એક જ સ્થાને પેદા થયા હતા. (ચાહુદીઓના સૌથી પહેલા પયગમ્બર, કે જેમનું વર્ણન તૌરાતમાં આવે છે, તે ઇબ્રાહિમ હતા.) બન્નેનું સ્થાન (Arran or Haran) આરાન અથવા તો હારાન છે. બાઇબલમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, હજરત ઇબ્રાહિમ હારાનના રહેવાસી હતા; અને જન્મવસ્થા બેતા એમ જણાય છે કે, જરથુસ્તનો જન્મ Aryanam Veiga આર્યાનાં બીજ, અર્થાત (આર્યો ક્ષા ઘીજ) નામના સ્થાનમાં થયો હતો. ગ્રે. મેક્સમુલરનો જ નહીં, પણ અનેક શબ્દશાસ્ત્રવેત્તાઓનો એવો મત છે કે, ‘ આર્યાનાં બીજ ’નું સ્થાન, હારાનના પશ્ચિમ ભાગમાં, ઓક્સસ અને જેક્સરટિસ નદીઓના વચ્ચેના ભાગમાં હોવું જોઈએ. આ સ્થાનનું ‘ આર્યાનાં બીજ ’ એવું નામ પડવાનું કારણ એ છે કે, તે આર્યોનું નિવાસસ્થાન હતું, અને આર્યન તેમજ હરાનિયન પ્રજા ત્યાંથી આવી છે. ડૉ. રિપગલના મત પ્રમાણે કારસી ‘ આરાન, ’ એ ‘ આર્યાનાં બીજ ’નું કેવળ સક્ષિપ્ત રૂપ છે. આ અનુમાનને વાજબી માનીને ગ્રે. મેક્સમુલર કહે છે કે, “ ડૉ. રિપગલનો મત એવો છે કે, જરથુસ્તનો જન્મ આરાનમાં થયો હતો. મધ્યકાળના મુસલમાન ગ્રંથકારોએ, જે સ્થળે આર્ક્સસ નદી વહે છે, તેનું નામ ‘ આરાન ’ રાખ્યું છે. ‘ આર્યાનાં બીજ ’ આ જ સ્થળનું નામ છે, એમ

* ચિપ્સ ક્રોમ એ જર્મન વર્કશોપ, ભા. ૧૯૦, પાનું ૧૪૯.

એનકવેગીય દુષેગેને મિદ્ધ કર્ણ છે જે દેશ પરમાત્માએ મૌથી પહેના પેદા કર્યો, તેને જન્મવચ્ચામા ‘આર્યાના બીજ’ એવું નામ આપવામા આવ્યું છે અમારા મત પ્રમાણે ડૉ સ્પિગને પરપરાગત કથાઓ (Traditions) નું વાળખી સમર્થન કરીને, ‘આર્યાના બીજ’નું જે ભૌગોલિક સ્થાન નક્કી કર્યું છે, તે જરોબર છે, અને ‘આર્યાના બીજ’નો અપભ્રંશ ‘આરાન’ થઈ ગયો છે, એમ માની લેવામા અમને કાંઈ વાધા જેવું જણાતું નથી. ” (Chips from a German workshop vol. I P. 149) આમ છતાં, હારાન અને આરાન એક છે, એમ માનવામા ડૉ સ્પિગની સાથે પ્રો. મેકસમુનર મહમત યતા નથી. તેઓ એવી શંકા કરે છે કે, Haran-હારાનમા ‘હાર’ અને Arran આગાનમા બે ‘રકાર’ કેમ થઈ ગયા ? પ્રો. મેકસમુનરની વિદ્વતા માટે મંપૂર્ણ માન બતાવવા છતાં, અમારે એમ કહેવું પડે છે કે, આવાં પ્રકારનો જે આક્ષેપ કે દલીલ તેઓએ કરેલ છે, તે અત્યંત નિર્બળ છે. બેવડા ‘રકાર’ના મળવામા આ વાત ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે કે બેવડા ‘રકાર’ ફારસી ધરાની “Arran-આરાન” શબ્દમા આવે છે, પણ હિબ્રુ (ધબરાની) “Haran હારાન” શબ્દમા આવતો નથી. આ તો એક સુપ્રસિદ્ધ નિયમ છે કે, જ્યારે એક ભાષાનો શબ્દ બીજી ભાષામા દાખલ થાય છે, ત્યારે સાધારણ રીતે તેનો ઉચ્ચાર કાંઈક મરળ બની જાય છે, અને તેના બેવડા બ્યજનો (Consonants)માંથી એકાદનો લોપ થઈ જાય છે. નીચે આપેના ઉદાહરણો પરથી એ નિયમ સિદ્ધ થાય છે.

સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત યા પાલી.	હિન્દી.
સર્વ	સબ્બ	સબ
સત્ય	સચ્ચ	સચ
ક્ષેત્ર	ખેત	ખેત

હારાનમા ‘હકાર’ ક્યાથી આવ્યો ? એવો જે બીજો પ્રશ્ન ઉઠાવવામા

આવ્યો છે, તે કદાચ વધારે જ ભીર લાગે ખરો. પરંતુ એવા ઘણાં પ્રમાણો મળી આવે છે, જેમાં એક શબ્દ બ્યારે એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં જાય છે, ત્યારે તેમાં ‘હકાર’ રહી જાય છે, અથવા તો અપ્રાણ્ય અક્ષર મહાપ્રાણ્ય બની જાય છે જેમકે સંસ્કૃતનો ‘સર’ શબ્દ ફારસીમાં ‘હસ્ત’ અને ઝંદાવસ્થામાં “હસ્ત” તથા ગુજરાતીમાં ‘માત’ શબ્દ મની જાય છે સંસ્કૃતનો ‘રનશુર’ શબ્દ ઝંદાવસ્થામાં ‘કસુર’ અને ફારસીમાં “ખુમર” શબ્દ બની જાય છે આ દાખલાઓ આપવા છતાં, કદાચ એમ પૂછી શકાય કે, ‘હારાન’માં પહેલો અક્ષર ‘હકાર’માં કેવી રીતે પરિવર્તિત થઈ ગયો? આના જવાબમાં પણ એવા પ્રકારના પરિવર્તનોના દેટનાક ઉદાહરણો રજૂ કરી શકાય તેમ છે જેમકે ઝંદાવસ્થાનો ‘અષ્ટ’ અને સંસ્કૃતનો ‘અષ્ટ’ (અર્થાત આઠ) શબ્દ ફારસીમાં ‘હસ્ત’ શબ્દમાં બદલાઈ જાય છે. સંસ્કૃતનો ‘અષ્ટિ’ (અસ્તી) શબ્દ, ઝંદાવસ્થામાં ‘અષ્ટિતિ’માં, અને ફારસીમાં ‘હસ્તાદ’માં બદલાઈ જાય છે એ જ પ્રમાણે, ઝંદાવસ્થા તથા સંસ્કૃતમાં જે ‘અસ્તિ’ શબ્દ છે, તે ફારસીમાં ‘હસ્ત’ અથવા ‘અસ્ત’ એવા બંને રૂપમાં જોવામાં આવે છે અર્વાચીન ફારસી ભાષા, પ્રાચીન ઝંદા ભાષામાંથી નીકળી છે, એમાં તો જરાય સંદેહ નથી, અને જો એમજ છે તો પછી, અમે એમ પૂછી શકીએ ખરા કે, આ શબ્દોમાં ‘હકાર’ કયાથી આવ્યા? પ્રો. મેક્સમુલરના આક્ષેપ કે દનીનને આધારે અમે એમ કહી શકીએ ખરા, કે ફારસી ‘હસ્ત’ અને ‘હસ્તાદ’ શબ્દો અનુક્રમે ઝંદાના ‘અસ્ત’ અને ‘અષ્ટિતિ’ શબ્દોમાંથી નથી નીકળ્યા? ખરી રીતે જોતા તો, પ્રો. મેક્સમુલરનો આક્ષેપ ટકી જ શકતો નથી અને તેમની દલીલથી ‘હારાન’ તથા ‘આરાન’ એ બંને એક જ શબ્દ છે, એવા ડૉ. સિપગલના મતનું કોઈ પણ રીતે ખડન થઈ શકતું નથી.

વસ્તુતઃ પ્રો. મેક્સમુલર પોતે જ ચાહુદી અને જરથોસ્તી મત વચ્ચેના મધ્યનો બીજો માગ જતાવી રહ્યા છે તેઓ કહે છે કે, “ડૉ. સિપગલ

પોતાની માન્યતા પ્રમાણે, ઇબ્રાહિમ અને જરથુસ્તના મેળાપના અનંત પ્રાચીન સ્થાનનો નિર્ણય કરીને એવી દલીલ રજૂ કરે છે કે, ' પેલેસ્ટીની ક્રિતામ ' અને ' અવસ્તા ' માં વિચારોની ધર્મી સમાનતા નજરે પડે છે, અને એવો સંબંધ, એ પ્રાચીન કાળને આભારી હોવો જોઈએ, કે જે કાળમાં, યાહુદી ધર્માચાર્ય ઇબ્રાહિમ અને પારસી ધર્માચાર્ય જરથુસ્ત, બન્ને એકબીજાને મળીને, વિચારોની આપને કરી શકે, એવો દરેક સંભવ હતો. ... આ વાત તો પ્રમિદ્ધ છે કે, લગભગ એક જ સમયે અને એક જ સ્થાને—એટલે કે ઇશ્ટાતની રાજધાની Alexandria સિકન્દરિયામાં “ ઓલ્ડ ટેરટામેન્ટ-પુરાણ બાઇબલ ” અને “ અવસ્તા ” નો ગ્રીક-યુનાની ભાષામાં તરજૂમો કરવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વેના ત્રીજા સદીમાં, સિકન્દરિયા ખાતે, ‘ પેલેસ્ટીની ક્રિતામ ’ (Genesis) ને માનવાવાળા યાહુદીઓ, અને ‘ અવસ્તા ’ ને માનવાવાળા પારસીઓ, એક બીજાના સંસ્પર્શમાં આવ્યા હતા, એવું અતિહાસિક પ્રમાણ મળી આવે છે. ડૉ. રિપગવના મત મુજબ સમકાલીન ઇબ્રાહિમ અને જરથુસ્તના વિચારોની સમાનતાનો સંબંધ ‘ આરાન ’ સિવાય બીજા કોઈ સ્થળે જોડાતો હશે નહીં, એમ લાગે છે, પણ માગ (મેકમસુનરના) માનવા પ્રમાણે, સિકન્દરિયામાં જ વિચાર પરિવર્તનનો સુવર્ણ માર્ગ પ્રાપ્ત થયો હોય એમ જણાય છે. ” +

પ્રો. મેકસમુવરના આ કથન ઉપરથી તો, પાછા સમયમાં પણ, યાહુદી અને પારસી ધર્મમાં વિચારપરિવર્તન થવા જેવા સંજોગો ઊભા થયા હતા એવું એક વિશેષ ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળી આવે છે. પરંતુ, અમારા આધિન મત પ્રમાણે, આવા પ્રમાણથી, પ્રાચીન સમયમાં, ત્યારે ઇબ્રાહિમ અને જરથુસ્ત બન્ને વિદ્યમાન હતા, ત્યારે તેઓની વચ્ચે મિલ્લતોની આપ-લે અને વિચાર પરિવર્તન થવા પામ્યા હતા, એવો જે

+ વિષ્ણુ ક્રોમ એ જર્મન વર્કશીપ, વો. ૧લો. પા. ૧૫૦-૧૫૧.

ડૉ. સ્પિગલનો મત છે, તેનું ખડન થઇ શકતું નથી. વસ્તુતઃ પ્રો. મેક્સ-મુનરનો મત જોતાં તો, ' પેલ્યસની કિતાબ ' અને ' અવસ્તા ' માં વિચારોની જે સમાનતા જોવામાં આવે છે, તે કેવી રીતે થવા પામી હશે, તે સમજવું જ મુશ્કેલ થઇ પડે છે.

પ્રોફેસર માહેમના કહેવા પ્રમાણે તો, ઇ. મ. પૂર્વેના ત્રીજા મૈકામાં, મિકન્દરિયા ખાતે ઉક્તા મન્ને પુસ્તકોના ચુનાની લાપામાં માત્ર અનુવાદ કરવામાં આવ્યા હતા* એ સમયે કાંઈ તેની રચના કરવામાં આવી નહોતી. ઇબ્રાહિમ અને જરથુસ્ત સમકાલીન હતા, એવા જે ડૉ. સ્પિગલનો અભિપ્રાય છે, એ બન્ને મહાત્માઓના આચાર (Characters)ની સમાનતા ઉપરથી પણ વધારે દૃઢ અને પ્રમાણભૂત બને છે. પ્રો. મેક્સમુનર પોતે જ કહ્યું કરે છે કે, " જરથુસ્તનું ચારિત્ર્ય (આચારવિચાર) યાહુદી ધર્મના આચારો સાથે જ મળતું આવે છે, એવા ડૉ. સ્પિગલનો અભિપ્રાય સાથે હું મહમત યાઉ છું તેઓ ઇશ્વરની અગત મુલાકાત (Personal intercourse) લેવાને ગોચર હતા, એમ માનવામાં આવે છે. ડૉ. સ્પિગલ કહે છે તેમ એકેએક અક્ષર તો નહીં, પણ એકેએક સ્પષ્ટ, તેઓએ ઇશ્વર પાસેથી પ્રદણ કર્યો છે, એ વાત તો નક્કી છે. " (ચિખ્મ ૧મ એ જર્મન વર્કગ્રાપ-ભાગ ૧ લો. પાનુ ૧૫૮).

વસ્તુતઃ જરથુસ્ત અને ઇબ્રાહિમના આચાર વિચાર એટલા બધા મરખા અને સમાન છે કે, ડૉ. હોગનાં કથનાનુસાર " કેટલીક સુખમમાની કિતાબો અને ખાસ કરીને ફારસી ભાષાના શબ્દકોષોમાં તો જરથુસ્ત અને ઇબ્રાહિમ, જાણે કે એક જ વ્યક્તિ હોય એમ બતાવવામાં આવ્યું છે " * યાહુદી મતમાં જરથોસ્તી વિચારોનો પ્રવાહ દાખલ થવાના ખીજા માર્ગનું પ્રમાણ " મેબીનોનના બધન " ને નામે જાણીતી થયેલી ઐતિ-

* ડૉ. હોગના પારસીઓના ધર્મ, શિક્ષણ તથા પવિત્ર ભાષા પરના નિબંધો. પાનુ ૧૬૩.

હાસિક ધટના ઉપરથી મળી આવે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૭માં બેબિલોનના સમ્રાટ નબુસદ્દ નગર પેવેસ્ટાઇન પર હુમલો કર્યો હતો, અને તેને જીતીને, ઘણા યાહુદીઓને કેદ કરી, તે પોતાની રાજધાનીમાં લઇ ગયો હતો. યાહુદી સાહિત્યનો તેણે નાશ કર્યો હતો, અને સંખ્યાબંધ યાહુદીઓને કેદી બનાવ્યા હતા. એકાદ સૈકા પછી ઇગ્નના શાહ ખુસરોએ બેબિલોનિયન સામ્રાજ્યને ઢિલ્લિલિલ્લ કરી નાખ્યું; અને કેટલાક યાહુદી કેદીઓને બંદીખાનેથી છૂટા કરીને, તેણે જેરુસલેમ ખાતે મોકલી દીધા. આમ કરવામાં તેનો હેતુ એવો હતો કે, તેઓ ત્યાં જમને યાહુદી સાહિત્યની પુનઃ રચના કરે, જેરુસલેમ ખાતે પાછા ફર્યા પછી, એજરૂ અને નેહમિયાએ એ "Old Testament-પુરાણા બાઇબલ"નું ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ માં સંપાદન અને સંકલન કર્યું. જે લેખકે હજરત મુસાને 'પંજનામા'ના કર્તા નથી માનતા, તેઓ એમ ધારે છે કે, એજરૂ અને નેહમિયાએ ઉક્ત પુસ્તક એ સમયે રચ્યું. આ પ્રમાણે, જરથોસ્તીઓની વચ્ચે લાંબા-કાળ સુધી રક્ષા પછી, યાહુદી લેખકોએ, એ પરમ પ્રાચીન પુસ્તકો લખ્યાં, અથવા તો તેની નવેસર સંકલના કરી.

મેહમ હલેવલ્સ્કી, આ વિચારની પ્રુવિટ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ તેણીનો મત તો એવો છે કે, હજરત મુસાની બધી કહાણીઓ કલ્પિત છે, અને તે માત્ર બેબિલોનના રાજ સરગનની કથાની નકલ માત્ર છે. એજરૂએ આખા 'પંજનામા'ને નવીન સ્વરૂપ આપ્યું છે. ફેરેશ-આહની પુત્રી નીલનદી અને તેમાં નાગરમોથાના વહાણમાં તરતું બાળક મળવાની જે કથા આવે છે, તે હજરત મુસાએ બનાવી નથી; અને તેમને માટે બીજા કોઇએ બનાવી હોય, એમ પણ જણાવું નથી. આ કથા બેબિલોનનાં ખડેરોમાંના શિલાલેખોમાં લખેલી છે; અને તે, સરગન રાજ કે જે હજરત મુસા પહેલાં ધણાં વર્ષ પૂર્વે ચમકેલો છે, તેની કહાણીઓમાંની એક છે. હવે જો તર્કની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ, તો શું પરિણામ

આવે છે? આ ઉપરથી એટલું તો નિસ્સંદેહ સિદ્ધ થાય છે કે, મુસાના સબ-ધર્મા જે કથા કહેવામાં આવે છે, તે એજરા, બેમિનોનમાં શીખ્યો હતો, અને તેણે સરગન રાજના મધ્યધર્મા જે અવકારની યોજના કરવામાં આવી હતી, તેને મુસાના સબધર્મા જોડી દીધી છે બધી વાતનો સાર એ નીકળે છે કે, હજરત મુસાએ (Exodus) “ યાત્રાનું પુસ્તક* ” કદી લખ્યું જ નહોતું, પણ એજરાએ જૂની સામગ્રી એકત્રી કરીને, તેની ફરીથી ખીણ વાર પુનઃરચના કરી હતી + આગળ આતંત્ર એક ફૂટનોટ-ટિપ્પણીમાં, મિ. જ્યોર્જ સ્મિથના ‘ એસિરિયન એન્ટિક્વિટીઝ ’ નામના મધ્યમાથી પેટનોક ઉતારો લખેને, મેડમ બ્લેવેસ્કી લખે છે કે - ‘ બેમિનોનના “ મુખા ” અર્થાત સરગનની રાજધાની ઝમગદી નામના વિશાળ નગરમાં હતી. સેમેટિક લોકો, એ શહેરને અધિકરેને નામે ઓળખે છે, અને ‘ પેદાયશની કિતાબ ’ (Genesis) ના દશમાં અધ્યાયની આ ૧૦માં તેને નીમરહની રાજધાની તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે બેમિનોનની ઉત્તરે યુફ્રેટિસ-દેશ તરફ નદીને કિનારે, મિષ્પોરા નગરની નજદીકમાં અકકદ શહેર આવેલું છે (જુઓ “ આઇસીસ અનવેઇલ્ડ ” ભા. ૨જો. પા ૪૪૨-૪૪૩) ખીણ આશ્વર-ગનક સમાનતા એ જોવામાં આવે છે કે, હજરત મુસાની સ્ત્રીનું નામ (Zipporah) સિષ્પોરાહ હતું અને અકકદની નજદીકના શહેરનું નામ પણ (Sippora) સિષ્પોરાહ આપવામાં આવ્યું છે એજરા કોઈ વાતથી અજાણ્યો નહોતો, અને તેણે આનાકીથી આ વાતને વધારી દીધી હોય, એમ જણાય છે આ વિચિત્ર કહાણી (Isaiah) કન્યુજકથી લાકડાના પાટિયા પર લખેલી મળી આવી છે, અને તે નીચે મુજબ છે -

• બાઇબલમાં ‘ પુરાણ ધર્મ પુસ્તક ’ ના એક ભાગનું તે નામ છે, અને ‘ બજનામાં ’ ના પાંચ પુસ્તકોમાંનું તે એક છે

+ સિકેટ ડોકિટ્ન-ભાગ ૧લો પા ૩૧૮-૩૨૦

- ૧ હું શક્તિસંપન્ન રાજ્ય સરગન અકકદનો અધિપતિ છું.
- ૨ મારી માતા રાજકુમારી હતી; અને મારા પિતાને હું જાણ્યો નથી.
મારા બાપનો એક બાઇ કેશ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.
- ૩ મુકેદિસ-દેરાત નદીના તટ પર અલુપિરાન નગરમાં.
- ૪ મારી માતા રાજકુમારીએ મને ગર્ભમાં ધારણ કર્યો; અને કલિન સમયમાં મારો જન્મ થયો.
- ૫ તેણીએ મને નાગરમોયાના (Ark ડોંગી) આરકમાં રાખ્યો,
અને બહાર નીકળવાના માર્ગને તેણે માટીથી બંધ કરી દીધો.
- ૬ પછી મને તેણીએ (તે આર્ક સાથે) નદીમાં નાખી દીધો; પણ હું
તેમાં ડૂબી ગયો નહીં.
- ૭ નદી મને અછી (Water-carrier-જળવાહક પખાલી) પાસે
લઇ ગઇ.
- ૮ જળવાહક અછીએ મને પ્રેમપૂર્વક ઊંચકી લીધો. વગેરે-વગેરે....
- ૯ હવે “ યાત્રાના પુસ્તક ” (Exodus)નો બીજો અધ્યાય શ્રુઓ.

“ જ્યારે મુસાની માતા તેને વધારે વખત છુપાવી રાખી નહીં, ત્યારે તેણીએ નાગરમોયાની એક ડોંગી (Ark) લીધી, અને તેને તેણે, માટી, રાજ વગેરે લગાવ્યાં. પછી એ ડોંગી-મજવામાં, કપડામાં વીંટાળેલા બાળક મુસાને મૂકી દીધો. ” x

આ ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે, જે માર્ગે પારસીઓ પાસેથી યાહૂદીઓએ ધાર્મિક વિચારો પ્રાપ્ત કર્યા, તે (Channel of communication) સંબંધ-માર્ગ જતાવી આપવામાં કાંઇ બહુ મુશ્કેલી પડે એવું નથી. હવે અમે આગળ વધીને, આ બન્ને મતોમાં

(Doctrines) મુખ્ય સિદ્ધાન્તોની જે સમાનતા જોવામાં આવે છે, તે બતાવીશું. ધણે વખત થયાં, ઇસાઈ ગ્રંથકારોને હવે એમ માલૂમ પડવા લાગ્યું છે કે, યાહુદી અને પારસી ધર્મ વચ્ચે સિદ્ધાન્તોની ઘણી સમાનતા છે. પારસી ધર્મના સંબંધમાં ડૉ. હોગનો મત ધણે પ્રમાણભૂત ગણાય છે, અને તે આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે. બીજા પ્રાચીન મતો જેટલા પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેટલો યાહુદી મત, જરથુસ્તી મતથી વિરુદ્ધ નથી, એમ લખ્યા પછી, તે લખે છે કે:—“ જરથુસ્તી મત, યાહુદી અને ઇસાઈ મતોની સાથે, અનેક મહત્વપૂર્ણ વિષયોમાં, બહુ જ ઘાટો સંબંધ અને સમાનતા બતાવે છે. જેમ કે, શયતાનનું વ્યક્તિત્વ અને તેના ગુણો, તથા કબરોમાંથી (રાજે કયામતને દહાડે) મુઠ્ઠાંઓનું બહુ, એ બન્ને પારસી મતની સાથે સંબંધ ધરાવે છે; અને વાસ્તવમાં પારસીઓના વર્તમાન ધર્મગ્રંથોમાં એ વાતો જોવામાં આવે છે. ”*

હવે અમે પારસી અને યાહુદી મતમાં જે સમાન સિદ્ધાંતો છે, તેનું ક્રમપૂર્વક વિવેચન કરીશું.

(૩) ઇશ્વર સંબંધી વિચાર.

ડૉ. હોગે ધણા જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે કે, બાઇબલ અને જંદાવસ્તામાં ઇશ્વર સંબંધી વાતોમાં, પ્રાયઃ એક જ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હોય, એમ જોઈ શકાય છે. તે કહે છે કે:—“ સ્પષ્ટતામાં જરથુસ્તે, અહુરમઝદ * ને ઇશ્વર માનવા માટે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે, તે ‘ પુરાણ બાઇબલ ’માં જોહોવા એલોહિમ * સંબંધી રજૂ કરવામાં આવેલા વિચારોની સાથે સંપૂર્ણ રીતે મળતા આવે છે.

* ડૉ. હોગના નિબંધો. પા. ૪.

* જંદાવસ્તામાં ઇશ્વરનું મુખ્ય નામ ‘ અહુરમઝદ ’ છે, જે પૈલિક ‘ અસુર મેધા ’નું રૂપાંતર માત્ર છે. જુઓ અથર્વવેદ. પ. અં. ૧.

* બાઇબલમાં ઇશ્વરનું મુખ્ય નામ “ જોહોવા ” છે,

જરૂરત, અદુરમઝદને આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક જીવનના ઉત્પાદક અને અખિલ વિશ્વના સ્વામી તરીકે ઓળખાવે છે. પ્રાણીમાત્ર તેને આધીન રહે છે; તે પ્રકાશ સ્વરૂપ અને પ્રકાશનું મૂળ સ્થાન છે; અને તે સુદ્ધિશાળી તેમજ શાન્તસ્વરૂપ છે.”+

આ કાંઈ ઓછા આશ્ચર્યની વાત નથી કે, બાઇબલ અને ઝંદાવસ્તામાં ઈશ્વરનાં નામો સુદ્ધાંમાં સમાનતા જોવામાં આવે છે. ઝંદાવસ્તાની હરમઝદ યસ્તમાં, અદુરમઝદે પોતાનાં ૨૦ નામો કહી બતાવ્યાં છે. પહેલું નામ ‘અહિ’ (સંસ્કૃત-અરિમ) એટલે કે “હું છું” એવું છે, અને પછી બીજું નામ “અહિ યદ અહિ” (સંસ્કૃત-અરિમ યદ અરિમ) અર્થાત “હું છું જે હું છું” એવું છે. બાઇબલમાં ‘જેહોવા’નાં પણ આ બંને નામો આપવામાં આવ્યાં છે. ઇશ્વરે હજરત મુસાને કહ્યું કે:—“હું છું જે હું છું”—Ehyeh asher Ehyeh. વળી ઇશ્વરે મુસાને કહ્યું કે, ઇઝરાઇલનાં સંતાનોને તું કહેજે કે, “મને (મુસાને) “હું છું” એ તમારી પાસે મોકલ્યો છે.” આ નામોમાં એટલી બધી સમાનતા જોવામાં આવે છે કે, તે કેવળ અકસ્માતથી આવી ગઈ છે, એમ કહી સકારો નહીં. *

તે કે પ્રો. મેક્સમુલર એને સંદિગ્ધ-સંકળીલ ગણે છે, છતાં ડૉ. સ્પિગલનો મત તો એવો જ છે કે, ઝંદાવસ્તામાં ઇશ્વરના મુખ્ય નામ તરીકે જે “અદુર” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, તેનો, અને “યહવા”ના જેહોવા”નો અર્થ એકસરખો જ થાય છે. ડૉ. સ્પિગલ કહે છે કે, “અદુર અને અહુ”નો અર્થ ઇશ્વર થાય છે. એ શબ્દ ‘અહ’ સંસ્કૃત અહ ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે; અને તેનો અર્થ ‘હોવું’, ‘છે’ એવો થાય છે. ‘યહવા’નો અર્થ “એ જે છે” એવો થાય છે, એટલે વાસ્તવમાં ‘અદુર’ અને ‘યહવા’નો એકસરખો જ અર્થ થાય છે.+

+ ડૉ. હીગના નિબંધો, પા. ૩૦૨.

* Exodus-યાત્રાનું પુસ્તક. ૩-૧૪.

+ ચિપ્સ લા. ૧ લો, પા. ૧૫૮.

વિદ્વાન મિ. થોમસ ટેલર એમ. એ. 'જેહોવા' વૈદિક "દ્યૌસ" નીકળ્યો છે એમ માનવાનું પસંદ કરે છે. તે કહે છે કે:— "કલ્ડિયા અને ધરાની અખાત મારફતે યાહુદીઓ અને હિન્દીઓ વચ્ચે વેપારરોજગાર આક્રમો, એટલે યાહુદીઓ ને એ (જેહોવા) શબ્દ ધરે બાગે હિન્દીઓ તરફથી મળ્યો હોય, એમ જણાય છે. " *

(Religious systems of the world). p. 11.

લોકમાન્ય બાળગંગાધર ટિળકે પોતાના "વેદ અને વેદાંગ જ્યોતિષપત્રો સમય" નામના ગ્રંથનાં પા. ૧૩૭-૧૩૮માં 'જેહોવા' અથવા 'યહવે' શબ્દનો વૈદિક સાહિત્યની સાથે સીધો સંબંધ છે, એમ બતાવી આપ્યું છે. 'શ્રી. ટિળકે લખે છે કે:— "કલ્ડિયન (chaldean) ભાષામાં જે 'યહવે' શબ્દ છે, તે જ 'જેહોવા' શબ્દ છે, તેમાં જરા પણ શંકા નથી. ઋગ્વેદમાં 'યહુ (ઝન્દ-અર્ચુ) યહવત' અને સ્ત્રીલિંગમાં-નારી જાતિમાં 'યહી અને યહવતી' શબ્દ ઘણી વાર વપરાયેલો છે. આસમેન સાહેબે એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ "યહુ" ધાતુ ઉપરથી કરી છે, અને એનો અર્થ 'વેગથી આસવું' એવો થાય છે. નિધંદુમાં, આ શબ્દ 'જળ' ના અર્થમાં (નિ. ૧૦૨) અને "બળ" ના અર્થમાં (નિ. ૨-૬) આવ્યો છે. ગુણવાચક 'યહવ' (નિ. ૩-૩; નિરૂક્ત ૮-૮) નો અર્થ 'મહાન' થાય છે. ઋગ્વેદની અંદર 'યહવ' શબ્દ, આ અર્થમાં સોમને માટે (ઋ. ૬-૬૫-૧ માં) અગ્નિને માટે (ઋ. ૧-૩-૧૨માં) અને ઇન્દ્રને માટે (ઋ. ૮-૧૩-૨૪ માં) વપરાયો છે. આમાં વધારે પ્રમાણો આપવાની જરૂર નથી. એક મંત્ર (ઋ. ૧૦-૧૧૦-૩)માં આ શબ્દ, સમ્યોધનમાં વપરાયો છે; અને તેમાં અગ્નિને સમ્યોધીને "હે યહવ" એમ કહેવામાં આવ્યું છે. "

ટિળકે મહારાજે આ ઉપરથી સિદ્ધ કર્યું છે કે "યહવ" શબ્દ મૂળ વૈદિક છે. હજારત મુસાએ લાકે તે કલ્ડિયન ભાષામાંથી લીધો હોય, પણ

અસલમાં એ શબ્દ તે લાપાનો નથી; કારણ કે કાર્લિયન ભાષામાં એ શબ્દનાં બીજાં કોઈ રૂપ મળતાં નથી. લો. મા. ટિલકનો મત એવો છે કે, ભારતવર્ષમાંથી એ શબ્દ કાર્લિયન ભાષામાં ગયો છે.

પાર્મી લોભે અગ્નિ માટે ઘણો પૂજ્ય ભાવ ધરાવે છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. પાર્સીઓ ઉપર ‘અગ્નિપૂજક’ હોવાનું લાઘવ લગાડવાના દિવસો હવે વહી ગયા છે, પરંતુ આટલી વાતનો તો અવરય સ્વીકાર કરવો પડે છે કે, એ લોકો અગ્નિમાં ઇશ્વર અને તેની શક્તિનો સર્વોત્તમ પ્રાકૃર્ભાવ અને પ્રકાશ દર્શમાન થવાની માન્યતા ધરાવે છે. ‘યસન’ (XXXVI-1=૩૬,૧) ને મથાળે ‘અગ્નિ, અદુરમજ્જનું’ ચિહ્ન છે; અને તે, તેની પ્રજ્વલિત શિખામાં પ્રગટ થાય છે. “એમ લેખવામાં આવ્યું છે: એટલે આનો અર્થ ‘અગ્નિપૂજા’ જેવો કરવો એ ન્યાયયુક્ત નથી. જો આને ‘અગ્નિપૂજા’ કહેવામાં આવે, તો પત્રી મેકમ પ્લેવટસ્કીએ જેમ વાગળી ટીકા કરી છે, તેમ ‘ઇશ્વર સજીવન અગ્નિ છે’ અને પવિત્રાત્માનાં આવાગમન સમયે ‘અગ્નિની અનેક જોડો’ તથા ‘મુસાની બળતી મસાલ જેવી જડી’ આદિની વાતો માનનારા ખ્રિસ્તીઓને પણ અન્ય ગયર-ખ્રિસ્તી પ્રજાઓના જેવાજ ‘અગ્નિના ઉપાસક’ કેમ ના કહી શકાય ? *

પુરાણા ‘અહદનામા’માં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, “તારો પ્રભુ-ઇશ્વર સર્વ લક્ષી-ક્ષમ કરનારી અગ્નિ છે” + આ રીતે જોતાં તો ઝંઘાવરથાની માફક બાઇબલમાં પણ ઇશ્વરનું ‘અગ્નિ’ રૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વસ્તુતઃ ‘પંજનામા’માં સાધારણ રીતે પરમેશ્વરનું અગ્નિના રૂપમાં, અથવા તો તે અગ્નિનો વયમાં પ્રગટ થાય છે, એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અમે આ બાબતમાં “યાત્રાના પુસ્તક” (Exodus-૧૯-૯-૧૧-૧૮)નું ઉદાહરણ આપીએ છીએ. તેમાં લખ્યું

* સિકેટ ડોક્ટ્રિન ભા. ૧ લો; પા. ૨૨૧.

+ Deuteronomy-અહદનામા અ. ૪-૨૪,

છે કે:—“ ઇશ્વરે હજારત મુમાને કહ્યું કે, જો ! હું તારી પામે ઘટ વાદળમાં આવું છું; એટલે હું તને જે કાંઈ કહીશ, તે બધા લોકો સાંભળશે, અને હમેશાં વિશ્વાસ કરશે. મુગાએ લોકોની વાતો ઇશ્વરને કહી; અને ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ખૂબ મેઘમર્ગના યત્ન લાગી, વીજળી ચમકવા લાગી, અને એક ઘટ વાદળ પર્વતની ઉપર આવ્યું. એ વખતે એક બુદ્ધિગ-રણશિંગાને તીવ્ર-ભયંકર અવાજ થયો, અને ત્યાં જાવણીમાં જે લોકો એકઠા થયા હતા, તે બધા ધ્રુજ ગયા. આખા સીનાઈ પર્વત ઉપર ધુમાડો જવાઈ ગયો; કારણ કે ઇશ્વર અગ્નિના રૂપમાં એ પર્વત ઉપર ઊતર્યા હતા. ભઠ્ઠીનાં ધુમાડાની માફક એ ધુમાડો ઊંચે ચડ્યો; અને ધરતીકંપની માફક આખો પર્વત હાલવા લાગ્યો. ”

બાઇબલમાં વળી એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે કે:—“ ઇઝરાયેલની સંતાનોની દૃષ્ટિમાં, પર્વતની ટોચ પર ઇશ્વરના તેજસ્વ જે દર્શન થયું, તે વિકાળ અગ્નિ સમાન લાગતું હતું. ” * આ બધા પ્રમાણોને પોતાની નજર સામે રાખ્યા પછી, બાઇબલના ‘જેહોવા’, એ જરથુસ્ત્રના ‘અહુર-મઝ્દ’ની નકલ માત્ર છે, એમ કોણ નહીં કહે ?

(૪) ઇશ્વર અને શયતાન. બે શક્તિઓમાં વિશ્વાસ.

જરથુસ્તીઓ સારીનરસી બે શક્તિઓમાં (ખુદ અને શયતાનમાં) વિશ્વાસ રાખે છે, અને યાહુદી, ખ્રિસ્તી તથા મુસલમાની મતોમાં, એ માન્યતા એક પ્રકારના આવશ્યક મિહાન્ત સમાન થઈ પડી છે. પ્રો. દારમેસ્ટેટર (Darmesteter) તેનું સંક્ષિપ્તમાં આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. તે કહે છે કે:—“ અત્યારે જે પ્રકારનો સંસાર છે, તે બે પ્રકારનો છે. તેની રચના, ‘અહુરમઝ્દ’ (શુભકારી-સારી) અને ‘અંગિરામન્યુ,’ (અશુભ-કારી-નરસી) એવી બે જાતની પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓ દ્વારા થઈ

છે. સંસારનો ઇતિહાસ, એ, આ બે પ્રકારની શક્તિઓના વિરોધનો ઇતિ-
હાસ છે; અને તેમાં, અંગિરામન્યુએ અહુરમઝદના જન્મ ઉપર દેવી રીતે
આક્રમણ કર્યું, અને તેને દેવી રીતે હાકી કાઢવામાં આવશે, તેનું વર્ણન
આપવામાં આવ્યું છે.” * મતલબ કે, સંસારવર્ણન એટલે “દેવાસુર
સંગ્રામ”નો ઇતિહાસ ! ખ્રિસ્તી લોકો પોતાના ઇશ્વર અને શયતાનના
સંબંધમાં જેવી માન્યતા ધરાવે છે, તેવા જ પ્રકારનો આ પારસી
વિશ્વાસ છે. જેવી રીતે ‘જેહોવા’નો મૂળ આદર્શ ‘અહુરમઝદ’ છે,
તેવી જ રીતે બાઇબલના ‘શયતાન’નો મૂળ આદર્શ પણ અંદાવસ્તાનો
‘અંગિરામન્યુ’ છે, એમ કહેવાની બાબે જ જરૂર રહે છે.

બંને વિચારો એકસરખા જ છે, એ વાતનો ડૉ. હોગે ધણી સ્પષ્ટ
શબ્દોમાં એકરાર કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે:— “એમના (પારસીઓના)
અંગિરામન્યુને લગતા વિચારો, અને અંધશ્રદ્ધાળુ ખ્રિસ્તીઓના શયતાન
સંબંધીના વિચારોમાં તલબાર જેટલો પણ ફરક હોય, એમ જણાવું
નથી.” + આગળ ચાલતાં ડૉ. હોગે કહે છે કે:— “પારસીઓના શયતાન
અને નર્ક-દોષખના વિચારો, ખ્રિસ્તીઓની એ જ માન્યતાઓની સાથે
સર્વાંશે મળતા આવે છે. બાઇબલ અને અંદાવસ્તા, બંનેના મત મુજબ
શયતાન હિંસક અને અસત્યનો પિતા છે.” *

બાઇબલમાં, શયતાન સર્પરૂપે પ્રગટ થાય છે. અંદાવસ્તામાં પણ તેને
‘અજદહુક’ એટલે ‘બળતો સર્પ’ કહેવામાં આવ્યો છે; અને ધણું
કરીને આ શબ્દ ઉપરથી જ ફારસીનો ‘અજદહુહ’ એટલે કે ‘વિકાળ
અથવા પાંખોવાળો સર્પ’ એ શબ્દ નીકળ્યો હોય, એમ લાગે છે.

હવે પછીનાં પ્રકરણમાં, અંદાવસ્તાનો મત, વેદ ધર્મમાંથી નીકળ્યો

* અંદાવસ્તા, ભા. ૧ લો પ્રસ્તાવના. પા. ૫૬ (LVI)

+ હોગના નિબંધો. પાન. ૫૩.

* આઈબિડ. પા. ૩૦૯.

છે, એ સિદ્ધ કરવાનો અમે પ્રયત્ન કરીશું. પરંતુ, આ સ્થળે, અમે એ વાત બતાવવા માગીએ છીએ કે, સંસારમાં એ પ્રકારની પ્રતિયોગિની-વિરોધી શક્તિઓનો વિચાર, દેખીતી રીતે જરૂરથી ધર્મમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય, એવો ભાસ થાય છે; પણ વસ્તુતઃ તેનો જન્મ, વેદાના, “ધન્દ્ર અને વૃત્તાસુર સંગ્રામ”ના સુંદર અલંકારમાંથી થયો છે. વૈદિક સાહિત્યમાં આ અલંકાર ઘણો પ્રસિદ્ધ છે; અને વેદોના બીજા અનેક ભાગોની માફક તેના પણ એ અર્થ થાય છે. એક બાજુ અને બીજો અભ્યાન્તરિક; અથવા તો પારકામુનિ રચિત ‘નિરુક્ત’માં આપવામાં આવેલાં વર્ણન મુજબ, એક “આધિદૈવિક” અને બીજો “આધ્યાત્મિક” અર્થ. આધિદૈવિક (Physical) અર્થની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ધન્દ્રનો અર્થ સૂર્ય થાય છે, અને ‘વૃ=આગ્રહણ’ ધાતુ ઉપરથી ‘વૃત’નો અર્થ ઢાંકનાવાળી વસ્તુ. એવો થતાં હોવાથી, સૂર્યને ઢાંકી દેવાવાળાં વાદળને ‘વૃત’ કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય પોતાનો પ્રદીપ્ત પ્રકાશ અને સુખ દેનારી ઉષ્મા આ પૃથ્વી પર ફેંકે છે, અને વનસ્પતિ તથા પ્રાણીમાત્રને જીવન આપે છે. વૃત-વાદળ, સૂર્યને ઢાંકી દબને, પ્રકાશ તથા ઉષ્માને આપણી પાસે આવતાં અટકાવે છે, અને તેથી થોડી વારને માટે પણ અંધકાર ફેલાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સંસારમાં પ્રકાશનાં મૂળ ધન્દ્ર યાને સૂર્ય, અને અન્ધકારનાં મૂળ વૃત યાને વાદળની વચ્ચે નિરન્તર યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. જ્યારે વાદળનું જોર વધે છે, ત્યારે સૂર્ય ઢાંકાઈ જતાં, સંસારમાં અંધકાર ફેલાઈ જાય છે; પરંતુ, અંતમાં ધન્દ્રનો વિજય થતાં વૃતનો નાશ થઈ જાય છે, અને તે વરસાદના રૂપમાં પૃથ્વી પર આવીને પડે છે. ત્યાર બાદ વિજયી સૂર્ય, પોતાના પ્રસંદ તાપથી તપવા અને પૂર્ણ તેજથી ચમકવા લાગે છે. પોતાના થતુનો સંહાર કરવાથી તેનું તેજ, પહેલાંના કરતાં, વધારે આકરું અને જોરદાર જણાય છે. આ પ્રાકૃતિક દૃશ્ય છે, અને ‘ધન્દ્ર વૃત્તાસુર સંગ્રામ’ના અલંકારમાં એ જ તેનો બાહ્ય અથવા તો ‘આધિદૈવિક’ અર્થ થાય છે.

આ અલંકારના ‘આધ્યાત્મિક’ અર્થ મુજબ, ધન્દ્રનો અર્થ

ધ્રુવર થાય છે. ધ્રુવર જ પ્રકાશ અને જીવનનો દાતા છે, અને સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન, ધર્મ, ઉત્તમતા અને આનંદનું મૂળ પણ તે જ છે. મતલબ કે. સર્વ પ્રકારની લલાઇ, ધ્રુવરમાંથી જ નીકળી છે. વૃત્ર, એની પ્રતિકૂળ, એટલે કે પાપ અને અધિકારની શક્તિ છે. ભૌતિક સંસારમાં જેવી રીતે પ્રકાશ અને અધિકારની વચ્ચે નિરંતર યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે, તેવી રીતે આત્મિક સંસાર (Moral world) માં પણ ધર્મ અને અધર્મની વચ્ચે હંમેશાં આંતરિક સંગ્રામ ચાલ્યા કરે છે. જેવી રીતે આ સંસારને સૂર્ય પ્રકાશિત કરે છે, તેવી રીતે ધ્રુવર, કે જે શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર અને આત્મિક જ્યોતિનું મૂળ છે, તે અમારી બુદ્ધિ અને અંતઃકરણને પ્રકાશમાન કરે છે, અને અમારાં હૃદયોમાં પવિત્ર ભાવ પેદા કરે છે. પરંતુ, જેવી રીતે સૂર્ય કાંઈ કાંઈ વાર વાદળથી ઢંકાઈ જતાં, પૃથ્વી પર અધિકાર ફેલાઈ જાય છે, તેવી રીતે કેટલીક વાર ધર્મ રૂપી સૂર્યને પાપ રૂપી વાદળનું ગ્રહણ લાગી જતાં, આત્મામાં અધિકાર ફેલાઈ જાય છે. ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ, મર્ષા, દ્વેષ અને સંસારનાં ખીજાં અનેક પ્રલોભનો વૃત્રની સેના જેવાં છે. આ ઐનિકા આત્માને ઘેરી લે છે, અને તેની અંદર રહેલી ધર્મરૂપ જ્યોતિને નષ્ટ કરવાની એકા કરે છે, અને એ રીતે ઇન્દ્ર અને વૃત્રની વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થાય છે. મનુષ્યનો આત્મા યુદ્ધક્ષેત્ર બને છે, જ્યાં ઇન્દ્ર અને વૃત્રની સેનાઓ સામસામી ખડી થઈ જાય છે. કદી કદી આત્મા, સ્વેચ્છાપૂર્વક, ધૂર્ત, કપટી અને પાપાચારી સર્પ જેવા 'વૃત્ર'ને આધિન થઈ જાય છે, અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, એ આત્મામાંથી ધર્મના સામ્રાજ્યનો લોપ થાય છે, અને અધર્મનું સામ્રાજ્ય જામે છે. ઇન્દ્રની સેના અર્થાત લલાઇ અને ધર્મની ભાવના, આત્માને છોડીને ચાલ્યાં જાય છે, કારણ કે પછી એ અધર્મી આત્મા, તેમને માટે રહેવાલાયક ઉચિત નિવાસસ્થાન જેવો રહેતો નથી. પછી તો આત્મા, જે 'વૃત્ર'ને એકદમ આધિન થઈ ગયો હતો, તે તેની-પાપની સેનાનો દામ બની જાય છે. તે પાપની છાયામાં આવી

જતાં, ઇન્દ્ર-ધર્મરત્નો પ્રકાશ તેને પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, એટલે એક પ્રકારનો આત્મિક અંધકાર હવરાષ્ઠ જાય છે. આવો અંધકાર ફેલાતાં, આત્મામાં ભલાઈજૂગાઈનો વિવેક રહેતો નથી, અને તે પોતાને પાપ અને દુઃખના ખાડામાં ધકેલી દે છે. પછી તો જ્યારે તે પોતાની ક્વાસના-ઓનાં-પાપનાં ફળ પૂરેપૂરાં ભોગવી લે છે, ત્યારે જ પરમાત્માની કૃપાશુકારી શક્તિ તેનો, તેની અધમાવસ્થામાંથી ઉદ્ધાર કરે છે.

ધર્મ અને અધર્મનું આવા પ્રકારનું યુદ્ધ, આ સંસારમાં હરહમેશ આત્મા કરે છે. આત્મનું નામ જ ‘આત્મિક સંધ્યામ’ છે, અને આપણાં જીવનમાં પળે પળે આપણે તેનો અનુભવ કરીએ છીએ. આ કારણસર જ સંસારમાં ધર્મ અને સત્ય માર્ગે ચાલવાનું કામ કઠિન થઈ પડે છે; અને ઉપરોક્ત અલંકારમાં એનું ધણું સુંદર ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે.

‘વૃત્ર’નાં અનેક વેદોક્ત નામો છે, જેમાંનું એક નામ ‘અહિ’ છે x સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘અહિ’ નો અર્થ ‘સર્પ’ પણ થાય છે. ઝંડાવસ્તામાં આ નામ ‘અન્નિહ’ અથવા તો ‘અન્નહિ દહક’ (સંસ્કૃત-અહિ દાહક)ના રૂપમાં જોવામાં આવે છે.

પ્રો. મેકસમુલર, પોતાનાં “Science of Language-ભાષાનું વિજ્ઞાન” એ નામના ગ્રન્થમાં ‘અહિ’ શબ્દ તથા આર્થ ભાષામાં એને મળતા આવતા અન્ય શબ્દોના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“પરંતુ સંસ્કૃતમાં ‘અહિ’ શબ્દનો અર્થ સાપ પણ થાય છે. એ જ પ્રમાણે ગ્રીસની યુનાની ભાષામાં Echis (એકીસ) અને લૅટિન ભાષામાં Anguis (એન્ગુઇસ).....સંસ્કૃતમાં એનો ધાતુ ‘અહ’ અથવા ‘અંહ’ છે, જેનો અર્થ ‘દબાવવું’ અથવા ‘ગળું ઘૂંટવું’ એવો થાય છે.લૅટિન ભાષામાં એ ધાતુનાં Ango, Anctum (એન્ગો-એન્ક્ટમ) એવાં રૂપ છે, અને

તેનો ગળું ધૂંટવા જેવો અર્થ થાય છે. એની ઉપરથી Angar-(અન્ગર) સંસારપ બને છે. પરન્તુ Angarનો અર્થ ફેવળ ગળું ધૂંટવું, કે ગળાંતો રોગ, એટલો જ થતો નથી. એમાં ધાર્મિક ભાવ પણ છે, અને તેમાં Anguish, Anxiety (ચિંતા)નો અર્થ પણ છે.”

‘ અહિ ’ શબ્દના આ બન્ને અર્થો બતાવતાં પ્રો. મેક્સમુલર લખે છે કે :—

“ સંસ્કૃતમાં આ શબ્દ પાપને માટે વપરાય છે, અને તે બરોબર વાગ્યું છે. પાપ, મનુષ્યનાં મનની સામે લિન્ન-લિન્ન રૂપમાં આવે છે અને તેનાં અનેક નામો છે; પણ ‘ અહ ’ ધાતુથી બનેલું નામ તેને જેટલું બંધમેસવું આવે છે, એટલું બીલું કોઈ નામ તેને બંધમેસવું આવતું નથી.

‘ અહ ’નો યૌગિક અર્થ ‘ ગળું ધૂંટવું ’ થાય છે, અને તેથી જ સંસ્કૃતમાં ‘ અહ ’નો અર્થ ‘ પાપ ’ કરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે કોઈ ધાતકી મનુષ્ય જેમ કોઈનું ગળું દબાવે, તેમ પાપ, આત્માનું ગળું ધૂંટી નાખે છે.

..... મુનાની ભાષામાં Agas (એગસ) શબ્દ પાપવાચક છે, અને તે ‘ અહ ’નું જ રૂપાન્તર છે; ગોથિક ભાષામાં એ જ ધાતુ ઉપરથી Agis (એગિસ) શબ્દ, ‘ ભય ’ના અર્થમાં વપરાય છે; અને અંગ્રેજી ભાષામાં Awe (એ) અને Ugly (અગ્લી) શબ્દો. “ Ugg-અગ ” ભાગ પણ એ જ ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે. એ જ પ્રમાણે લૅટિન ભાષાના Angustia શબ્દના અપભ્રંશ તરીકે, અંગ્રેજીમાં Anguish ફ્રેન્ચમાં Angoisse અને ઇટાલિયન Angoscia શબ્દો વપરાય છે.”

વૈદિક ‘ અહિ ’ શબ્દના બે અર્થ થાય છે, પણ તે એની વચ્ચે ધણે જ થોડો સંબંધ હોય, એમ જણાય છે; જ્યારે અંદાજરૂપમાં તો એ બન્ને

અર્થોની જાહેર કરી દેવામાં આવી છે. ‘અંગિરામન્યુ’ અથવા તે પાપની શક્તિનું ધણે સ્થળે ‘સર્પ’ના નામથી જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જરૂરથી ધર્મે આ સિદ્ધાન્ત, યાદુદી મતને આપ્યો, અને તેણે ખ્રિસ્તી તથા મુસલમાની મતોને એ સિદ્ધાન્ત આપ્યો. આ કારણને લીધે જ, ત્રણે સેમેટિક મતોમાં સ્થિતિનું વર્ણન હમેશાં સર્પ રૂપે જ કરવામાં આવે છે. આ વાતોનો ધનકાર કરવા પ્રો. મેક્સમુલર શક્તિવાન નથી; તેમ છતાં પણ આ યુક્તિ-આ નક્કર સ્તંભની સામે તે નીચે પ્રમાણે આક્ષેપ કરે છે :—

“જંદાવસ્તામાં પાપની શક્તિને, સર્પ અથવા અજદા કહેવામાં આવી છે; પણ તેથી શું એમ સિદ્ધ થાય છે કે, “Genesis-પેદાયશની કિતાબ”ના ત્રીજા અધ્યાયમાં ‘સર્પ’ના જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે પારસીઓની કિતાબોમાંથી લેવામાં આવ્યો છે? ‘પેદાયશની કિતાબ’માં સર્પે જેવું કપટયુક્ત અને ધૂર્તતાપૂર્ણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, એવું પાપી સ્વરૂપ, વેદ કે જંદાવસ્તા, કોઈમાં તેણે ધારણ કર્યું નથી.”* પિતા અને પુત્ર બંનેના એકસરખા જ હોવા જોઈએ, અથવા તો અસલ અને નકલમાં કોઈપણ જાતનો ભેદભાવ હોવો જોઈએ નહીં, એમ કહેવાં જેવો જ આ આક્ષેપ છે. પરંતુ તેમ છતાં, વિદ્વાન પ્રોફેસર આગળ ચાલતાં, પૂર્વોક્ત યુક્તિ (Hypothesis)ની વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરતા હોય એમ જણાય છે. “પુરાણા અદ્વૈતામાંનાં પાછલાં પુસ્તકોમાં, દાખલા તરીકે ‘ઇતિહાસના પુસ્તક’માં સ્થિતિને ઉચ્ચતરે ધરતીની હયાત કરવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું, એવું વર્ણન આવે છે. (આ ઉત્તેજનનો, સેમ્યુઅલ અધ્યાય ૨૪-૨માં બતાવવામાં આવેલા ઇશ્વરના ક્રોધની સાથે સંબંધ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. આ ક્રોધ ઇઝરાયેલ અને યહુદાનો નાશ કરવા માટે હતો.) ‘ઇતિહાસના પુસ્તક’વાળા વર્ણનમાં, અને નવા

અદ્વતામામાં પાપની શકિતનું જ્યાં જ્યાં પુરુષરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં સુદૃઢ પ્રમાણ મળતું મુશ્કેલ હોવા છતાં, પારખીવાક્યોનો પૂરેપૂરો પ્રભાવ પડ્યો હોય, એમ જરૂર માની શકાય એવું છે' હવે બાકી રહ્યો, સ્વર્ગમાં સર્પ સંબંધીનો વિચાર. સંભવ છે કે, આ વિચાર યાહુદી મત અને જ્ઞાણ, બન્નેમાં ઉત્પન્ન થયો હોય". +

અન્ય ખ્રિસ્તી લેખકોએ પણ ખુલા દીક્ષથી એકતરફ કર્યો છે. કે, યાહુદીઓએ, આ સિદ્ધાન્તો પારસીઓ પાસેથી લીધા છે. રેવરંડ ઇ. ટી. હાર્લી વોકર એમ. એ. એ ૧૯૧૪ માં “ઇન્ટરપ્રેટર” પત્રમાં “બાઇબલના મત પર પારસીઓનો પ્રભાવ” એ મથાળા હેઠળ એક લેખ લખ્યો હતો. એમણે તેમાં લખ્યું છે કે :—“યાહુદી મતના પાછલા સમયમાં, પારસીઓના ‘દ્વૈતવાદ’ના સિદ્ધાન્તનાં ચિહ્નો રખે રીતે જોવામાં આવે છે. જરૂરિયાતના અનુયાયીઓના મત મુજબ, સંસારનો આખો ય ઇતિહાસ એક ચાલુ યુદ્ધ જેવો છે. આ નિરંતરતું યુદ્ધ, ‘અહુર મજ્દા’ અર્થાત પરમેશ્વર અને હેલેલેલ રોગ તથા આપત્તિઓના કર્તા ‘અંગરામૈન્યુ’ (શયતાન) વચ્ચે, અથવા સત્ય અને અસત્યની વચ્ચે, અથવા પ્રકાશ અને અંધકારની વચ્ચે હમેશાં ચાલુ આવે છે. યાહુદી મતમાં, જે નામો અને કિસ્સાઓ વડે આ મત પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે, તે મહત્વ કરવામાં આવ્યાં નથી: પણ એના પ્રભાવથી ઇઝરાઇલનો શત્રુ શયતાન ખૂશનાં રાજ્યનો અધિપતિ બની જાય છે.”

આ વિષયમાં જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની શોપેન હાવરનેા મત પણ અમે રજૂ કરીએ છીએ. એ કહે છે કે :—

“બીજી રીતે જે વાત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે, તેને આ વાતથી પણ પુષ્ટિ મળે છે; અને તે એ કે ‘જેહોવા’ અહુર મજ્દાનું, અને ‘શયતાન’

અંગિરામન્યુતું રૂપાન્તર છે, અને તે બન્ને સાથે સાથે જ રહે છે. અહુર મજદા 'ધન્દ્ર'નું રૂપાન્તર છે". *

શું ત્યારે વૈદિક ધર્મમાં પણ કુરાન, બાઇબલ અને ઝંદાવસ્તાની માફક બે શક્તિઓનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે? No. બિલકુલ નહીં! અને આ કારણસર જ વૈદિક 'એકેશ્વરવાદ' ઉકેલ નથો મતોના કરતાં ચડિયાતો છે.

વૈદિક 'વૃત્ર' અથવા 'અહિ' એ કોઇ વાસ્તવિક અથવા પ્રથક વ્યક્તિ નથી, એ વાત વાંચકોએ બરોગર સમજી લેવી જોઇએ. વૈદિક વૃત્ર કે અહિ, ઇશ્વરની માફક કોઇ અલગ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. એ તો માત્ર નિષેધ-પરક અને કલ્પનાત્મક વિચાર છે; અને તે ધર્મ અથવા ઇશ્વરીયતાના અભાવનું સૂચન કરે છે. આત્મિક સંગ્રામનું અલંકારયુક્ત વર્ણન કરવામાં, જ્યારે એકબાજુ ધર્મનાં મૂળરૂપ એક શક્તિવાન ઇશ્વર હોય, ત્યારે બીજી બાજુ અધર્મની શક્તિરૂપે કોઇ પુરુષ હોવો જોઇએ, એવી કલ્પના કરવાનું આવશ્યક જણાતાં, વૃત્ર કે અહિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. પરંતુ, ઝંદાવસ્તામાં તો 'અનિહ'ને અમુક અંશે વ્યક્તિત્વ આપવામાં આવ્યું છે; અને બાઇબલ તથા કુરાનમાં તો શયતાનને ઇશ્વરના જેવું જ વ્યક્તિત્વ આપવામાં આવ્યું છે; અને ત્રણે કે, ઇશ્વરનો તે બરોબરિયો-વિરોધી હોય, એમ માની લેવામાં આવ્યું છે.

ઇશ્વર અને શયતાનના દ્વેતવાદના મૂળમાં, નીચે લખેલા તર્કનો ભાસ થાય છે:—“આ સંસારમાં આપણે લલાઇ અને ખૂરાઇ, બન્ને જોઇએ છીએ. જેની રીતે લલાઇની ઉત્પત્તિ ઇશ્વરથી થાય છે, તેવી રીતે ખૂરાઇને ઉત્પન્ન કરવાવાળી કોઇ વ્યક્તિ પણ હોવી જોઇએ. આ બીજી વ્યક્તિ તે શયતાન છે. આ તર્ક દેખીતો ઠીક લાગે છે, પણ તે સુકિતયુક્ત નથી.

* “ધર્મ અને બીજા નિબંધો” (Religion and other essays) પાં. ૧૧૧

આવી રીતે તો કોઈ મનુષ્ય એવો તર્ક પણ દોડાવી શકે કે, પ્રકાશ અને અંધકાર, એ બે વિરોધી પદાર્થ છે; અને ન્યારે સૂર્ય પ્રકાશનું મૂળ છે, ત્યારે અંધકારને પેદા કરવાવાળો પણ કોઈગોળો આકાશમાં હોવો જોઈએ. આ તર્કભાસમાં જે દોષ રહેલો છે, તે એ છે કે, પ્રકાશને અને અંધકારને એ જુદી જુદી વસ્તુ માની લેવામાં આવી છે. વસ્તુતઃ પ્રકાશ જ એક વસ્તુ છે, ન્યારે અંધકાર તો માત્ર પ્રકાશના અભાવનું નામ છે. આ પ્રમાણે બલાષ્ઠ, એક વાસ્તવિક પદાર્થ છે; અને ખૂરાષ્ઠ તો માત્ર તેનો અભાવ જ સૂચવે છે. જ્યાં સૂર્ય ચળકે છે, ત્યાં પ્રકાશ હોય છે; પણ જ્યાં તેનાં કિરણો પહોંચતાં નથી, ત્યાં અંધકાર હોય છે. એવી જ રીતે જે આત્મામાં ધર્મશ્રીય પ્રકાશ પહોંચે છે, ત્યાં ધર્મ અને પુણ્ય હોય છે; અને જે આત્મામાં ધર્મવરની જ્યોતિને પ્રાપ્ત કે મ્હણ્ય કરવાની શક્તિ નથી હોતી, ત્યાં પાપ અને અધર્મ હોય છે—અથવા કહો કે ત્યાં આત્મિક અંધકાર ફેલાઈ જાય છે.

કન્દવરતામાં જે સપ્તાનનું વ્યક્તિત્વ બતાવવામાં આવ્યું છે, તે સંદેહયુક્ત છે. પ્રો. ઝરમેરેટ્ટર, એલ. એચ. મિલ્સ તથા અન્ય અનેક વિદ્વાનો આ વિચારને પુષ્ટિ આપે છે. પરંતુ ડૉ. હૌઝ તો સ્પષ્ટ સબ્દોમાં તેનો ઇનકાર કરે છે. તે કહે છે કે:—“જે અદુરમજ્જની સમાન શક્તિવાળો હોય, અને જે હમેશાં તેનો વિરોધ કરતો હોય, એવો એક પૃથક પાપાત્મા હોવાની માન્યતા, જરથોસ્તી ધર્મનાં સિદ્ધાન્તોની સાથે બંધબેસતી આવતી નથી. જો કે તેમ છતાં, પારસી ધર્મનાં પાછળથી લખાયેલાં ‘વેન્દીદાદ’ જેવાં પુસ્તકો ઉપરથી એવું અનુમાન ખેંચી શકાય છે કે, પ્રાચીન જરથોસ્તીઓમાં એવા પ્રકારના વિચારનું અસ્તિત્વ હશે ખરું.”*

આ પ્રમાણે, ડૉ. હૌઝના અત સુજળ, અંગિરામન્યુ એ કોઈ પૃથક વ્યક્તિ નથી. પરંતુ કુરાન અને બાઇબલના સપ્તાનના અલગ વ્યક્તિત્વના સંબંધમાં તો, કોઈ પણ જાતની સંકલ્પ જવાનું કારણ જણાવું નથી.

* હોઝના નિબંધો. પા. ૩૦૩.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વેદોના સત્ય અલંકાર સમજવામાં કાંઈક ભ્રમ પેદા થતાં, તેનું રૂપાન્તર થઈ જાય છે; અને અંતમાં તેને એવી રીતે બગાડી નાખવામાં આવે છે કે, તે એક હાસ્યજનક વાર્તા અને અધુક્ત ગાથાનું રૂપ ધારણ કરે છે. એક ઉત્તમ વસ્તુની આ પ્રમાણે અવનતિ થાય છે, અને તેથી એ માન્યતા પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, સંસારના અન્ય ધર્મના સિદ્ધાન્તો, કે જે તેના પોતાના હોય એમ માનવામાં આવે છે, તે વાસ્તવમાં, વેદોક્ત સત્ય મતનાં બગાડી ગયેલાં રૂપાન્તર માત્ર છે.

૫ ક્રિસ્તીતા.

અમે ખ્રીસ્ત પ્રકરણમાં એ વાત બતાવી ગયા છીએ કે, મુસલમાનોએ ક્રિસ્તીનાની માન્યતા યાદુદીઓ પાસેથી મેળવી છે, અને પારસીઓના ‘યજ્ઞત’ સંબંધી જે વિચારો છે, તે તેને બહુ મળતા આવે છે.

ડૉ. સેલ લખે છે કે :—‘ યાદુદીઓએ ક્રિસ્તીનાનાં નામ તથા કામનું શિક્ષણ પારસીઓ પાસેથી મહત્ત્વ ક્યું છે; અને આ વાતનો તેઓ પોતે પણ સ્વીકાર કરે છે. (જુઓ-તલમુદ હીરાસ ધન રાસથાન). ક્રિસ્તીઓનાં ધાર્મિક કાર્યો તથા તેમનાં સાંસારિક કાર્યોનાં સંરક્ષણ પર, પ્રાચીન સમયના પારસીઓ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખતા હતા; અને આજે પણ તેઓનાં એ વિશ્વાસ નષ્ટ થયો નથી. તેઓએ એટલા માટે જ ક્રિસ્તીઓનાં કાર્યો તથા અધિકારોને અલગ અલગ નિયત કર્યાં છે; અને તેમનાં નામો ઉપરથી મહિનાઓ તથા મહિનાઓના દિવસોનાં નામ પાડ્યાં છે. જીઝાઈલને તેઓ સરથ, રેવાળખ્થ કે આલમદાતા કહે છે; અને તેનાથી વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાવાળા, એટલે કે મોતના ક્રિસ્તાને, તેઓ ખ્રીસ્ત નામોની સાથે ‘મરદાદ’ અર્થાત ‘મારક’ ને નામે પણ ઓળખાવે છે. મૈકઈલને તેઓ ખેસ્ટરને નામે ઓળખે છે; અને તેઓ એમ માને છે કે, તે મનુષ્ય જાતને અન્નનું પ્રદાન કરે છે, યાદુદી લોકોની માન્યતા એવી છે કે,

હિસ્તાઓ અગિર્માંથી ઉત્પન્ન થયા છે, અને તેઓને અનેક કાર્યો કરવાનાં હોય છે. તેઓ મનુષ્યોની સાથે રહે છે, અને તેમની સિદ્ધરસં પણ કરે છે. મોતના હિસ્તાને તેઓ “કુઆ” કહે છે; અને એમ માને છે કે, તે મરતા માણસને તેના અન્ત સમયે તેનું નામ લઈ લઈને બોલાવે છે”. *

પારસી લોકો પણ સાન મોટા હિસ્તાઓમાં વિશ્વાસ રાખે છે; અને તેમને અમેશ સ્પન્ત X કહેવામાં આવે છે.

(સાત હિસ્તાઓનાં નામ :—વહુમન, અસાવહિસ્ત, ક્ષત્રવૈથ્ય, સ્પન્તા અમૈતિ, હૌર્વંતાદ, અમર્તાદ, અને તેમનો અધિદેવ અહુરમજ્દ.) પાદરી એલ. એચ. મિલ્સનું કથન એવું છે કે :—“બાઇબલના સાત આત્માઓની માન્યતા, અમેશ સ્પન્તોને આત્માની પદવી આપવાના વિચાર

* ડૉ. સેલનું કુરાન, પ્રસ્તાવના પા. ૫૬

X ડૉ. હીગનો મત એવો છે કે, જો ‘અમેશ સ્પન્ત’ને તેનાં ચતુર્થ રૂપમાં સમજવામાં આવે, તો તે કોઈ બિન્ન વ્યક્તિઓ નથી; પરંતુ એ તો અહુરમજ્દની એ વિભૂતિઓનું નામ છે, કે જેનું તે પોતાના સાચા ઉપાસકને પ્રદાન કરે છે. તે લખે છે કે :—“વહુમન, અસાવહિસ્ત આદિ જે નામોથી ‘અમેશ સ્પન્ત’ને ઓળખવામાં આવે છે, તેનું બાયાઓમાં પછી વાર વર્ણન આવે છે. પરંતુ એ સ્થળો (જુઓ-ચાસ ૪૭-૧) તથા તેના પૂર્વાપર પ્રસંગોના વિચાર કરતાં, વાચકોને માલુમ પડશે કે, એ તો માત્ર પરમાત્માના ગુણો અને વિભૂતિઓનાં નામ છે. જેઓ સત્ય બાપલ અને શુભ કર્મો દ્વારા પરમાત્માની સાચાં હૃદયથી પૂજા કરે છે, તેમને એ વિભૂતિઓનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે. જરથુસ્તની દષ્ટિમાં એ કોઈ બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિ નહોતી; પણ આ બિન્ન વ્યક્તિત્વનો વિચાર, એ મહાત્માની વાણીમાં, પાછળથી તેમના કોઈ ઉત્તરાધિકારીઓએ લખાવ કરી દીધો છે.” (જુઓ-હીગના નિબંધો, પા. ૩૦૫-૩૦૬) ઉપરોક્ત નામોના અર્થ :—વહુમન=પવિત્ર મનઃ અસાવહિસ્ત=સર્વોત્તમ ધર્મઃ ક્ષત્રવૈથ્ય=અટળક સાંસારિક સંપત્તિઃ સ્પન્તા અમૈતિ=ભક્તિ અને પવિત્રતાઃ હૌર્વંતાદ=વનહુરતીઃ અમર્તાદ=અમરત્વ.

ઉપરથી ઉદ્ભવેલી લાગે છે. (જુઓ-ધર્મશાસ્ત્ર ૮-૨) આ સાત આત્માઓ ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતના પાસે રહે છે. △

૬ સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ.

આ સૃષ્ટિ, જુદા જુદા છ કાળે, (six periods) બનાવવામાં આવી છે, એમ ઝંદાવસ્તામાં જણાવવામાં આવ્યું છે; અને જે ક્રમ પ્રમાણે સૃષ્ટિના વિવિધ ભાગ બનાવ્યાનું વર્ણન બાઇબલમાં છે, તે જ ક્રમનું બ્યાન ઝંદાવસ્તામાં પણ છે, વાચકવર્ગ, આ બંને વર્ણનની સમાનતા બરોબર સમજી શકે, તેટલા માટે, અમે તેનું નીચે અવતરણ કરીએ છીએ:—

જરથોસ્તીઓનું વર્ણન

પહેલા period-કાળમાં આસમાન પેદા કર્યું: બીજામાં પાણી: ત્રીજામાં પૃથ્વી: ચોથા સમયમાં વૃક્ષ: પાંચમામાં પશુ: અને છઠ્ઠામાં મનુષ્ય પેદા કર્યાં. (ડૉ. હોગના નિર્ગંધો. પા. ૧૬૨)

બાઇબલોનું વર્ણન

પહેલે દિવસે આસમાન અને પૃથ્વી પેદા કર્યાં: બીજે દિવસે આકાશ અને પાણી: ત્રીજે દિવસે સૂર્ય જમીન: ચોથે દિને પ્રકાશ, સૂર્ય, ચંદ્રમા, નક્ષત્ર; પાંચમે દિવસે ચાલતવાળા જીવ, પાંખવાળાં પક્ષીઓ, વિશાળ કાયાવાળાં જીવ (Whales): છઠે દિવસે જીવતાં પ્રાણી, પશુ, લતાપત્તા, ચોપગાં પ્રાણીઓ અને મનુષ્ય. (જુઓ-Genesis-પેદાશની કિતાબ, ૧, ૧-૨૬)

ડૉ. સ્પિગલે રચેલાં પુસ્તકની સમાલોચના કરતાં, પ્રો. મેક્સમુલર લખે છે કે :—“ અમે હવે ‘ પેદાશની કિતાબ ’ અને ‘ ઝંદાવસ્તા ’માં

વર્ણવેલા 'સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ'ના વિષય ઉપર આવીએ છીએ. અમને અહીં, અવશ્ય અદ્ભૂત પ્રકારની સમાનતાઓ નજરે પડે છે. પેદાશની કિતાબમાં, સૃષ્ટિ ૩૩ દિવસમાં, અને ઝંદાવસ્તામાં તે છ કાળમાં પેદા કરવામાં આવ્યાનું જણાવ્યું છે. આ છ કાળ મળીને બરોબર એક વર્ષ થાય છે. (વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, શિશિર અને હેમંત, એ છ ઋતુના છ કાળ તો નહીં ગણવામાં આવ્યા હોય ને ?) પેદાશની કિતાબ અને ઝંદાવસ્તા, બન્નેમાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિની સાથે જ સૃષ્ટિની રચનાનું કાર્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે. બીજી વાતોમાં કેટલોક ભેદ હોવાનું ડૉ. સ્પિગલ સ્વીકારે છે, પણ તેઓ કહે છે કે, મનુષ્યના પ્રક્ષોભન અને પતનની બાબતમાં વળી પાછી બન્નેમાં સમાનતા જોવામાં આવે છે. ડૉ. સ્પિગલે અવસ્તામાંથી પ્રક્ષોભન અને પતનનું સંવિસ્તર વર્ણન આપ્યું નથી; એટલે પારસી કિતાબમાંથી યાદુદીઓએ કંઈ કંઈ વાતો લઈ લીધી છે, એનો અમે કાંઈ નિર્ણય કરી શકતા નથી. ”*

પ્રક્ષોભનને અને પતનના વિવાદાસ્પદ વિષયને અમે, કદાચ બાબુએ રાખીએ, તોપણ 'સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ'ના સંબંધમાં, બન્ને પુસ્તકોમાં એટલો બધો ગૂઢ સંબંધ અને આશ્ચર્યજનક સમાનતા જોવામાં આવે છે કે એ કેવળ અકસ્માતજન્ય હશે, એમ તો કહી શકાય એવું છે જ નહીં.

સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જરથોસ્તીઓએ જે વર્ણન આપ્યું છે, તે ભૌતિક વિજ્ઞાન (Physical science)ની શોધખોળને અનુસરતું છે, એમ તો ખુદ્દી રીતે જોઈ શકાય છે. વિજ્ઞાનીઓનું કહેવું એવું છે કે, સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ અથવા તો વિશ્વવિકાસ થતા પહેલાં, એક “ Nebulous mass—પ્રદીપ પિંડ—તેજોમય ગોળો ” પેદા થયો હતા. પછી બીજા તબક્કા (Second stage)માં એ પિંડમાંથી એક ભાગ છૂટો પડ્યો, જે આસ્તે આસ્તે પૃથ્વીના રૂપમાં આવી ગયો; અને પછી ક્રમશઃ વનસ્પતિ, પશુ અને મનુષ્યો એક પછી એક પેદા થયાં.

* ચિપ્સ ફોર્મ એ જર્મન વર્કસોપ સા. ૧૯૦૮. પાનું ૧૪૪.

ઝંડાવરતામાં આપવામાં આવેલું આ વર્ણન વેદમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય, એમ લાગે છે; કારણ કે ‘યજુર્વેદ’માં જે સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે નીચે મુજબ છે:—

તતો વિરાડ જાયત વિરાજો અધિ પૂરુષઃ ।

સજાતો અત્યરિચ્યતપશ્ચાદ મૃમિમયો પુરઃ ॥

તસ્માદ્ યજ્ઞાત્ સર્ગહુતા સંમૃતં પૃષ્ઠાજ્યમ્ ।

પશુસ્તૌંશ્ચક્રેઽષ્ટાવ્યયા નારણ્યા ગ્રામ્યાશ્ચયે ॥

તં યજ્ઞં વર્હિપિ પ્રૌક્ષન્ પુરુષં જાત મપ્રતઃ ।

તેન દેવા અજયન્ત સામ્યા ઋપયશ્ચ ચે ॥

યજુ. અ. ૩૧, મંત્ર ૫, ૬, ૭.

અર્થ:—“ત્યારે એક પ્રદીપ્ત * પિંડ ઉત્પન્ન થયો, જેનાં અધિપતિ પુરુષ એટલે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા હતા. ત્યાર પછી આ પ્રદીપ્ત પિંડ—તેજોમય ગોળામાંથી પૃથ્વી તેમજ બીજા લાગે છતાં યથા. તત્પશ્ચાત્ સર્વ લોકો જેની આરામના કરે છે, એવા પૂજ્ય પરમેશ્વરે વનસ્પતિ પેદા કરી, કે જે ભોજનાદિ કામમાં આવે છે. ત્યાર બાદ તેઓએ હવા, જંગલ અને વસ્તીમાં રહેવાવાળાં પશુઓ બનાવ્યાં; અને તે પછી તેઓએ મનુષ્યો બનાવ્યાં, કે જેમાં અનાદિ અને ઉપાસ્ય દેવ પરમાત્માની પૂજા કરવાવાળા વિદ્વાનો અને ઋષિ લોકો પણ હતા.”

જરથોસ્તી ધર્મનું ‘સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ’નું વર્ણન, વૈદિક ધર્મનાં વર્ણન સાથે વધારે મળતું આવે છે, એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. સત્ય વાત તો એ છે કે ‘સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ’ વિષેનું માહુદીઓનું વર્ણન તો

* વિરાટ=વિ ઉપસર્ગ અને રાજ (ચમકતો) ધાતુથી બન્યો છે; અને તેનો અર્થ પ્રદીપ્ત પિંડ અથવા તેજોમય ગોળો થાય છે.

કેવળ જરથોસ્તી વર્ણનની નકલ જેવું છે; અને જરથોસ્તીઓનું વર્ણન,
'વૈદિક સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિવાદ' ઉપરથી જ લેવામાં આવ્યું છે. *

(૭) મૃતોત્થાન. Resurrection-રોજે કયામત.

ડૉ. હોગ કહે છે કે, ' મુઝદાઓ પાછાં જીવતાં થાય, એ વિચાર વાસ્ત-
વમાં જરથોસ્તીઓનો છે. + (જે એમજ હોય તો, પાંચમા પ્રકરણના
૮મા ભાગમાં, પારસી ધર્મ મુજબ જીવાત્માને અનાદિ-અનંત કહેવામાં
આવ્યો છે તેનું કેમ ?) વળી પાછા તેઓ એમ પણ લખે છે કે,
અંતિમ ન્યાયવ્યવસ્થા (Day of Judgment) ને દિવસે, મુઝદાઓ
જીવતાં થઈને બેઠાં થશે, એ અનંતવ્ય પણ જરથોસ્તીઓનું છે " x

જેમ અગાઉ * કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ પારસીઓ પાસેથી આ
સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કરીને, માહુદી લોકોએ તેનું શિક્ષણ ખ્રિસ્તીઓ અને
મુસલમાનોને આપ્યું છે. અમે ઝન્દવસ્તામાંથી આનું પ્રમાણ આપીએ
છીએ. તેમાં લખ્યું છે કે:- “ આ તેજ તેનું છે, કે જે સર્વોચ્ચત્તો
(પયગમ્બરો) માંથી ઊઠશે. આ તેજના પ્રજાવે કરીને, જ્યારે મૃતોત્થાનો
કરીને સજીવન થશે, ત્યારે અવિનાશી જીવનનો પ્રારંભ થશે. પછીથી રચાપી,
અક્ષય, અમર, નિર્દોષ, બળવાન અને શક્તિસમ્પન્ન જીવન પ્રાપ્ત થશે;
અને તે પીછે કાઢ પ્રકારની સહાયતા વગર હમેશને માટે પોતાની મેજે સ્થિર
રહી શકશે, મૃતોત્થાન-રોજે કયામત પછી તો સારો એ સંસાર અનન્ત કાળ

* “ વૈદિક સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ ” અને જરથોસ્તી “ સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ ” નાં વર્ણનો
વચ્ચે શું સંબંધ છે, તે સમજવા માટે વાંચકવર્ગે આ પુસ્તકના પાંચમા પ્રકર-
ણમાં જે નંબર ૭ વાળો ભાગ છે, તેનું વિચારપૂર્વક બરોબર અવલોકન કરવાની
જરૂર છે.

+ હોગના નિબંધો. પા. ૧૧૬.

x આઇબિડ પા. ૩૧૧

* જુઓ-પ્રકરણ ૨જું. ભા. ૨જો.

પવેન્ત ભગ્નાઈની દશામાં જ રહેશે. જે સ્થાનમાં રહીને, ધર્મમાં પુરુષોત્તમ દર્શન કરવા માટે, સયતાન, વારંવાર આક્રમણ કર્યા કરતો હતો, તે સ્થાનમાંથી તે ભાગી જશે; અને તેના સંતાન તથા તેની પ્રજાને સર્વથા નાશ થઈ જશે ” *

અહીંયાં ‘મસીહ’, કે જેને પારસી ધર્મગ્રંથોમાં ‘સચ્ચાસ્પન્ત’ કહેવામાં આવ્યા છે, તેના પુનરાગમન, સ્વર્ગીય જીવન અને મૃતોત્થાનનું જે વર્ણન વાંચીએ છીએ, તે બાઈબલમાં આપવામાં આવેલાં તેનાં વર્ણનની સાથે ખરોખર મળતું આવે છે.

આ સિદ્ધાન્તની ઘણી ઘણી વાતોને માટે યાહુદી લોકો પારસીઓના ઝગણી છે. દાખલા તરીકે:—ન્યાયવ્યવસ્થાને દિવસે, મનુષ્યોનાં કર્મોની તુલના કરવા સારું ગ્રાંજવું રાખવામાં આવશે, એવો જે યાહુદીઓનો ખ્યાલ છે, તે વાસ્તવમાં જરૂરથી ધર્મનો જ વિચાર છે. પ્રો. કારમે-રેટર ૧૨મા પાના પરની ફૂટનોટ—ટિપ્પણીમાં લખે છે કે:—“રશિ રજીસ્ટ્રાર, એ સાચામાં સાચો સત્યનો ફિરસ્તો છે. મિથ અને સિરોસની સાથે, મરી ગયેલાઓના ત્રણ ન્યાયાધીશોમાંનો તે પણ એક છે. મૃત્યુ પછી મનુષ્યોનાં કર્મોની તુલના કરવા માટે, જે ગ્રાંજવું રાખવામાં આવે છે, તેને તે પકડી રાખે છે. તોળવામાં તે કદી પણ અન્યાય કરતો નથી.... મહાય ધર્મમાં હોય કે મહાય રાજ્યો હોય, જતાં તે તોળવામાં બિલકુલ અન્યાય કરતો નથી. જોખવામાં તે બાલ જેટલું પણ નમતું મૂકતો નથી. અને તે કોઈને મ પક્ષપાત કરતો નથી.” x બીજા પ્રકરણના ભાગ ૨ (૩)માં અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે નર્ક—દોષજનમાં જવાનો પૂલ, કે જેની ઉપરથી રોજે કયામતને દહાડે માણસોને ચાલવું પડે છે, તેનો વિચાર પણ જરૂરથીઓ પાસેથી લેવામાં આવ્યો છે.

* જમયાદ ચરત. ૧૯-૮૯-૯૦.

x હન્દાવસ્તા-ભાગ ૨જો. રોઝચરત. પા. ૧૧૮ (મીને પીરદ-૨-પાનું ૧૨૦-૧૨૧.)

મેલગ્રેડના પ્રધાન રજીની મરદુમ ડૉ. એ. કોહટે ‘ ખ્રિસ્તી અને યાહુદી મતની બનાવટમાં પારસી ધર્મે લજવેલો ભાગ ’ એ નામનું જે જર્મન ભાષામાં પુસ્તક લખ્યું છે, તેના અંગ્રેજી અનુવાદ ‘ મુંબઇ, બજાર ગેટ, કોહ્ટ, ફોર્ટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ’ માં છાપવામાં આવ્યો છે, અને તેમાં તેઓએ, આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે કે, ‘ મૃતોત્થાન ’ના વિષયમાં ધણી નાની નાની વાતો માટે પણ યાહુદી લોકો પારસીઓના ઋણી છે. અને આમાંની કેટલીક વાતોનો અત્રે ઉલ્લેખ કરીશું:—

(૧) યાહુદીઓ અને પારસીઓ એમ માને છે કે, મૃત્યુ પછી ૩ દિવસ સુધી, આત્મા શરીરની ચારે બાજુ ઘૂમ્યા કરે છે. આ બાબતમાં ‘ સદર બુન્દેશ ’ નામના એક પારસી પુસ્તકનું (જુઓ પાનું ૭૫) પ્રમાણ આપતાં તે લખે છે કે:—“ જે સ્થળે શરીરનો ત્યાગ કર્યા હોય, તે જ સ્થળે આત્મા ત્રણ દિવસ સુધી રહે છે. ” (‘ વન્દીદાદ ’ ૧૬-૬૧-૬૬ માં પણ આવા જ પ્રકારની વાત કરવામાં આવી છે.) આ વિચારની સમાનતા બતાવવા માટે ‘ જરસ બેરાક ’ (Jeras Berach) માંથી પ્રમાણ આપતાં ડૉ. કોહટ લખે છે કે:—“ મૃત શરીરની ચારે બાજુ ત્રણ દિવસ સુધી આત્મા ઘૂમ્યા કરે છે: કારણ કે તે તેનાથી વિખૂટો પડવા ઇચ્છતો નથી ” *

(૨) ‘ જામારપનામા ’ નામના એક પારસીધર્મપુસ્તકમાં લખ્યું છે કે:—“ સૃષ્ટિના આખરના દિવસોમાં મનુષ્યો ઉપર ભારે આફતો આવી પડશે. મરકી, કોવેરા આદિ રોગો ફેલાશે. અરબસ્તાન, ગ્રીસ અને રોમ છટલીની પ્રજા વચ્ચે યુક્રેટિસનદીને કિનારે જંગી યુદ્ધ જામશે. ” x યાહુદી ગ્રંથોમાં પણ આવા જ યુદ્ધની ભવિષ્યવાણી છે, એમ બતાવીને ડૉ. કોહટ લખે છે કે:—“ આ લડાઈઓ મસીહનાં આગમનના સમયની ઘોષણા

* આઈબિડ, પા. ૧૩.

x ડૉ. કોહટનું પુસ્તક—પાનું ૨૨૫.

કરશે, અને લોકોમાં એની કિંવદંતિ ચાલુ થશે કે, ત્યારે રાજ્યોમાં પર-
સ્પર યુદ્ધ થવા લાગશે, ત્યારે મસીહના પ્રાદુર્ભાવની આશા રાખી શકાશે. ”
(Genes Rabbhach 42 થી ૫૩ લા. ૨-પ્રક-૪૨ મરખાવી જુઓ)
મિદરાશ પણ ધરાવે, અરબસ્તાન અને રોમના લોકો વચ્ચે લડાઈઓ થશે,
એમ ‘ જામારપનામા ’ને આધારે જણાવે છે *

(૩) આગળ ચાલના ડૉ કોહટ કહે છે કે -“ પારસીઓમાં પરપરાગત
કથા (Tradition) ચાલી આવે છે કે સોસ્યન્તના પ્રાદુર્ભાવ પહેલા,
એ નમી-પયગમ્બરો પેદા થશે, અને તેઓ મસીહના આવાગમનના સમયની
ઘોષણા કરવાની સાથે, તેમને માટે માર્ગ તૈયાર કરશે. ” આવી જ રીતે
મિદરાશ (જેક જેસજ-૩૦૫-૩૧૮) ૪મા પૃષ્ઠ લખવામાં આવ્યું છે
કે, “આવા કારણસર ખરા મુક્તિદાતાના પ્રાદુર્ભાવ પહેલા, મસીહ યુમફ અને
મસીહ એ ફરેખના પુત્ર, અગ્રગામી (Forerunners) પયગમ્બરો
તરીકે અવતરશે ”

(૪) વળી, મીદરાશ જન, આર. સી. ૯૮; મીદરાશ જેક, પી. એસ
૬૮૨, અને મીદરાશ પી. એસ. સી ૨૧મા વારંવાર એવું વર્ણન આવે છે
કે, મસીહો નથુ (Commandments) આદેશો-ફરમાનો લાવશે. કદાચ
દરેક મસીહ એકેકું ફરમાન લાવશે. પારસી લોકો પ્રત્યેક મુક્તિદાતા એકેકું
ફરમાન લેતો આવશે, એવો જે વિશ્વાસ ધરાવે છે તેનું ઉપરની ખીના
સ્મરણ કરાવે છે. હજુ સુધી આમનિ કોઈ મુક્તિદાતા પ્રગટ થયો નથી *

(૫) ‘ બન્દેહેશ ’ના ૩૧મા પ્રકરણમાં એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો
છે કે, “ જે શરીર હવામાં માગી થઈને ઊડી ગયું હોય, અથવા તો જળમાં
ડૂબી ગયું હોય, તે ફરીથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? મૂવેલો દેહ ફરીથી

* જલકટ ૩૫૮—જુઓ આઈબિડ પા. ૨૬

× ડૉ કોહટનું પુસ્તક પાનુ ૨૪

* ડૉ કોહટનું પુસ્તક—પા ૨૬મું.

મજન કેવી રીતે થાય ? ” ઝોરમઝદે એનો એવો ઉત્તર આપ્યો છે કે, “ જેવી રીતે મારી મારફત પૃથ્વીમાં રાખવામાં આવેલું અન્ન ઊગીને, ફરી એકવાર જીવન ધારણ કરે છે; જેવી રીતે મેં વૃક્ષોમાં, તેમની જાતવાર નસનાડીઓ પેદા કરી છે; જેવી રીતે મેં બાગકતે માતાના ગર્ભમાં રાખ્યું છે; જેવી રીતે મેં પાણીને પગ આપ્યા છે, અને જેને સીધે તે દોડી શકે છે; જેવી રીતે મેં વાદળોને ઉત્પન્ન કર્યાં છે, અને જે પૃથ્વીમાંથી પાણી ખેંચીને, હું જ્યાં ચાહું ત્યાં તેને વરસાદના રૂપમાં વરસાવું છું; અને જેવી રીતે મેં આ તમામ વસ્તુઓને પેદા કરી છે: તેવી જ રીતે મુઝદાઓને પ્રતઃ સજીવન કરવાનું કામ મારે માટે કાંઈ કદિન કે અસક્ય વાત નથી. યાદ રાખો કે, એકવાર તો આ પ્રમાણે થઈ ચૂક્યું છે; અને મેં જ્યારે તેમને ઉત્પન્ન કર્યાં છે, ત્યારે શું પહેલાંની માફક, હું તેમને ફરીથી ઉત્પન્ન નહીં કરી શકું ? ”

ડૉ. કોલ્ડટ કહે છે કે, યાહુદીઓનાં તલમુદ (Talmud) અને મીદ્રશ (Midrash) નામનાં પુસ્તકોમાં આ બધી વાતો આવે છે. મૃતોદયાન (Resurrection) ના સિદ્ધાન્તને સિદ્ધ કરવા માટે, ઘણે ભાગે, અનાજના એ દાણાનું દષ્ટાન્ત દેવામાં આવે છે, કે જેને પૃથ્વીમાતાની ગોદમાં વાવવામાં આવે છે, અને જેમાંથી અગણિત પાંદડાં વગેરે ફૂટી નીકળે છે. જુઓ—Synh 90 b; સીન્હ ૬૦ બી; Ketub III b; કેતબ ૩ બી; Pirke D. R. Ebzir c. ૩૩; પર્ક ડી. આર. એનઝીર સી, ૩૩) “ જમીનમાં વાવેલો ધઉનો નવન દાણો જ્યારે અનેક પાંદડાં અને ફુડાંઓ સાથે ઊગી નીકળે છે, ત્યારે કપડાં સહિત જમીનમાં દફનાવવામાં આવેલો ધર્માત્મા પ્રુષ્ઠ ઝોર વિશેષ બદ્દારમાં કેમ નહીં ઊગી નીકળે ? ” જેવી રીતે ‘ બન્દેક્ષ ’ મૃતોદયાનના ચમત્કારને જન્મ અને વરસાદના ચમત્કારોની સાથે સરખાવે છે, તેવી જ રીતે યાહુદીઓનાં પુસ્તક (Talmud) Tanith 2 ■ Synh 113 a—તલમુદ ટાનીથ ૨ એ. સીન્હ ૧૧૩ એ.) માં પણ એ જ પ્રકારની વાત આવે છે. તેમાં લખ્યું છે કે “ તથ્ય

કુંચીઓ તો કેવળ ધરના જ હાયમાં છે, અને તેમના કોઇ પણ પ્રતિ-
નિધિને એ ચાવીઓ સોંપવામાં આવતી નથી. આ ત્રણ ચાવીઓ (૧)
વર્ષાદની કુંચી, (૨) જન્મની કુંચી; અને (૩) મૃતોત્થાન-નોજે કયામતની
કુંચી. Midrasch Deuter ૮-મીઠ્ઠર ૩૫૮૨ સીમાં, અને Genes
Rabbi c. 13 છનીસ ૨૭મી સી. ૧૩માં પણ એવું જ વર્ણન
આવે છે. તેમાં ‘ જન્મેદેશ ’ની માફક જ ‘ મૃતોત્થાન ’ને માટે દૃષ્ટાન્તો
આપવામાં આવ્યા છે; અને ખુદના હાયમાં રહેલી ત્રણ ચાવીઓની
સરખામણી કરીને, જન્મ તથા વરસાદના જેટલું ‘ મૃતોત્થાનનું ’ કાર્ય
કઠિન નથી એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. *

(૯) ભવિષ્યજીવન, સ્વર્ગ અને નર્ક

ભવિષ્યજીવન, (Future Life) સ્વર્ગ અને નર્કના સંબંધમાં
ચાલુદી લોકો જે માન્યતા ધરાવે છે, તે બધી વિગતવાર, ઝંઘાવસ્તાનાં
ખ્યાનની સાથે મળતી આવે છે; અને દેખીતી રીતે તે તેમાંથી જ લેવામાં
આવી છે.

ડૉ. હોગ લખે છે કે:—“ ભવિષ્યજીવન અને આત્માના અમરપણાનો
વિચાર પહેલાંની ગાથાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને
અવસ્તાનાં પાછળનાં સાહિત્યમાં પણ ઠેર ઠેર એ વિચાર રજૂ કરવામાં
આવ્યો છે. ઝંઘાવસ્તાના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં, ભવિષ્યજીવનનો વિશ્વાસ,
એ પણ એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. ”* ડૉ. હોગ વિશેષમાં જણાવે છે કે:—
“ આ વિચારને બહુ જ મળતો આવે એવો સ્વર્ગ અને નર્કનો વિશ્વાસ
છે, અને ખુદ સિપતામા જરથુસ્ત્રે પોતે પોતાની ગાથાઓમાં તેનું સ્પષ્ટતા-
પૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. સ્વર્ગનું નામ ‘ ગરોદિમાન ’ (કેરસી-ગરાતમન)
અર્થાત્ ભગનોનું ઘર રાખવામાં આવ્યું છે; કારણ કે ત્યાં ફિરસ્તાઓ

* ડૉ. કોલ્ટનું પુસ્તક, પા. ૨૭-૨૮.

* ડૉ. હોગના નિબંધો પા. ૩૨૧.

દમ્ભેશાં મૃતિગાન કર્યા કરે છે, એવો વિશ્વાસ છે. ખ્રિસ્તીઓના આખબલમાં (ઇસાયા ૬ અને યોહન્નાનાં પુસ્તકોમાં) જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તેની સાથે આ વર્ણન બરોબર મળતું આવે છે. +

સ્વર્ગના આનંદો સંબંધી યાહુદી અને પારસી પુસ્તકોનાં વર્ણનોમાં જે સમાનતા જોવામાં આવે છે, તે અગાઉ, પ્રકરણ રજના ભાગ ૨ (૧)માં લખાઈ ચૂકી છે. ડૉ. કોહટ્ટે એક બીજી સમાનતાનું વર્ણન કર્યું છે, અને તે પણ અમે અહીંયાં આપીએ છીએ. તે કહે છે કે:-“ મારો એવો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, Etem એકનનાં સ્તનજડિત સ્વર્ગનો વિચાર પણ પારસીઓ પાસેથી જ લેવામાં આવ્યો છે. ‘ બન્દેહેશ ’ના ૩૧મા પ્રકરણના શરૂઆતના ભાગમાં, આવા વિચારનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે; અને ત્યાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘ મારે પ્રતાપે, આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં સ્વર્ગ, ચાલકા વગર જ સ્થિર છે, અને અનેકવિધ સ્ત્રોતથી ઝગમગી રહ્યું છે. ’ ‘ મનોખિરદ ’ના ૧૦૬મા પાના પર લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, ગજવેલ જેવા રંગની ધાતુ (જેને હીરા પણ કહે છે)થી સ્વર્ગની રચના કરવામાં આવી છે. (Spiegel's Commentor, Über das Avesta p. 449-સ્પિગલનું કોમેન્ટેર, યુબરદસ અવસ્તા-પા. ૪૪૯). સ્વર્ગ ધણી સુંદર પથ્થરોથી બનાવવામાં આવ્યું છે, એ ખ્યાલ તો એટલો બધો પ્રચલિત છે કે, સ્વર્ગ અને પથ્થર, એ બન્નેને માટે ‘ આસમાન ’ એ એક જ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે.” x

સ્વર્ગના સાત વિભાગોના સંબંધમાં ડૉ. કોહટ્ટે કહે છે કે, “ પારસી ધર્મનાં પાછલાં પુસ્તકોની માફક, યાહુદીઓનાં (તલમહ, અધ્યાય ૧૨ બી.) પુસ્તકોમાં પણ સાત સ્વર્ગોનાં નામ મળતાં આવે છે, અને તેમાંનાં છ નામો તો બાઇબલમાં આપવામાં આવેલાં નામોના જેવાં જ છે.” *

+ ડૉ. હોગના નિબંધો પા. ૩૧.

x ડૉ. કોહટ્ટનું પુસ્તક. પા. ૩૬.

* “ ” ”

નર્-દોષખ અને તેના ૭ વિભાગોના સર્વધર્મા પારસીઓ અને યાહુદીઓના વિચારો કેવા મળતા આવે જે, તે અમે આ પુસ્તકના બીજા પ્રકરણમાં બતાવી ચૂક્યા છીએ.

અનન્ત સમય સુધી સ્વર્ગના સુખ કે નર્કના દુઃખની સજા કરવામા આવશે, એ વિચાર પણ કદાચિત ઝંઘવસ્તામ થી લેવામા આવ્યો હોય, એમ જણાય છે. દાખના તરીકે ઉસ્વેની ગાથા (ચરમ ૪૫-૭)મા લખ્યું છે કે, “ ધર્માત્માઓના આત્મા અમરત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પાપીઓના આત્મા અનન્ત કાળ પર્યાન્ત દડ-દુઃખ ભોગવે છે. અહુરમજ્દ, કે જેણે બધા જીવો પેદા કર્યા છે, તેનો આવો નિરમ છે ”*

(૬) બલિદાન.

યાહુદીઓમા બલિદાનની જે પ્રથા પ્રચલિત છે, તે જરથોસ્તીઓના અનુકરણ જેવી છે, અને વૈદિક યજ્ઞ અથવા અગ્નિહોત્રનું તે રૂપાન્તર માત્ર છે. વૈદિક કર્મકાંડમાં ‘ અગ્નિહોત્ર ’નું સ્થાન ધણુ જીયું છે, અને વૈદિક સાહિત્યના મોટા ભાગમા તેનું વિશેષ રૂપે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે. આર્યોના ‘ પૃથ મહાધમ્નો ’માહેનો તે એક યજ્ઞ છે. વૈદિક જમાનામા, આર્ય લોકો હમેશા પ્રાત કાળ અને સન્ધ્યા મમયે ધૃશ્વરપ્રાર્થના કરતા હતા, અને જગવાસુની શુદ્ધિ અર્થે, અગ્નિમા ઘી તેમજ બીજી સુગંધિ વસ્તુઓની આહુતિઓ આપતા હતા, જેથી કરીને પ્રાણીમાત્ર પર ઉપકાર થતો હતો. આવી રીતે નિત્ય દૈનિક અગ્નિહોત્ર કરવા ઉપરાત, તહેવારો કે ખાસ અવસરો પર નૈમિત્તિક-વિશેષ યજ્ઞો કરવામા આવતા હતા જેમ કે વર્ષા-ઋતુમા “ યાતુર્માસ્યેષ્ટિ યજ્ઞ ” કરવામા આવતો હતો.

પારસીઓએ પોતાના મતના અન્ય સિદ્ધાન્તો તથા ક્રિયાઓનું શિક્ષણ જેમ આર્ય લોકો પામેથી મેળવ્યું હતું, તેમ ‘ અગ્નિહોત્ર ’નું કર્મ પણ

તેઓ આર્યો પાસેથી શીખ્યા હતા; અને એ ક્રિયાને, આર્ય લોકોના જેટલી જ, તેઓ આવશ્યક તેમજ મહત્વવાળી સમજતા હતા. પણ આ વૈદિક ક્રમનો તેઓ બરોજર અર્થ સમજ્યા હોય, એમ જણાવું નથી. શુદ્ધતા સમયમાં વૈદિક યજ્ઞમાં જેવો બગાડો દાખલ થઈ ગયો હતો, તેના પ્રકારનો બગાડો અમુક અંશે પારસી ધર્મમાં પણ દાખલ થઈ ગયેલો દેખાય છે. આમ છતાં 'અગ્નિહોત્ર'ની ક્રિયાને દ્વિતાપૂર્વક વળગી રહીને, તેઓ તેનું નિયમસર અનુષ્ઠાન કરતા રહ્યા. કદાચ આવાં કારણગર જ તેમને 'અગ્નિ-પૂજક' કહેવામાં આવતા હશે.

પારસી લોકોએ આ ક્રિયા યાહુદીઓને શીખવી : પણ તેઓને હાથે તેમાં ઓર બગાડો થવા પામ્યો. માંસાદારી હોવાને કારણે યાહુદી લોકો માંસની આહુતિઓ આપવા લાગ્યા; પણ આવા પ્રકારનું બળિદાન અગ્નિમાં હોમાવું હતું, તે ઉપરથી યજ્ઞક્રિયાનું સિદ્ધાન્ત તેઓએ પારસી લોકો પાસેથી જ મેળવ્યું છે, એમ સપ્રમાણ પુરવાર થાય છે. આ વિષયમાં બાઇબલમાં કેટલાંક પ્રમાણો છે, જેમાંથી એકબે દાખલા અત્રે આપવામાં આવે છે. ઇશ્વર હજરત મુસાને કહે છે કે:—“મારે માટે તું માદીની એક વેદી બનાવજે, અને તેમાં શાન્તિ અર્થે તું બળતી આહુતિઓ આપજે. જે જે જગ્યા પર હું મારું નામ લખું, તે તે જગ્યા પર તું તારા પેટા અને બળદોનું બળિદાન ચડાવજે, એટલે હું તારી પાસે આવીશ અને તને આશીર્વાદ આપીશ.”*

‘પેદાશની કિતાબ’માં પણ લખ્યું છે કે:—“નોહાએ ઇશ્વર માટે એક વેદી બનાવી, અને તેના બળતા અગ્નિમાં પ્રત્યેક પવિત્ર પશુપક્ષીની આહુતિઓ આપી.”*

* યાત્રાતું પુસ્તક ૧૫-૨૪.

* Genesis-પેદાશની કિતાબ-૮-૨૦.

મુસલમાન લોકોએ સીધી રીતે આ ક્રિયાનું શિક્ષણ, પારસીઓ પાસેથી નહીં, પણ યાહુદી લોકો પાસેથી મેળવ્યું છે; અને તેથી યજ્ઞક્રિયામાં અગ્નિનો ઉપયોગ શા માટે કરવામાં આવે છે, તે તેઓ સમજી શક્યા નથી. પરિણામે બળિદાન આપવામાં, તેઓએ અગ્નિનો ઉપયોગ કરવાનું બંધ કરી દીધું છે. બળિદાનને નામે તેઓ માત્ર પશુઓનો વધ કરીને જ સંતોષ માને છે. પવિત્ર અને લાભદાયક યજ્ઞક્રિયાને રચાને, કેવળ નિર્દોષ પશુઓનો વધ થાય, એ કેટલું બધું શોકજનક પરિવર્તન કહેવાય ?

(૧૦) કેટલીક સાધારણ સમાનતાઓ.

પારસી અને યાહુદી મતોમાં, ધાર્મિક ક્રિયા તથા મન્તવ્યોની ઉપર જણાવેલી સમાનતાઓ ઉપરાંત, બીજી પણ કેટલીક નાની મોટી સમાનતાઓ જોવામાં આવે છે, જેનું વર્ણન અમે નીચે આપીએ છીએ :—

(૧) અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ કે, ઇસ્વરે સિનાઇ પર્વત ઉપર હજરત મુસાને દશ અદેશ-ફરમાનો આપ્યાં, એમ બાઇબલમાં લખ્યું છે. તદુપરાંત બાઇબલમાં એમ પણ લખ્યું છે કે:—“હજરત મુસા ખુદાની પાસે ગયા, અને ખુદાએ તેમને પહાડ પર બોલાવ્યા; અને કહ્યું કે, તું જેકબના પરિવાર અને ઇઝરાયેલનાં સંતાનોને આ સંદેશો આપજો. ” *

“ મુસા પહાડ પર ગયા અને વાદળોએ પહાડને ઢાંકી દીધો ” †

જન્દાવસ્તામાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે:—“ અહુરમઝદે ‘પવિત્ર પ્રશ્નોના પર્વત’ ઉપર જરથુસ્ત્રની સાથે વાર્તાલાપ કરે છે; અને હવે તેઓ એ જ ‘ પવિત્ર પ્રશ્નોના પર્વત ’ (Mountain of holy questions) ઉપર અહુરની સાથે વાર્તાલાપ કરે છે. ” ‡

* ય.ત્રાનું પુસ્તક (Exodus) ૧૯-૩

x " " " ૧૨-૧૫

+ ફરગદ—૧૨-૧૯.

(૨) ઝંદાવસ્તાની ‘યિમ’ અને ‘વર’ની કથા ‘નોઆહ’ અને તેની ‘Ark-નૌકા’ની કથાની સાથે બહુ જ મળતી આવે છે. બાઇબલમાં લખ્યું છે કે:—

“છશ્વરે જોયું કે, પૃથ્વી પરનાં મનુષ્યોમાં અસિદ્ધતા અને દુષ્ટતા બહુ વધી પડ્યાં છે,... .. અને પૃથ્વી પર મેં મનુષ્યોને વૃથા પેદા કર્યાં, એમ માનીને ખુદાને ખૂબ પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. તેનું હૃદય તેથી બહુ દુઃખી થવા લાગ્યું; અને તેણે કહ્યું કે, મનુષ્યો, કે જેને મેં પેદા કર્યાં છે, તેનો હું પૃથ્વીના પટ પરથી નાશ કરી નાખીશ. મનુષ્ય, પશુ, પેટે ચાલવા-વાળા જીવો તથા વાયુમાં ઊડવાવાળાં પક્ષીઓ સર્વનો હું સંહાર કરી નાખીશ; કારણ કે મેં તેમને પેદા કર્યાં તેથી મને પશ્ચાતાપ થાય છે; આમ છતાં છશ્વરને નોઆહ (Noah) ઉપર દયા આવી, અને તેણે તેને કહ્યું કે, સમસ્ત સજીવ પ્રાણીઓનો અંત મારી નજર સામે તરવરતો દેખાય છે. હું સંવાળાં રુવાંડીવાળાં લાકડાં (Gopher wood) ની એક Ark-હોડી બનાવ, અને તેમાં નાની કેટડીઓ બનાવ, અને જો હું પોતે આસ-માન નીચેનાં તમામ જીવધારી પ્રાણીઓનો નાશ કરવા માટે ‘જળ-પ્રલય’ કરું છું આ પ્રલયથી તમામ વસ્તુઓનો નાશ થઇ જશે. પશુ તારી સાથે હું પ્રતિષ્ઠા કરું છું કે, હું હોડીમાં રહી જમીન, અને તારી સ્ત્રી અને પુત્રવધુઓ બચી જશે. સર્વ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાંથી બબ્બેને જીવતાં રાખવા માટે, હું તારી નૌકામાં લઇ લેજે. આ બેમાં એક નર અને એક માદા રાખજે. તમામ પ્રકારનાં પ્રાણીઓની હયાતીને જાળવી રાખવા માટે, આ પ્રમાણે હું બબ્બે જીવોને તારી સાથે હોડીમાં રાખજે.” *

આવી જ રીતે ઝંદાવસ્તામાં યિમ, કે જે આદિપુરુષ, આદિ રાગ અને સમ્યક્તાનો સંસ્થાપક * છે, તેને અહુરમઝદ કહે છે કે:—“લયકર

* પેદાયણનું પુસ્તક-૫+૮; ૧૩+૨૦,

* જુઓ ઝંદાવસ્તા લા. ૧લો, પા ૧૦

કંડી + પડવાથી સંસારનો નાશ થવાવાળો છે.” તદુપરાંત, યિમને અદુરમજદે એમ પણ કહ્યું કે:—“ઓ વિવંધતના પુત્ર, સુંદર યિમ ! પ્રાકૃતિક સંસાર પર સંહારકારક શીત-કંડી પડવાની છે; એ કંડીમાં ભયંકર અને નાશકારક હીમ પડશે; અને તેથી કરીને ઊંચામાં ઊંચા પર્વતો પર પણ ગોઠળુ ગોઠળુ સુધીનો જરફ પથરાઈ જશે....અને જળચર, ભૂચર, અને ખગ (આકાશ) ચર ત્રણે પ્રકારનાં પ્રાણીઓનો નાશ થઈ જશે.”

પછી અદુરમજદે યિમને સલાહ આપી કે, તું Vata-વર (હોડી કે ધર ?) બનાવ, અને દરેક પ્રકારનાં જીવિત પ્રાણીઓનું અંકેકું નેકું (નર ને માદા) લઈને, તું તેમાં આશરો લે. ”

“૨૫-૨૬-૨૭ માટે, ઘોડોડોડના મેઘન જેવડું મોટું ‘ વર ’ બનાવ, અને તેમાં ઘેટાં, બેલ, મનુષ્ય, શ્વાન, પક્ષી અને લાલ પ્રજ્વલિત અગ્નિનાં ખીજ લઈને તેમાં રાખ. ”

“ ૨૭-એમાં તું પૃથ્વીભરનાં સર્વોત્તમ, સર્વશ્રેષ્ઠ અને મહાન સ્ત્રી પુરુષોનાં ખીજ લઈને રાખ. એમાં તું દરેક પ્રકારનાં પશુઓનાં ખીજ લઈને રાખ. ”

“ ૨૮-એમાં તું દરેક પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા ફળોનાં ખીજ રાખ, કે જેમાં ખૂબ અન્ન અને સુમંધી હોય. દરેક પ્રકારની વસ્તુઓ તું બખ્ખે (નગ્નમાદા) લાવજે, કે જેથી કરીને એ ‘ વર ’માં રહે, ત્યાં સુધી એ વસ્તુઓનો નાશ થાય નહીં ”*

આ વાતોમાં સ્પષ્ટ મળતાપણું જોવામાં આવે છે; અને પ્રો. ડારમે-સ્ટેટર લખે છે કે:—“ યિમના ‘ વર ’ અને નોઆહની ‘ નૌકા ’માં કાંઈ

+ કેટલાક વિદ્વાન અનુવાદકો ભવાનક ઠીકે બદલે ભયંકર વર્ષાદ પડશે, એમ લખે છે. જુઓ-ઝંદાવસ્તા ભા. ૧લો. પાનાં ૧૬ની ફૂટનોટ-ટિપ્પણી.

* ઝંદાવસ્તા ભા. ૧લો: પાનું-૧૫-૧૭; ફરમદ-૨

પણ ફરક જોવામાં આવતો નથી. એ બંનેના ખ્યાલો સમાન જણાય છે”*

વેદોને બાદ કરતાં, બ્રાહ્મણ-ઓ, સંસ્કૃત સાહિત્યનાં અતિ પ્રાચીન પુસ્તકો છે; અને તેમાંનાં “શતપથ” બ્રાહ્મણમાં ‘જળ-પ્રલય’ની કથા જોવામાં આવે છે. એમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે, એક માછલી-એ મનુને સચના આપી કે, “અમુક વર્ષમાં જળપ્રલય જેવી પાણીની મોટી રેલ આવશે, મારે એક નાવ-વહાણ બનાવીને મારી રક્ષા કરે. જ્યારે પાણી બહુ ચડવા લાગે, ત્યારે તમે પણ નૌકામાં આવી જજો; હું તમને બચાવો લઉંશ. મનુએ એ જ પ્રમાણે કર્યું.આગળ આલનાં, એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, જળપ્રલયમાં તમામ જીવો તણાઈ ગયા પણ મનુ મહારાજ વહાણમાં બચી ગયા; અને તેમનાથી મનુષ્યજાતિનો વેલો ચાલુ થયો, જેથી વર્તમાન મનુષ્યજાતિના તેઓ પિતા કહેવાય છે.

(૩) ડૉ. રિપગલ Edey-એડનના બાગ અને જરથોસ્તીઓનાં સ્વર્ગની વચ્ચે સમાનતા બતાવે છે. એડનના બાગનું વર્ણન કરતાં, બાઇબલમાં ‘પિશન’ને ‘ગિહન’ એવી બે નદીઓ બતાવવામાં આવી છે; અને જરથોસ્તીઓનાં સ્વર્ગમાં ‘સિન્ધ’ અને ‘ફરાત’ (Jaxartes) એવી નામો આપવામાં આવ્યાં છે. એડનના બાગમાં ‘ચાન’ અને ‘જીવન’ નાં જેમ બે વૃક્ષો છે, તેમ જરથોસ્તીઓનાં સ્વર્ગમાં સફેદ હોમ (સંસ્કૃત-સોમ) ઉત્પન્ન કરવાવાળાં ‘ગાવકરણ’ અને ‘પીઝાદીન’ વૃક્ષો છે. બે નદીઓના સંબંધમાં, ડૉ. રિપગલના મતની સાથે મળતા ધધને પ્રો. મેક્સમુલર કહે છે કે:-“ પિશન એ સિન્ધ અને ગિહન એ ફરાત નદી હોવા વિષે ભાગ્યે જ શંકા રાખી શકાય તેવું છે. ” x

પરંતુ, બે વૃક્ષોના સંબંધમાં તેઓ કહે છે કે:-“ જ્યાં સુધી અમે પારસીઓનાં બંને વૃક્ષો વિષે વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત ના કરીએ, ત્યાંસુધી પારસીઓનું ‘પીઝાદીન’ વૃક્ષ, અને ખ્રિસ્તીઓનું “ચાન” વૃક્ષ, એ બે

એક જ છે, એમ માનવાને અમે બિલકુલ તૈયાર થઈ શકતા નથી; પરંતુ, પારસીઓનું રવેતહોમનું વૃક્ષ, બાઇબલનાં ‘જીવન’ વૃક્ષનું રમરણ કરાવતું હોય, તો તે સંભવિત છે; કારણ કે ‘હોમ’ અને ભારતવર્ષીય ‘સોમ’ નું રસપાન કરવાથી અમરત્વ (Immortality) પ્રાપ્ત થાય છે, એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે.”*

(૧૧) Summary—સારાંશ.

ખ્રિસ્તી તેમજ યાહુદી લેખકોએ પણ, યાહુદી મત, પારસી ધર્મના આભાર તળે છે, એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે. ‘ઝેન્ડ અવસ્તા’નો તરજૂમો કરનાર વિદ્વાન મિ. એલ્ડ. એચ. મિલ્સ લખે છે કે:—

“જરથોસ્તી ધર્મની યાહુદી ધર્મ-ઉપર અસર થઈ છે, એમાં જરા પણ શક નથી.”†

પ્રો. ડી. ડબ્લ્યુ. માર્કસ, ચીફ મિનિસ્ટર, ડબ્લ્યુ. લન્ડન સીને-ગોગ ઓફ ટ્રિટિશ જન્યુઝ કહે છે કે:—“યાહુદીઓએ પણ ધાર્મિક વિચારો ધરાવી-પારસીઓ પાસેથી મેળવ્યા છે; જ્યારે પારસીઓએ તેમના બહુ જ થોડા વિચારો લીધા છે. કદાચ નથી લીધા એમ કહીએ તોપણ ચાહે.”‡

યાહુદીઓએ પોતાના ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો જરથોસ્તીઓ પાસેથી ગ્રહણ કર્યા છે, એ વાત અમે સિદ્ધ કરી છે. આ ઉપરથી, કદાચ એવો પ્રશ્ન, આ સ્થળે ઉદાવી શકાય કે, યાહુદી ધર્મમાં નવી (Original) માલિક વાતો કયું કયું છે? એમાં, જરથોસ્તીઓના ધર્મથી નિરાળી વાતો કયું છે, કે જેના સંબંધમાં નવીન અથવા તો વિશેષ

* ચિપ્સ લા. ૧૯૦. પા. ૧૫૬-૧૫૭

— Religious Systems of the world—જગતનાં ધાર્મિક બંધારણો
—પા. ૧૮૨.

† ઉપરોક્ત પુસ્તક પા. ૬૮૫.

પ્રકારનું ઇશ્વરીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો દાવો કરી શકાય? આના જવાબમાં ખ્રિસ્તીઓ અને ચાહુદીઓ કદાચ એમ કહેશે કે, પારસીઓનાં એ ઇશ્વરનાં શિક્ષણ કરતાં, ચાહુદીઓનું ‘એકેશ્વરવાદ’નું શિક્ષણ ઘણું ઉત્તમ છે; અને ચાહુદી મત સર્વોત્કૃષ્ટ અને ઇશ્વરીય જ્ઞાન હોવાનું એ જ સમજ પ્રમાણ છે. અમે આવા જવાબનો પ્રત્યુત્તર એવો વાળીશું કે, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એક ઇશ્વરને બદલે Trinity—પિતા, પુત્ર ને પવિત્રાત્માની ત્રેવડી માન્યતા ધરાવવામાં આવે છે, એટલે ‘મરેલાને મારવાની માફક’ એના કહેવાતા ‘એકેશ્વરવાદ’ની અકલ્પ્ય અને વિલક્ષણ શિક્ષાના સંબંધમાં તો વીકા કરવાની આવશ્યકતા જ ક્યાં રહે છે? અને ચાહુદી લોકો પણ એવો દાવો નહીં કરી શકે કે, ઇશ્વર ત્રિયેના તેમના વિચારો પારસી મતના કરતાં વધારે પવિત્ર અને ઉત્તમ છે! ડૉ. હોગ, કે જેમનાં લખાણનો થોડોક ભાગ અમે અગાઉ આપી ગયા છીએ, તે લખે છે કે:—“સ્પિતામા જરથુસ્તે ‘અહુરમજ્દ’—ઇશ્વર સંબંધી જે વિચારો જતાગ્યા છે, તે ‘ઇલાહી’ કે ‘જેહોવા’ (ઇશ્વર)ને લગતા ‘પુરાણા ધર્મ પુસ્તક’ (Old Testament)માં જતાવવામાં આવેલા વિચારોની સાથે, સંપૂર્ણ રીતે સમાનતા ધરાવે છે. એમણે અહુરમજ્દને સાંસારિક અને આત્મિક જીવનના વિધાતા અને પ્રાણીમાત્ર જેમના હાથમાં છે, એવા વિશ્વના સ્વામી કહ્યા છે; એ પ્રકાશ સ્વરૂપ અને પ્રકાશનું મૂળ છે; એ જ્ઞાતિ અને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે; અને પ્રત્યેક સાંસારિક તેમજ આત્મિક વસ્તુ એમને આધિન છે. વહુમન—વિશુદ્ધમન, અમરતાદ—અમરત્વ, હોર્વતાદ—તનદુરસ્તી, અશા-વહિસ્ત—સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ, અમૈતિ—બાકિત અને પવિત્રતા, અને ક્ષત્રવૈશ્વ—રિદ્ધિસિદ્ધિ, એ બધી વિશુદ્ધિઓનું, જે મન, કર્મ ને વચનથી સત્યવાદી ધર્માત્મા હોય, એને જ એ પ્રદાન કરે છે. અખિલ વિશ્વના શાસક—સ્વામી હોવાને કારણે એ સજ્જનોને તેમનાં સત્કર્મોનાં સારા ફળ આપે છે એટલું જ નહીં, પણ દુષ્ટ લોકોને દંડ—સજા પણ કરે છે. (જુઓ યાસ ૪૩-૫) બલાઈ ને ખુરાઈ, સુખ ને દુઃખ, જે કાંઈ પેદા થયું છે, એ બધું એણે જ

પેદા કર્યું છે. અહુરમજ્દના જેવો જ એક બીજો જૂરો શક્તિશાળી આત્મા છે, અને તે સદૈવ તેનો વિરોધ કરે છે, એ વિચાર જરથોસ્તીઓના 'ઈશ્વરવાદ'થી સર્વાંશે પ્રતિકૂળ છે; જે કે પાછલા સમયમાં લખાયેલાં 'વેન્દીદાદ' જેવાં પારસી પુસ્તકો જોતાં, એમ માની શકાય ખરું કે, પ્રાચીન સમયના જરથુસ્તીઓ, એવા વિચારો ધરાવતા હશે. "=

(પહેલાંનાં પુસ્તકો જોતાં એમ માનવા કારણ મળતું નથી.)

અન્ય સ્થળે ડૉ. હૌગ લખે છે કે :—“ ગાથાઓ અને ખાસ કરીને બીજી ગાથા ઉપરથી કોઈ પણ વાંચનાર સહેલાઈથી સમજી શકશે કે, જરથુસ્તનું પ્રહાર સંબંધી જ્ઞાન મોટેભાગે 'એકેશ્વરવાદ' ઉપર જ અવલંબેલું છે. ”

‘અહુર ગાથા’ના છઠ્ઠા મંત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે :—“ તમે એ બન્નેની સાથે એકી સાથે સંબંધ રાખી શકશો નહીં. એટલે કે એક જ સમયે ‘એક ઈશ્વર’ અને ‘બહુ દેવો’ની ઉપાસના સાથે થઈ શકે નહીં. ” (હૌગના નિબંધ પા. ૧૫૦)

આ ધણી જ સ્પષ્ટ વાત છે. વાસ્તવમાં, બાઇબલમાં એકેશ્વરવાદ વિષેનું આવું સ્પષ્ટ અને સચોટ વિવરણ મળતું મુશ્કેલ છે. હવે બે ઈશ્વરના સંબંધમાં, જે દોષ જરથોસ્તીઓ પર ચડાવવામાં આવે છે, તેમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ, અને યાહુદી કે મુસલમાની મત બચી શકે એમ નથી. ડૉ. ઇ. ડબ્લ્યુ. વેરટે ‘પેહેલવી ટેક્સ્ટસ’ (સેક્રેડ જૂકસ ઓફ ધી ઇસ્ટ સિરિઝ)ના અનુવાદની ભૂમિકામાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે :—“ સામાન્ય રીતે, કટ્ટર ખ્રિસ્તી ગ્રંથકારોએમ સિદ્ધ કરવા મથે છે કે પારસી ધર્મમાં (Dual) ‘બે ઈશ્વર વાદ’નું શિક્ષણ વધારે આપવામાં આવ્યું છે; અને પારસી ધર્મ બરોબર નહીં જાણનારા લોકો એમ પણ કહે છે કે, તેમાં બલા અને જૂરો

આત્માની ઉત્પત્તિ અનન્ત કાળથી થવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે; પણ વાંચક વર્ગ આ વાતની જો જરોજર શોધ કરશે, તો તેમાં તેને નિરાશ જ થવું પડશે. ખરી રીતે જોતાં તો બાઇબલ અને કુરાનમાં “ બે ઇશ્વર ”-“ ખુદા ” અને “ સપ્તાન ” વિષે જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તે જરથોસ્તી ધર્મના સિદ્ધાન્તના બગડેલા સ્વરૂપ જેવા છે. વસ્તુતઃ યાહુદી કે ખ્રિસ્તી મતના કરતાં, પારસી ધર્મમાં જે ‘ બે ઇશ્વર વાદ ’ ની વાતો લખી છે, તે વધારે યુક્તિ-યુક્ત અને તત્વસાનવાળી છે. ડૉ ડોગના નીચેના ચબ્દો કરતાં, આનું વધારે સારું સ્પષ્ટીકરણ બીજે ક્યાંથી મળી શકે એમ છે? તે કહે છે કે:-“ આજકાલ એ વિચાર બહુ જ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયો છે કે, અસો જરથુસ્ત બે શક્તિઓનું શિક્ષણ આપતા હતા; એટલે કે તેઓ એવું શીખવતા હતા કે, એક સારી અને એક ખૂરી, અને બન્ને એકબીજાથી અલગ અને પરસ્પર વિરોધ કરનારી, એવી બે સ્વતંત્ર શક્તિઓ (આત્માઓ) પ્રારંભથી જ હતી. ખરું જોતાં જરથુસ્તનાં તત્વસાન અને ઇશ્વરવાદને સમજવામાં ગરમડ ગોટાળો થવાથીજ આવા પ્રકારનો ભ્રમ પેદા થયો છે. પરમાત્માની એકતા અને અવિભાગતા (Indivisibility) ના મહાન વિચાર સુધી પહોંચ્યા પછી, એક મોરો ‘ પ્રશ્ન, કે જે પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે, તેનું નિરાકરણ કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો છે. વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચી રહેલો, આ મહાન પ્રશ્ન એ છે કે, ‘ ઇશ્વર લલા, પવિત્ર અને ન્યાયી હોવા છતાં, આ સંસારમાં પાપ, નીચતા, અને વિવિધ પ્રકારનાં દુષણો જોવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ છે? ઇશ્વરની ઉત્તમતાની સાથે આ અધમતાનો મેળ કેવી રીતે જાળી શકે? પ્રાચીન કાળના મહામુનીઓએ આ કઠિન પ્રશ્નનો તોડ કાઢવા માટે, તાત્વિક દષ્ટિએ, બે મૂળ કારણોની કલ્પના કરી છે. યદ્યપિ આ કારણો પરસ્પર ભિન્ન (Different) હતાં, તથાપિ એ બન્ને કારણોએ સાથે મળીને, આ પ્રાકૃતિક તેમજ આધ્યાત્મિક જગતને પેદા કર્યું. (જુઓ-માસ ૩૦ પા. ૧૪૬-૧૫૧) ત્યાં, એ વાત બહુ જ સારી રીતે સમજાવવામાં આવી છે.

“અહુરમઝદે “સત” (જવા) ઉત્પન્ન કર્યું, જેને ‘વહુમન’-સારું મન કહેવામાં આવે છે. બીજા જેનાથી “અસત” પેદા થયું, તેને ‘અક-મમના’ અર્થાત જૂઠું મન કહેવામાં આવે છે. ‘સત’ પદાર્થોમાં રહેલી સારી, માયી અને પૂર્ણ વસ્તુઓ, સારાં મનનાં પરિણામરૂપ છે; અને ‘અસત’ નાં કુંડળામાં જે ખૂરી, નદારી અને ભ્રમ પેદા કરનારી વસ્તુઓ છે, તે ખૂર્ગ મનનું કળ-પરિણામ છે. આ બન્ને સંસારચક્ર ચલાવવાના હેતુ છે, અને પ્રારંભથી જ સંયુક્ત રહે છે. એટલા માટે તેને ધિમ (સંરક્ત યમૌ) કહે છે. અહુરમઝદ તેમજ મનુષ્ય સર્વેમાં તે રહેલી છે.”

“અહુરમઝદમાં પણ આ બન્ને શક્તિઓ (મનો) વિદ્યમાન છે, એમ જો માની લેવામાં આવે તો, ત્યાં તેને ‘વહુમન’ અને ‘અકમમન’ એવાં નામ આપવામાં આવતાં નથી: પણ ધમ્વરની એ શક્તિઓને તો ‘રપન્તામન્યુ’ એટલે કે કલ્યાણકારી-લાભદાયક આત્મા, અને ‘અગિરામન્યુ’ એટલે કે હાનિકારક આત્મા, કહેવામાં આવે છે. માસ ૧૯-૯; પાનું ૧૮૭ વાંચવાથી નિર્ભ્રાન્તરૂપે આ વાત બહુ સ્પષ્ટ છે કે, ‘અગિરામન્યુ’ એ અહુરમઝદ (ધમ્વર) થી કાઢી અલગ વ્યક્તિ નથી. ત્યાં અહુરમઝદ, પોતાની અંદર જ રહેલા બે આત્માઓ (શક્તિઓ)નું વર્ણન કરે છે. પાસ, ૬૭-૨. પા. ૧૮૯ પર. એ શક્તિઓને, બે ઉત્પાદક કે બે સ્વામી (Masters-પાત્ર) શક્તિ કહેવામાં આવી છે..... રિપન્તામન્યુ, જગતની જે ઉન્નવળ અને ચમકદાર, તથા જે સારી અને ઉપ-યોગી વસ્તુઓ છે, તેનો ઉત્પાદક ગણાય છે; અને અગિરામન્યુ, સંસારની જે અંધકારમય અને હાનિકારક વસ્તુઓ છે, તેનો કર્તા ગણાય છે. દિવસ અને રાત્રિની જેમ બન્ને સંયુક્ત છે; અને સંસારનાં સંરક્ષણ માટે એ બન્નેની આવશ્યકતા છે.”

“અસલમાં બે ઉત્પાદક આત્માઓ (શક્તિઓ) વિષે આ પ્રમાણે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, અને તે એક જ ધમ્વરના માત્ર બે ભાગરૂપ

છે. પણ વખત જતાં, મદાન જરુરુસ્તના શિક્ષાન્તો સમજવામાં અને તેના અર્થ કરવામાં બૂલો થવાથી, તેના કુચ્ચ મન્તવ્યોનું સ્વરૂપ બગડી ગયું. સ્પન્તામન્યુ, એ દેવજા ઇશ્વરનું જ નામ છે, એમ સમજી દેવામાં આવ્યું; અને અંગિરામન્યુ, એ અહુરમજ્દથી કોઈ જુદી અને તેની પ્રબળ વિરોધી વ્યક્તિ છે, એમ માની લેવામાં આવ્યું; અને એ પ્રમાણે ‘ઇશ્વર’ અને ‘શયતાન’ નો દ્વિતવાદ પેદા થયો. ” *

તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાકે કદિન પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવા માટે, જરુરુસ્તે ‘અંગિરામન્યુ’ની કલ્પના કરી હતી એવો ડૉ. હોગનો મત છે. પણ બાઇબલના શયતાનના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહી ચકાશે નહીં, એનું જુદું વ્યક્તિત્વ તો નિર્વિવાદ છે. આવા સંન્નેગોમાં, પોતાનો ‘ઇશ્વરવાદ’ પરસી ધર્મના કરતાં ઉત્તમ છે, એવે દાવો યાદુદી મતવાળાઓ દેવી રીતે કરી શકે, તે સમજી શકાતું નથી. વાસ્તવમાં વૈરભુદિવાળા અને ક્ષત્રુમાં પ્રસન્ન અને ક્ષત્રુમાં ગુસ્સે થવાવાળા, યાદુદીઓના જેહોવા (ઇશ્વર)ના કરતાં, પારસીઓનો ઇશ્વર (અહુરમજ્દ) સંબંધેનો વિચાર ધણો ઉત્તમ છે. માત્ર જરુરુસ્તી મતમાં ઉપર જણાવેલો જે દ્વિતવાદ જોવામાં આવે છે તે તેના ‘એકેશ્વરવાદ’ની ઉત્તમતા પર કંઈક અંશે ડાઘ લગાડે છે ખરો. હવે પછીના પ્રકરણમાં, અમે એ વાત સિદ્ધ કરીશું કે ફક્ત ‘વેદાક્ત ઇશ્વરવાદ’ જ દ્રુપથ રહિત છે; અને ઇશ્વરવાદ જ બધાથી વધારે સાચો વિશુદ્ધ, યુક્તિયુક્ત અને તાત્વિક છે.

પ્રકરણ પમું.

જરથુસ્તી મતનો આધાર વૈદિક ધર્મ છે.

વે અમે અમારા તર્ક અને દલીલોની સાંકળની છેલ્લી ઠેડી તરફ આવીએ છીએ; અને તે એ છે કે, જરથોસ્તી મતનું ઉત્પત્તિસ્થાન વેદ છે. આ વિષયની શરૂઆત કરતાં, વૈદિક અને ઝંદ ભાષામાં કેવું મળતાપણું જોવામાં આવે છે, તે બતાવવાની અમે સૌથી પહેલાં કોશિષ કરીશું:—

(૧) વૈદિક અને ઝંદ ભાષા.

આ બંને ભાષાઓમાં એટલું બધું આશ્ચર્યજનક મળતાપણું છે કે, “એશિયાટિક સોસાયટીના પ્રવર્તક, સુપ્રસિદ્ધ સર વીલિયમ જોન્સ લખે છે કે:—“ જ્યારે મેં ઝંદ ભાષાનો ચખ્છો વાંચ્યો, ત્યારે મારા અવધુ-નીય આશ્ચર્ય વચ્ચે, હું જોઈ શક્યો કે, તે મહિના ૧૦માંથી ૬ કે ૭ ચખ્છો શુદ્ધ સંસ્કૃત ચખ્છો જોવા જ છે. અને તેમાંની કેટલીક વિભક્તિઓ પણ સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમાનુસાર જ બનાવવામાં આવી છે. જેમ કે ‘યુષ્મદ’ની ૭ઠી વિભક્તિનું બહુવચન ‘યુષ્માકમ્’ છે. *

* જુઓ-એશિયાટિક રિસરચિઝ ૨-૩, ને જુઓ પ્રો. હારમેસ્ટેડરનું ‘ઝંદા-વસ્તા’ ભા. ૧લી પ્રસ્તાવના, પા. ૨૦.

જરથોસ્તી ધર્મ અને સાહિત્યની બાબતમાં તેનાથી પણ વધારે સત્તા સમાન ગણાતા ડૉ. હૌગ લખે છે કે:—“ યુનાની (Greek) ભાષામાંથી નીકળેલી અરેબિક, ક્ષાત્રિક, ડારિક, એટ્રિક વગેરે ભાષાઓમાં જેટલો ધનિષ્ઠ સંબંધ જોવામાં આવે છે, એટલો જ ઘાટો સંબંધ, આજકાલ જોને વૈદિક ભાષા કહેવામાં આવે છે, તે પ્રાચીન સંસ્કૃત અને ઝંદ ભાષામાં જોવામાં આવે છે.

આલ્ફ્રાઇમ્-થોના પવિત્ર મંત્રો, અને પારસીઓની ભાષામાં એક જ દેશમાં વસતી જુદીજુદી જાતિઓની ભાષા જેટલો બહુ જૂજ-નજીવો ફરક જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે યુનાની જાતિઓમાં, આયોનિયન, ડારિયન, એકાલિયન વગેરે ભેદો હોવા છતાં, તેને ‘હેલેનિસ’નાં સામાન્ય નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે વેદ અને ઝંદવરતામાં જોને સામાન્ય રીતે ‘આર્ય’ જાતિ કહેવામાં આવે છે, તેના જ આલ્ફ્રાઇમ્ અને પારસી એવા ભેદ પડેલા છે. +

બાકરથુનાં રૂપો વિષે ડૉ. હૌગ કહે છે કે:—“ એ રૂપો લલે સર્વથા એક જ પ્રકારનાં નથી: છતાં તેમાં એટલું બહુ સામ્ય છે કે, જે માણસ સંસ્કૃતનું થોડું ઘણું પણ જ્ઞાન ધરાવતો હોય, તે ઝંદ ભાષા સહેલાઈથી સમજી શકે છે: સંસ્કૃત અને અવસ્તાનાં બાકરથુની ઉત્પત્તિ એક જ રચાનેથી થઈ હશે, એમ માનવાને સાચી બળવત્તર પ્રમાણુ તો એ મળી આવે છે કે. નિયમો તો ઠીક, પણ અનિયમિતતા (irregularities) અને અપવાદોમાં પણ તેનાં રૂપો એકસરખાં જ જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે:— સર્વનામ અને સંગ્રા સંબંધી વિભક્તિઓના ભેદ બંને ભાષામાં એકસરખા જ જોવામાં આવે છે.

પારસી		ગુજરાતી		સંસ્કૃત
અહ મે	=	એને માટે	=	અરમે
કહ મે	=	કોને માટે	=	કરમે
મયામ્	=	જેના	=	મેવામ્

કેટલીક વિશેષ સંઘાઓની વિભક્તિઓમાં પણ આવી જ સમાનતા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ, ઝંઙ પથ્-સંસ્કૃત સ્વન (કૂતરો)નાં રૂપો જુઓ:—

વિભક્તિ	ઝંઙ	સંસ્કૃત
એકવચન-પહેલી	સ્થા	સ્વા
„ બીજી	સ્થાનમ્	સ્થાનમ્
„ ત્રીજી	સુને	શુને
„ ઇંદ્રી	સુનો	શુનઃ
બહુવચન-પહેલી	સ્થાનો	સ્થાનઃ
„ ઇંદ્રી	સુનામ્	શુનામ્

એ જ પ્રમાણે ઝંઙ પથ્ અને સંસ્કૃત પથિન (સ્તો)નાં રૂપો જુઓ:—

વિભક્તિ	ઝંઙ	સંસ્કૃત
એકવચન-પહેલી	પન્તા	પન્થાઃ
„ ત્રીજી	પથા	પથા
બહુવચન-પહેલી	પન્તાનો	પન્થાનઃ
„ બીજી	પથો	પથઃ
„ ઇંદ્રી	પથામ્	પથામ્*

આગળ આજ્ઞતાં તેઓ કહે છે કે, “નાઓ-સંઘાઓમાં જેનાં ત્રણ વચન (numbers) અને આઠ કારક (cases) જોવામાં આવે છે, તેમાં તો ઝંઙ ભાષા અને વૈદિક સંસ્કૃત પ્રાયઃ સંપૂર્ણ રીતે મળતાં છે, એમ બરોબર જોઈ શકાય છે.”*

* ડૉ. હોગના નિબંધો. પા. ૭૨.

x „ „ „ પા. ૬૮.

અન્દાવસ્તાના વિદ્વાન અનુવાદક રેવરંડ એલ. એચ. મિલ્સ કહે છે કે:-
 “મેં પણ ગાયાઓ (અન્દાવસ્તાના પ્રાચીન ભાગને ગાયા કહે છે)ની
 ભાષાના મોટા ભાગને વૈદિક સંસ્કૃતમાં ફેરવી નાખ્યો છે. (વસ્તુતઃ આ
 એક સર્વસામાન્ય નિયમ યદ્યપચ્ચ છે કે, ગાયાઓ અને (વૈદિક)
 ઋચાઓની વચ્ચે જ્યાં સમાનતા જોવામાં આવે છે, ત્યાં બધા શબ્દોની
 તુલના વૈદિક ભાષાની સાથે કરવામાં આવે છે.)+ ”

પ્રો. મેક્સમુલર કહે છે કે :-

“યુજીન બર્નોફ (Eugene Burnouf) ના મનથી, અને બોપ્પ
 (Bopp) સાહેબે પોતાનાં (Comparative Grammar) ‘તુલનાત્મક
 વ્યાકરણ’માં કરેલી ટીકા ઉપરથી, એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, બીજી કોષ્ટ
 પણ આર્ય (Indo-European) ભાષાના કરતાં, અન્દ ભાષા, તેના
 વ્યાકરણ અને શબ્દ કોષના સંબંધમાં, સંસ્કૃત ભાષાની સાથે ઘણી મળતી
 આવે છે. જો અન્દ અક્ષરોની જગ્યાએ સંસ્કૃત અક્ષરો મૂકી દેવામાં આવે,
 તો અન્દ ભાષાના ઘણાં ભાગો, શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો બની ગયા વગર
 રહે નહીં. વિશેષ કરીને અન્દ અને સંસ્કૃત ભાષામાં જે ફરક જોવામાં આવે
 છે, તે તેના Sibilants-ઉષ્મ-સંકારના અવાજ જેવા શબ્દો, nasals-
 અનુનાસિક-નાકમાંથી બોલાતા શબ્દો, અને aspirates-વિસર્ગ-ભાર
 ધરને બોલાતા શબ્દોમાં જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, સંસ્કૃત ‘સ’ને
 સ્થાને અન્દ ‘હ’ આવે છે. જ્યાં સંસ્કૃત ભાષા, આર્ય જાતિની ઉત્તરીય-
 યુરોપની ભાષાઓથી શબ્દ તથા વ્યાકરણની વિશેષતાઓની બાબતમાં
 જુદી પડે છે, ત્યાં તે અન્દ ભાષાની તે બાબતોમાં ઘણું જ મળતાપણું
 બતાવે છે. એકથી સો સુધી ગણવાના (Numerals) શબ્દો બન્ને
 ભાષામાં એક સરખા જ છે. સંસ્કૃત ‘સહસ્ર’નું પારસીમાં ‘હઝાર’ રૂપાંતર

+ અન્દાવસ્તા ભા. ૩જો, પ્રસ્તાવના. પા. ૧૫. (સેકેડ બુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ
 સિરિઝ).

યત્ર ગયુ છે, પણ આર્યોની ખીજ કોઈ પણ ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષામાં
‘હમર’ શબ્દ જોવામાં આવતો નથી.”*

બંને ભાષાઓની વચ્ચે ખુનો અને ઘાડો સબધ છે, એમ વાચક-
વર્ગને બતાવવા માટે, અહીંયાં અમે કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય શબ્દોનું સરૂ-
પન આપીએ છીએ તેમાં સંસ્કૃત અને ઝંદ ભાષાના રૂપો પામે પામે
મૂકવામાં આવ્યાં છે, અને સંસ્કૃતમાંથી ઝંદ ભાષામાં જતા શબ્દોમાં જે
થોડા થોડા પરિવર્તનો થયા છે, તે પણ બતાવવામાં આવ્યા છે. જે શબ્દોને
જાડા કાળા અક્ષરે લખવામાં આવ્યા છે, તે વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવા શબ્દો
છે. સંસ્કૃત ‘સ’ નો ઝંદમાં ‘હુ’ થઈ જાય છે. જુઓ —

સંસ્કૃત	ઝંદ	ગુજરાતી
અસુર+	અહુર+	હમર, પ્રાણ અને જીવનના દાતા.
સોમ	હોમ	મોમરસ, એક જાતની આયુધ્ય વધારનારી ઔષધી

* ચિપ્સ ક્રોમ એ જર્મન વર્કસોપ, લા. ૧૯૦૫ પા ૮૨-૮૩.

+ ‘અસુર’ શબ્દ, અમુ=પ્રાણ-જીવન+સ=દેવ (ઉપસર્ગ), અથવા અમુ
=પ્રાણ અને રમ=આનંદ કરવો, એ ઉપરથી થયો છે એનો અક્ષરાર્થ પ્રાણદાતા
થાય છે અર્વાચીન સંસ્કૃતમાં ‘અસુર’ શબ્દ હમેશા ખરાબ અર્થમાં વપરાય
છે, અને તે કેવળ રાક્ષસનો પર્યાયવાચક બીજો શબ્દ બની ગયો છે એનો
બાવાર્થ એવો કે, રાક્ષસો હમેશા પોતાના પ્રાણોમાં રમણુ કરે છે, એટલે કે
તેઓ પોતાના વર્તમાન જીવનમાં આનંદ માની, ખૂણ બોગવિલાસ કરે છે. તેઓ
બાવિજીવનનો ખ્યાલ જ કરતા નથી, અને કેવળ સરીરને પોષી, આત્મા તરફ
બેદરકાર રહે છે ખાઓ પીઓ ને મઝા કરો, એ તેમનું સૂત્ર હોય પરંતુ
વેદોમાં તો આ શબ્દ (અસુર) અનેક વાર પરમેશ્વરને માટે વાપરવામાં આવ્યો
છે. ડૉ. હોગ (હોજના નિબંધો-પા. ૨૬૮-૨૬૯) કહે છે કે—

સંસ્કૃત	ઝંદ	ગુજરાતી
સપ્ત	હપ્ત (કારસી હપ્ત)	સાત.
માસ	માહ (કા. માહ)	મહિનો
સેના	હેના	ફોજ
અસ્મિ	અહમિ	હું છું.
સન્તિ	હેન્તિ	તે છે.
અમુ	અંહુ	જીવન, પ્રાણ.
વિવસ્વત્	વિવંહુત— સૂર્યઃ અને એક વ્યક્તિ- વાચક સંજ્ઞા	

આ રથએ એક વાત યાદ રાખવાની છે કે, કોઈ કોઈ વાર સંસ્કૃત 'સ' નો ત્યારે ઝંદ 'હ' થઈ જાય છે, ત્યારે તેની પૂર્વે અનુસ્વર વધારી દેવામાં આવે છે, જેથી સાનુનાસિક (Nasal) 'મ' થઈ જાય છે. જેમકે અમુનો અંહુ અને વિસ્વતનો વિવંહુત.

(૨)

સંસ્કૃત "હ" નો ઝંદમાં "જ" થઈ જાય છે.

સંસ્કૃત	ઝંદ	ગુજરાતી
હૃદય	જરદય	દિલ.
હસ્ત	જસ્ત (કારસી હસ્ત)	હાથ
વરાહ	વરાજ	સુવર

“ઋગ્વેદના પ્રાચીન ભાગોમાં, ઝંદાવસ્તાની માફક જ ‘અમુર’ શબ્દ ધણી સારા અને માનવાચક અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. ઇન્દ્ર (૩. વે. ૧-૫૪-૩) વરુણ (૩. વે. ૧-૨૪-૧૪) અગ્નિ (૩. વે. ૪-૨-૫-૭-૨-૩) સવિતા (૩. વે. ૧-૩-૫-૭) રુદ્ર યા સિવ (૩. વે. ૫-૪૨-૧૧) ઇત્યાદિ પ્રધાન દેવતાઓ માટે સન્માનાયે ‘અમુર’ શબ્દ વપરાયો છે. તેનો અર્થ ‘જીવિત’ અને ‘આત્મિક’ થાય છે, અને તે મનુષ્યને મુકાબલે ઇશ્વરીય સ્વરૂપનો બોધક છે.

હોતા	જોતા	યત્રમાં આહુતિ આપવાવાળો.
આહુતિ	આજીવિતિ	આહુતિ
દિમ	જિમ	બરફ
ઠે	જમે	પોકારવું
બાહુ	બાજી	ભુજા-હાથ.
અહિ	અજિ	૧ સર્પ, ૨ પાપ, ૩ મેષ, વાદળ.
મેધા	મજદા	૧ છુદ્ધિ, ૨ સર્વગ્રામ્ય.

(૩)

સંસ્કૃત “ જ ”નો ઝંઘમાં “ ઝ ” થઈ જાય છે.

સંસ્કૃત	ઝંઘ	ગુજરાતી
જન	ઝન	ઉત્પન્ન કરવું
વજ્ર	ઘઝ	વીજળી-ધ્વજનું
		અગ્ર.
જિહ્વા	હિઝવાઃ	જીભ
અગ્ર	અઝા	બકરી
જાનુ	ઝાનુ	ધૂંટણ

x ‘જિહ્વા’ને વધારે મળતું સ્વરૂપ તો ‘ઝિહ્વા’ થવું જોઈતું હતું; પણ આમાં ‘જ’ નો ‘ઝ’ થવા ઉપરાંત, બાજનોનું પણ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. બ્યાકરણમાં આવાં પરિવર્તનો ઘણી વાર થઈ જાય છે. જેમકે સંસ્કૃત ‘ચક્ર’ (ગોળ-પૈદું), ઝંઘ “ ચરખે ”, અને સંસ્કૃત ‘વક્ર’ અંગ્રેજી ‘કર્વ’ (Curve) થઈ જાય છે. સંસ્કૃત ‘કરચક’ શબ્દ પણ ‘પરચક’ (સૌને જોવાવાળો) શબ્દમાંથી નીકળ્યો છે.

યજ્ઞ	યજ્ઞ	પૂજા, બલિ.
યજ્ઞત	યજ્ઞત	ઉપાસ્ય, પૂજ્ય
		દેવ, દ્વિસ્તાઓ.

(૪)

સંસ્કૃત- ' રવ ' નો અન્દમાં ' રપ ' થઇ જાય છે.

સંસ્કૃત	અન્દ	ગુજરાતી
વિરવ	વિરપ	મર્વ
અરવ	અરપ	થોડો
રવન	રપન	ફૂતરો

(૫)

સંસ્કૃત ' રવ ' અને ' રપ ' નો અન્દમાં કોઇ કોઇ વાર ઊ-ક થઇ જાય છે.

સંસ્કૃત	અન્દ	ગુજરાતી
રવસુર	કેસુર	સસરો
ન	(કારસી-પ્રસુર)	
રવન સ્વાપ } સ્વાપ	કારન (કી. ખ્યાન)	૧ અધનું ૨ સુપું; સ્વપું જોપું.

(૬)

સંસ્કૃત ' ત ' નો અન્દમાં ' થ ' થઇ જાય છે.

સંસ્કૃત	અન્દ	ગુજરાતી
મિત	મિથ	૧ મિત, ૨ સ્થર્પ,
	(કારસી-મિહિર)	૩ ઇશ્વર

ત્રિત	ત્રિય	ચિહ્નિત્યક
ત્રેતાન	ત્રેતાન	"

(કારતી-કરીફ)

મન્ત્ર	મન્ત્ર	મંત્ર.
--------	--------	--------

(૭)

મંત્રનના પાંચ શબ્દો જન્મ ગાયામાં એમના એમદાખત થઇ ગયા છે; અને કેટલાક ખીજા શબ્દોમાં, માત્ર અર આદિનો સંદેશજાન ફેરફાર થયો છે.

સંસ્કૃત	જન્મ	ગુજરાતી
પિતર (પિત્ર)	પિતર (શ. પિતર)	આપ
માતર (માત્ર)	માતર (શ. માતર)	મા
જાતર (જાત્ર)	જાતર (શ. જિરાતર)	જામ
કુશિતર	કુશ્વર (શ. કુપ્તર)	દીકરી
પશુ	પશુ	જનનર
ગો	ગાઉ (શ. ગાવ)	માથ
ઉક્ષત્ર	ઉક્ષત્ર	બગલ
સ્વર	સ્વર	વાહ્ય
મધી	મધી (શ. મમમ)	૧. માખી ૨. મધમાખી
મરદ	મરદ (શ. મરદ)	દિવાળો
વાન	વાન (શ. વાન)	દવા
જન	જન (શ. જન)	વાદન
જન	જન (શ. જન)	જન, બાજરી
ચિહ્ન	ચિહ્ન	ચિહ્નિત્યક
ચિહ્નિત્યક	ચિહ્ન	ચિહ્નિત્યક

સંસ્કૃત	ઝંઙ	ગુજરાતી
નમસ્તે	નમસ્તે*	હું તમને નમું છું
મનસ	મનો	મન; વિચાર
યમ	યિમ	શાસક; રાજાનું નામ
વરણ	વરેન	દેવતાઓનાં નામ
વૃત્તન	વૃત્તમ	
વાયુ	વાયુ	
આપ્યમન	એર્ધમન	
અર્મંતિ	અર્મેતિ†	૧. ભક્તિ. ૨. પૃથ્વી
ધયુ	ધયુ	બાણ
રથ	રથ	રથ
રથરથ	રથેરથ	રથમાં બેસનાર
રથેષ્ઠ		લડવેયો
ગાન્ધર્વ	ગાન્ધર્વ	ગર્વયો
પ્રશ્ન	પ્રશ્ન	સવાલ
અથર્વન	અથર્વન	પુરોહિત
ગીયા	ગાયા	૧. ભજન. ૨. પ્રાર્થના. ૩. પવિત્ર ગીત

* “આતર્શ” યરત ‘ર્મા’ આ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે—
“નમસ્તે આતર્શ” મળ્યા અભુરણ.”

† ‘અર્મંતિ’ એ વેદોમાં એક સ્ત્રીલિંગવાચક પદ તરીકે આવે છે, અને તેનો અર્થ (૧) ભક્તિ—આજ્ઞાપાલન (ઋ. વે. ૧-૬-૩૪-૨૨) અને (૨) પૃથ્વી (ઋ. વે. ૧૦-૯૨-૪-૫) એવો થાય છે. આ અને અર્મેતિ નામનો મુખ્ય ફિરકો એક જ છે, એમ વાંચકો ઝીંજે નિખંધ વાંચવાથી નાણી રાકયા દરો. ઝંઙવસ્તામાં પણ એ જ અર્થોમાં જ એ શબ્દ વપરાયો છે.— (ભુજો—હોગના નિખંધો પા. ૨૭૪.)

સંસ્કૃત	ઝંદ	ગુજરાતી
ધણિ	ધણિ	યત અથવા પૂજ- નની ક્રિયા
અપાનપાત	અપાનપાત	વાદ/ગમાં ચમ- કતી વીજળી
ઝંદ	ઝંદ	૧ પદાત્મક (કવિ- તાની) ભાષા, ૨. ધૃશ્વરીય જ્ઞાન
અવસ્થા†	અવસ્તા	સ્થાપિત કરેલી વ્યવસ્થા

× ડૉ. હોગ, 'ઝંદ' શબ્દ 'ઝન' (સંસ્કૃત જ્ઞાન=જ્ઞાન) એ ધાતુને આ ધાતુ મળતો આવે છે) ધાતુથી નીકળ્યો છે, અને તેનો અર્થ સંસ્કૃત શબ્દ 'વેદ' ને મળતો આવે છે એમ કહે છે. સંસ્કૃત 'ઝંદ' શબ્દમાંથી પારસી 'ઝંદ' શબ્દ બન્યો છે, એવા પ્રો. મેક્સમુલરના મતની સાથે અમે મળતા થઈએ છીએ. તેઓ કહે છે કે:—" મારી હજી પણ એ જ દૃઢ માન્યતા છે કે વસ્તુતઃ 'ઝંદ' એ સંસ્કૃત 'ઝંદ' નો અપભ્રંશ માત્ર છે. (ઝંદ એટલે પદસાધા જેમકે (Scapd-or-સકન્દરી). પાણિનિ આદિએ વેદોનો ભાષાને "ઝંદ" એવું નામ આપ્યું છે, પાણિનિ વ્યાકરણ જોતાં જણાય છે કે, પ્રચલિત સંસ્કૃતમાં નથી જણાતાં, એવાં કેટલાંક શ્વેપા માત્ર 'ઝંદ' માં જ આવે છે. અમે હમેશાં એ સ્થળે 'ઝંદ' નો અનુવાદ 'ઝંદ' કરીએ છીએ; કારણ કે એના બધા નિયમો ઝંદાવસ્તાનો ભાષાને સમાન રૂપે લાગુ પડે છે. " (ચિખ્સ, ભા. ૧૯૦, પા. ૮૪-૮૫)

આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે 'ઝંદ' શબ્દ પારસીઓની ભાષા તેમજ ધર્મપુસ્તક બન્નેને લાગુ પડે છે; અને એ જ પ્રમાણે 'ઝંદ' શબ્દ પણ વેદ તથા વેદિક ભાષાને માટે વપરાય છે.

† 'અવસ્તા' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશે લખતાં ડૉ. હોગ કહે છે કે:—" ઇ. સ. ૧૮૩૬માં જેમ મિ. જે. મુલરે કહ્યું હતું તેમ આ શબ્દ "અવસ્થા" થી નીકળ્યો છે, અને તેનો અર્થ સ્થાપિત કરવું, અથવા 'મૂળ' થાય છે. આમ

સંસ્કૃત

ઝંદ

ગુજરાતી

ધન્દ*

ધન્દ

{

દેવતાનાં નામ

દેવ*

દેવ

{

માનીને તેની વ્યુત્પત્તિ કરવી, એ જ ઉત્તમ છે. પણ જો 'અવસ્તા' શબ્દ અ+ વિસ્તા થી બન્યો છે, એમ માનવામાં આવે તો, તેનો અર્થ એનાથી પણ વધારે સતીપકારક બને છે; કારણ કે "વિદ્=to know-જ્ઞાન" એ ધાતુનું 'કૃત' પ્રત્યયાન્ત રૂપ છે. (વિસ્તા એ વિદ્નું ભૂતકૃદંત છે.) આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ કરવાથી એનો (અવસ્તાનો) અર્થ "જે કંઈ જાણવામાં આવ્યું તે" અથવા 'જ્ઞાન' એવો થશે. ગ્રામણીયનાં પવિત્ર પુસ્તક 'વેદ'નો પણ એ જ અર્થ છે. (હોમ, પા. ૧૨૧)

આ પાછલા અર્થમાં અમને કંઈક ખેંચતાણુ કરવામાં આવી હોય, એમ જણાય છે. અમને લાગે છે કે, જે "વિદ્=જ્ઞાન" ધાતુ પરથી 'વેદ' શબ્દ નીકળ્યો છે, તે જ ધાતુ ઉપરથી 'અવસ્તા' શબ્દ નીકળ્યો છે, એમ ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વાજબી નથી. પ્રો. મેકસમુલરની સાથે સહમત થઈને અમે એમ જણાવીએ છીએ કે, 'અવસ્તા' શબ્દ સંસ્કૃત 'અવસ્થા' શબ્દનું માત્ર રૂપાન્તર છે; કારણ કે સંસ્કૃત 'સ્થા'નું ઝંદમાં 'સ્તા' રૂપ થઈ જાય છે. સંસ્કૃત શબ્દ 'અવસ્થા'નો હજી સુધી 'સ્થાપિત' અથવા તો 'સ્થિરતા' એવો જ અર્થ કરવામાં આવે છે; જો કે સંસ્કૃત 'અવસ્થા'નો પ્રયોગ, 'સ્થાપિત નિયમ' અથવા તો 'આદેશ-ફરમાન' બા અર્થમાં કરવામાં આવતો નથી, તોપણ અમને તો લાગે છે કે 'અવસ્થા'નો અર્થ 'અવસ્થા' (જે 'વિ' ઉપસર્ગ સાથેનું 'અવસ્થા'નું રૂપાન્તર છે) કરવો એ જ વધારે વાસ્તવિક છે. (જુઓ—આપ્ટેનો સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ શબ્દકોષ.)

* ઝંદમાં આ બંને શબ્દો ખરાબ અર્થમાં વપરાય છે. 'દેવ'નો અર્થ ખૂંદો આત્મા, અને 'ધન્દ'નો અર્થ ખૂંદો આત્માઓનો રાજ, કરવામાં આવે છે. ('ધન્દસભા'ના નાટકમાં લાલદેવ અને કાળોદેવ આવે છે, તે વાંચકો જાણતા હશે.) 'અસુર' શબ્દનો પણ અર્વાચીન-લૌકિક સંસ્કૃતમાં ખરાબ અર્થ થઈ ગયો છે, એ જાણીને વાંચકોને ઘણું આશ્ચર્ય પેદા થશે. આ ત્રણે શબ્દો ('ધન્દ', 'દેવ' ને 'અસુર')ના અર્થમાં જે ફેરફાર થઈ ગયો છે, તે જોયા પછી, વિદ્વાન લોકો તો કદાચ એવાં જ અનુમાન પર આવશે કે, કોઈ કાળે ભારતવાસીઓ અને

અમે જો અહીંયાં ઝંદાવસ્તાનાં કેટલાંક વચનોનું અવતરણ કરીને, તેનો સંસ્કૃત અનુવાદ કરીશું તો, કદાચ વાચકવર્ગને તે રુચિર થઇ પડશે. આ ઉપરથી, સંસ્કૃત અને ઝંદ ભાષામાં કેવો થોડો અંતર (તફાવત) છે, તેનું વાચકવર્ગને ઠીકઠીક જ્ઞાન મળી શકશે.

ઝંદ

વિસ્પદુક્ષ જનૈતિ
વિસ્પદુક્ષ નૈતિ
યથા હ્યૈતિ
એવામ વાયમ્

વૈદિક સંસ્કૃત

વિસ્વ દુરક્ષો જિન્વતિ
વિસ્વ દુરક્ષો નરયતિ
યદાસ્યૈતિ
એતાં વાયમ્

[અર્થ:—xજ્યારે તે આ શબ્દો સાંભળે છે, ત્યારે પ્રત્યેક જૂરો આત્માનો નાશ થઇ જાય છે; પ્રત્યેક જૂરો આત્મા ભાગી જાય છે.]

ઝંદ

તદ દ્વા પરસા અર્થ મધ વચ
અહુર કસન જાયા પિતા અસજ
પૌર્વ્યો કમન કવેસ્તાદાય દાદ
અદ્વાનમ્ કે યા માઓ ઉખ્સરયતિ
નિરેક્ષિત દ્વદા તા ચિદ્ મજ્જદા
વસેમી અન્યય વિદુયે ॥ *

વૈદિક સંસ્કૃત

તત ત્વા પ્રજા ઋતમ્ મે વચ
અસુર ? કે નઃ જનિતા પિતા
ઋતસ્ય પૌર્વઃ કે નઃ કં (સ્વઃ ?)
તારાંસ્ય ।

દાદ અધ્વાનમ્ । કેયો માસ
ઉક્ષ્યતિ નિરપસ્યતિ ત્વ । તાદ્
મેધા વસ્મિ અન્યથા વિતવે ॥

જર્યોસ્તીઓ વચ્ચે ભારે મતભેદ થેદા થયો હતો: જો કે પ્રો. ડારમેસ્ટેટર આવા પ્રકારની ધાર્મિક ફાટફટનો સ્વીકાર કરતો નથી. (જુઓ ઝંદાવસ્તા, ભા. ૧લો. પા. ૭૬-૮૧) અમે આ વિષય પર આ પ્રકરણના ૧૩મા ભાગમાં ફરીથી લખીશું.

x મસન ૩૧, વચન ૮; તથા ડૉ. હોજના નિબંધો પાનું ૧૯૬.

* હવતાત્રેદિ સાશ્વ સસન મજ્જ સંવૃત્ત ઝંદાવસ્તા-હોજના નિબંધો પા. ૨૪૪

[અર્થ:—હે અહુર, હું તને પૃથ્વિ છું, માટે તું મને સત્ય વાત કહે કે, કયા પેદા કરવાવાળા—સત્યનિષ્ઠાના જનકે, સૂર્ય અને નક્ષત્રોને માર્ગ બતાવ્યો? તારા સિવાય એવો બીજો કોણ છે, કે જે ચંદ્રમાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય પેદા કરે છે? જો મંત્રદા, હું આવી બીજી પણ ધણી વાતો જાણવા માગું છું.]

(૨) છન્દોની સમાનતા.

ઝન્દાવસ્તાની છન્દ (કાવ્ય)રચના પણ વેદોની સાથે ધણી જ ગાઢ સમાનતા ધરાવે છે, એ કાંઈ ઓછા આશ્ચર્યની વાત નથી. ડૉ. હોમ લખે છે કે, “ વૈદિક મંત્રોમાં આવે છે, એવી જ જાતના છન્દો ગાથાઓમાં પણ જોવામાં આવે છે.” X

પાદરી મિસ્સનો મત એવો છે કે, “ વૈદિક મંત્રોના છન્દ, ગાથા અને અવસ્તાના પાછલા ભાગના મંત્રોની કાવ્યરચનાની સાથે બહુ જ મળતા આવે છે. ” =

દાખલા તરીકે ‘ સ્પન્તામન્યુ ગાથા ’ના સંબંધમાં તે લખે છે કે, “ એના છન્દને “ ત્રિષ્ટુપ ” કહી શકાય તેમ છે; કારણ કે તેનાં પ્રત્યેક ચરણમાં ૧૧ અક્ષરો છે, અને દરેક (સ્તાન્ઝા) કહી ચાર પાદોની બનાવેલી છે. ” ૧૧

‘ ઉસ્તાવેતી ગાથા ’ યસન-૪૪, મંત્ર ૩, કે જેનો સંસ્કૃત અનુવાદ, ઉપર આપવામાં આવ્યો છે, તેના સંબંધમાં ડૉ. હોમ કહે છે કે:—“ આ છન્દ, કે જેમાં ૧૧ અક્ષરનાં ૫ પાદ છે, તે વૈદિક ‘ ત્રિષ્ટુપ ’ છન્દની સાથે ધનિષ્ઠ સમાનતા ધરાવે છે. તેમાં ૧૧-૧૧ અક્ષરોનાં ચાર ચરણો હોવાથી ૪૪ અક્ષરો આવેલા છે; ન્યારે . ‘ ઉસ્તાવેતી ગાથા ’માં એના કરતાં ૧૨

, X હોમના નિબંધો. પા. ૨૪૩.

= ઝન્દાવસ્તા ભા. ૩એ. પ્રસ્તાવના, પા. ૩૬. ૧૧ એ જ પુસ્તક પા. ૧૪૫

માત્રાનું એક પદ વધારે જોવામાં આવે છે. ત્રીજી ‘સ્પન્તામન્સુ ગાથા’માં ‘ત્રિષ્ટુપ’ છન્દ તેના પૂરેપૂરા થયાર્થ રૂપમાં જોવામાં આવે છે; કારણ કે તેમાં ૧૧-૧૧ અક્ષરનાં ચાર પાદ છે, જેના કુલે ૪૪ અક્ષરો થાય છે. મતલબ કે, વૈદિક ‘ત્રિષ્ટુપ’ છંદના જેટલા જ અક્ષરો તેમાં આવેલા છે.” ÷

“યસન ૩૧નો ૮મો મંત્ર, કે જે ઉપર ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે, અને જેનો સંસ્કૃત અનુવાદ તેની સામે જ આપવામાં આવ્યો છે, તેને વિષે ડૉ. હોગ લખે છે કે :—તે ‘ગાયત્રી’ છંદની સાથે બહુ મળતો આવે છે. તેમાં ૨૪ અક્ષર અને ૩ પાદ હોય છે. દરેક પાદ ૮-૮ અક્ષરોનું બનેલું હોય છે.” +

‘દરગદ્દી’ વિષે ડૉ. હોગ કહે છે કે :—“આ ગીત પ્રાચીન ‘વીર છન્દ’ (અનુષ્ટુપ)માં રચવામાં આવ્યું છે. સાધારણ મ્યોકોની રચના આ છંદ ઉપરથી થઈ છે.” X

વળી તેઓ કહે છે કે :—“હોમયસ્ત’ના છન્દ ‘અનુષ્ટુપ’ છંદની સાથે બહુ જ મળતા આવે છે.” *

તે આગળ આલતાં એમ પણ લખે છે કે :—“યજુર્વેદમાં જે છન્દો આવેલા છે, તેમાંના ધણાને ‘આસુરી’નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જેમકે ગાયત્રી આસુરી; ઉપનિઃ આસુરી; પંક્તિ આસુરી. ઝન્દાવસ્તાના ગાથા ગ્રંથોમાં આ ‘આસુરી છન્દ’ બરોબર એવા જ રૂપમાં મળી આવે છે. ‘ગાયત્રી આસુરી’માં ૧૫ અક્ષર હોય છે. આ છન્દ આપણે ‘અહુત્તવેતિ ગાથા’માં જોઈએ છીએ; પરન્તુ આ વાત યાદ રાખવા

÷ હોગના નિબંધો. પા. ૧૪૫.

+ “ ” ” પા. ૧૪૪

X “ ” ” પા. ૨૫૨

* “ ” ” ”

જેવી છે કે, તેના જન્દમાં સાધારણ રીતે ૧૬ અક્ષરો હોય છે, પણ આખરે તેના ૧૫ અક્ષરો જ બની જાય છે. દાખલા તરીકે—યસન, અધ્યાય ૩૧, મંત્ર ૬૭૦, તથા ૩૧મા અધ્યાયની પહેલી બે લીટી જુઓ.) ‘ ઉપનિઃ આસુરી ’માં ૧૪ અક્ષરો આવે છે; અને ‘ વલ્લુક્ષત્ર ગાથા ’ (યસન ૨)માં આ જન્દ બરોબર એવા જ રૂપમાં જોવામાં આવે છે. એનાં દરેક પદમાં ૧૪ અક્ષર છે. ‘ પંકતિ આસુરી ’માં ૧૧ અક્ષર આવે છે; અને ‘ ઉસ્તાવેતિ ’ તથા ‘ રપન્તામન્યુ ’ ગાથામાં બરોબર એટલા જ અક્ષરોનાં પાદ આવે છે. ” †

(૩) બન્ને ધર્મના અનુયાયીઓનાં સંમાન નામ-આર્ય.

વાંચકવર્ગને આ વાત કહેવાની જરૂર નથી કે, આજે જેને ‘ હિન્દુ ’ કહેવામાં આવે છે, તેના પ્રાચીન સમયના પૂર્વજો ‘ આર્ય ’ નામથી ઓળખાતા હતા. * પણ પ્રાચીન સમયના પારસીઓ પણ ‘ આર્ય ’ નામથી ઓળખાતા હતા, એ વાત બહુ પ્રસિદ્ધ નથી.

જન્દાવસ્તામાં ‘ આર્ય ’ શબ્દ ધણી વાર આવ્યો છે. અમે તેનાં થોડાંક ઉદાહરણો અત્રે આપીએ છીએ:—

“ આર્યોની પ્રતિષ્ઠામાં ” †

“ મજદાએ જેને બનાવ્યા છે, તે આર્યોની પ્રતિષ્ઠામાં ” ‡

† હોમના નિબંધો. પા. ૨૭૧—૨૭૨

• વેદો મુજબ મનુષ્યોના બે ભેદ છે. એક ‘ આર્ય ’ અને બીજો ‘ અનાર્ય ’ જુઓ—જન્દાવેદ ૧—૧૦—૫૧—૮

“ વિજાનીશ્વાર્યાન્ યેચદસ્યવઃ ”

‡ જન્દાવસ્તા, ભા. ૧૨૦, પા. ૭

+ ” ” ”

“ જોઓને મઝદાએ બનાવ્યા છે, તે આર્યોની પ્રતિષ્ઠામાં કરીએ છીએ. ” *

“ આર્યોમાં આર્ય, તીવ્ર બાણ્ય ચલાવવાવાળા ” ‡

“ આર્યોનો દેસ કેવી રીતે કળદ્રુપ બનવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરશે ? ” †

“ આર્ય જાતિ તેની ઉપર ભેટ બળિદાન ચડાવે છે. ” †

“ ગૌચરોના સ્વામી (Lord) મિથૂની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રજુતાને ખ્યાનમાં રાખીને, હું એવી ભેટ ધરીશ, કે જેનો તે અવશ્ય સ્વીકાર કરશે. વિશાળ ગૌચરોના સ્વામી, કે જેણે આર્યજાતિને આનંદદાયક, સુંદર નિવાસ સ્થાનનું પ્રદાન કર્યું છે, તેને અમે ભેટ ધરીએ છીએ. ” °

અહુર મઝદે કહ્યું કે:—“ જો અહુરે બનાવેલા ‘ વૃત્તહન ’ને ભેટ (બલિ) ચડાવવામાં આવશે, તો આર્યોના દેશમાં કોઇપણ શત્રુની સેના પ્રવેશ કરી શકશે નહીં; એ દેશમાં મરજી, રક્તપિત્ત આદિ રોગો ફાટી નીકળશે નહીં; ત્યાં ઝેરી વૃક્ષો લીગશે નહીં; દુશ્મનના રથ ત્યાં આવશે નહીં; અને ત્યાં વેરીઓએ ઉઠાવેલા બાલાનાં પણુ દર્શન થશે નહીં. ” †

‘ અસ્તદ ’ યસ્તના ૧૮મા અધ્યાયમાં તો કેવળ આર્યોની ધૈર્યતાનું વર્ણન ભરેલું છે. અમે અહીંયાં તેનો શરૂઆતનો શ્લોક આપીએ છીએ:—

અહુરમઝદાએ સ્થિતામાં બસ્યુસ્તને કહ્યું કે, “ મેં આર્યોને ભોજન, પશુઓ, ધન, પ્રતિષ્ઠા, યાનભંડાર અને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યાં છે; અને તેનાં

* ઝન્દાવસ્તા, ભા. ૧લી, પા. ૧૫

‡ ” ” પા. ૯૫

† ઝન્દાવસ્તા, ભા. ૨જો. પા. ૯૬

† ” ” પા. ૧૦૮

° ” ” પા. ૧૨૦

— ” ” પા. ૨૪૪

વડે તેઓ પોતાની આવશ્યકતાઓ-જરૂરિયાતોને પહેંછી વળવા ઉપરાંત, પોતાના શત્રુઓનો પણ સામનો કરી શકશે. ” x

(૪) સમાજના ચતુર્વિધ વિભાગ.

જન્મને કારણે મનાતા જાતિભેદે, હિન્દુસમાજમાં આજે જે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, અને જેના પાપે હિન્દુમહાજાતિનું અધઃપતન અને નાશ થઈ રહ્યું છે, તે જાતિભેદ વૈદિક જમાનામાં પ્રચલિત નહોતો, અને વેદોમાં એવી કોઈ જાતની આચાર પશુ આપવામાં આવી નથી, એ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં, હવે તમામ વિદ્વાનો એકમત થયા છે. વૈદિક રીત્યાનુસાર, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એવા મનુષ્યજાતિના જે ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા, તે સર્વથા જુદી જ વસ્તુ હતી; અને આજે જે જાતિભેદ જોવામાં આવે છે, તે તો તેનું તદ્દન બગડેલું, કે વિકૃત સ્વરૂપ જ છે.

આ બાબતમાં જેને વધારે જાણવું હોય, તેણે આ ગ્રન્થકાર (શ્રી. ગંગાપ્રસાદજી) નું ‘જાતિભેદ’ નામનું પુસ્તક વાંચી જોવું. (સંયુક્ત પ્રાંતની ‘આર્યપ્રતિનિધિ સભા’ તરફથી ‘જાતિભેદ, તેની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, તેનાથી થતી હાનિ અને તેનો ઉપાય’ એ પુસ્તક છપાવવામાં આવ્યું છે; અને તેની કિંમત ૦-૮-૦ છે.) સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો, પ્રાચીન ‘વર્ણ’ વ્યવસ્થા ‘થી અર્વાચીન ‘જાતિભેદ,’ જે મુખ્ય બાબતમાં જુદો પડે છે.

(૧) વર્ણવ્યવસ્થા, મનુષ્યમાત્રને ચાર સમુદાયોમાં વિભક્ત કરી નાખે છે;—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર—અને તેનાથી તે આગળ વધતી નથી. આજે મુખ્ય જાતિઓમાંથી જે અસંખ્ય ઉપજાતિઓ અને પેટા ન્યાતો પેદા થઈ છે, તેનાં વેદ કે વૈદિક સાહિત્યનાં અન્ય પુસ્તકોમાં, નામ નિશાન પણ જણાતી નથી. આવા ટુકડાઓ માટે વેદોમાં કોઈ રચણે કોઈ

જાતનું વિધાન જોવામાં આવતું નથી. હાલના યાતિભેદે, સમાજના અગ-
ણિત દુકડા કરી નાખ્યા છે; અને તેથી માદોમહિનો સ્વતંત્ર વ્યવહાર
જાળવવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે.

(૨) પ્રાચીન વર્ણવ્યવસ્થા, જન્મથી માનવામાં આવતી નહોતી; પણ
તેનો આધાર યોગ્યતા અને ગુણકર્મના ન્યાયયુક્ત સિદ્ધાન્ત પર હતો.
જેમ કે, શૂદ્રકુળમાં જન્મવા છતાં, જે કોઈ મનુષ્ય બ્રાહ્મણની યોગ્યતા પ્રાપ્ત
કરતો, અને વિદ્યા ભણી, સત્ય નિષ્ઠા તથા સદચારપૂર્વક શ્રવણ ગુણરી,
પુરોહિત, અધ્યાપક કે ધર્મમાર્ગ જતાવવાનું કામ કરતો, તો તેને શૂદ્ર
નહોં, પણ બ્રાહ્મણ ગણવામાં આવતો હતો. એ મનુષ્ય, ક્ષત્રીયોનાં કર્તવ્ય
મુજબ “સૈનિક કર્મ” પસંદ કરતો, તો તેને ક્ષત્રિય ગણવામાં આવતો
હતો. જે તે કદાચ વેપાર, વાણિજ્ય, ખેતી કે શિલ્પકળા (એ જમાનામાં
શિલ્પકળાનું કામ દિબ્બેને માટે અનુચિત ગણાતું નહોતું)માં ઓતપ્રોત
થતો, તો તેને વૈશ્ય ગણવામાં આવતો હતો. પણ જે કોઈ ક્ષીજ વર્ણના
ગુણો તેનામાં ના હોય, અને તે માત્ર સેવાનાં કાર્યો જ કરી શકતો હોય,
તો તેને શૂદ્ર ગણવામાં આવતો હતો. આ પ્રમાણે વૈદિક ‘વર્ણવ્યવસ્થા,’
વર્તમાન ‘જાતિભેદ’ના તમામ દોષોથી રહિત હતી. હાલના જાતિભેદોને
માટે સર હેન્ડ્રી મેઇન લખે છે કે:—“મનુષ્યજાતની તમામ પ્રથા-
ઓમાં, હિન્દુઓના જાતિભેદો અત્યંત હાનિકારક અને
વિનાશને નોતરનારા છે.” વૈદિક વર્ણવ્યવસ્થામાં કોઈ માણસ
દૈવયોગે શૂદ્રકુળમાં જન્મ્યો હોય, તેટલાની ખાતર જ તેને સદૈવને માટે
નીચ કર્મો કરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી નહોતી; અને એ જ રીતે,
કોઈ મનુષ્ય જે જન્મના અકસ્માતથી બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ્યો હોય, તો
તેને પણ તેટલા માટે જ જિંદગીભર માનપ્રતિષ્ઠા મળતો નહોતો. વર્ણ-
વ્યવસ્થા, દરેક મનુષ્યની વ્યક્તિગત યોગ્યતા અને ઉત્તમતાના સિદ્ધાન્ત પર
જ મનુષ્યસમાજના ‘વર્ણ-વિભાગ’ કરતી હતી [Division of labour
કાર્ય વિભાગ અને “Co-operation સહકાર”ના શબ્દો ઉપર આજ

પ્રકારની સમાજરચના કરવામાં આવતી હતી; અને તેને લીધે જ પ્રાચીન આર્યજાતિ સર્વ પ્રકારની સમ્પત્તા અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકી હતી. પૌરાણિક હિન્દુઓ, જે વેદમંત્રને આધારે હાલના સૂરેલા યાત્રિભેદનો બચાવ કરે છે, તે વેદમંત્રમાં તો, સમાજને મનુષ્યશરીરની ઉપમા આપીને ચારે વર્ણોનાં જુદાં જુદાં કર્મોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રહ્યો એ મંત્ર—

બ્રહ્મણો મુલ્લ માસીદ્ યાહૂ રાજન્યઃ સુતઃ ।

ઋતુ તદસ્ય યદ્ વૈશ્યઃ પદ્મ્યા ઈન્દ્રો અજાયતઃ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણ તેનાં (મનુષ્યજાતિનાં) મસ્તક છે, ક્ષત્રિયો તેની ભુજ છે, વૈશ્યો તેની જાંઘો છે, અને શૂદ્રો તેના પગ છે. ” *

જન્દાવસ્તામાં પણ મનુષ્યસમાજની આવા જ પ્રકારની ચતુર્વિધ વર્ણવ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. ડૉ. હૌગ લખે છે કે:—હિન્દુસ્થાનીઓની સાથે બહુ જ મળતા આવતા ઇરાનીઓ-પારસીઓના ધર્મપુસ્તક ‘જન્દાવસ્તા’માં ચાર વર્ણોના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. માત્ર નામોર્માભેદ છે. પારસી વર્ણોનાં નામ—(૧) ‘અથવા’ પુરોહિત (સંસ્કૃત અથર્વાણુ); (૨) ‘રથેસ્તો’ યોદ્ધા; (૩) ‘વાસ્તિ યોદ્ધા’ કૃષિકાર, વૈશ્ય; અને ‘હુધતી’ (પેહેલવી-હુધતોખશ)—કારીગર, મજૂર. (યસન ૧૬-૧૭, વરતર્જ Werterj-જુઓ-મુરનાં સંસ્કૃત ટેકસટસ, ભાગ ૨નો. પા. ૪૬૧માં હૌગનો ઉતારો.)

* આ વેદમંત્રનો પૌરાણિક લોકો એવો અર્થ કરે છે કે, બ્રાહ્મણો ઇશ્વરના મુખમાંથી પેદા થયા છે, ક્ષત્રિયો તેના હાથમાંથી, વૈશ્યો તેનાં પેટ કે જંઘમાંથી, અને શૂદ્રો તેના પગમાંથી પેદા થયા છે. આ અર્થ વાસ્તવિક નથી; અને પ્રસંગથી તદન વિપરિત છે. આ બાબતમાં જે વધારે નજીક હોય તો પં. ગંગાપ્રસાદજી દ્વારા ‘વૈદિક મંત્ર નાં. ૧’ (મનુષ્યસમાજ) વાંચો. સંશુકત પ્રાંતની પ્રતિનિધિ સભાએ તે ટૂંક ઉપાખ્યું છે, અને એક આનાની કિંમતમાં તે મળી શકે છે.

પ્રે. ગરમેસ્ટેટર, ઝંદાવસ્તાનો અનુવાદ કરતાં લખે છે કે:—“ અરે એમાં (‘ દિનકિર્તી ’ માં) ચાર વર્ષોનું વર્ષન જોઈએ છીએ, જે આશ્વર્જનક રીતે બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોમાં વર્ષોની ઉત્પત્તિનું જે ખ્યાન કયું છે તેનું સ્મરણ કરાવે છે. પારસીઓએ આ શિક્ષા ભારતવર્ષમાંથી મેળવે છે, તેમાં જરા પણ શક નથી. ” +

અમે ઝંદાવસ્તાના પ્રશ્નોત્તરોમાંથી એક પ્રમાણ ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ:—
પ્રશ્ન:—મનુષ્યોની કઈ જાતિઓ (Classes)ની સાથે ?

ઉત્તર:—પુરોહિત, રથારોહી (યોદ્ધાઓનો મુખી), વિધિપૂર્વક ભૂમિ ખેડવાવાળા અને શિક્ષક-કારીગર, એ જીવનની એવી અવસ્થા અને કક્ષાઓ છે, કે જેની તરફ શાયક-રાજાએ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આવા વર્ગોથી ધાર્મિક નિયમોનું પરિપાલન થાય છે, અને તેથી સમ્યાકના ક્ષેત્રમાં મનુષ્યસમાજની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. ÷

પારસી ધર્મનાં અર્વાચીન પુસ્તકોમાં પણ આ ચાર વર્ષોનું વર્ષન જોવામાં આવે છે; જે કે તેનાં નામોમાં પાછળથી પરિવર્તન થઈ ગયું છે. ઉદાહરણાર્થ ‘ નામા મિહાબાદ ’ માં લખ્યું છે કે:—“ હે આબાદ ! ધર્મની ઇચ્છા આબાદીઓના ધર્મની વિરુદ્ધ નથી. નીચે લખેલા ચાર વર્ષોમાંથી જે ઘણા આ ધર્મને માર્ગે ચાલશે, તેને સ્વર્ગ મળશે:—(૧) હોરિસ્તારાન. (૨) નૂરિસ્તારાન (૩) સોરિસ્તારાન. (૪) રોનિસ્તારાન, (ચાર વર્ષનાં પાછળથી બદલાઈ ગયેલાં નામો.) સૌથી પાછળના જમાનામાં થયેલા પારસીઓના ધર્મ-અન્ય લેખક પાંચમા સારાને, ઉપર્યુક્ત કથન પર નીચે મુજબની ટીકા કરી છે:—

હોરિસ્તારાનને પેહેલ્લીમાં રચેલાંન કહે છે. એ પુરોહિત છે, અને તેમને એટલા માટે જનાવ્યા છે કે, તેઓ ધર્મની રક્ષા કરે, અને તેની

× ઝંદાવસ્તા, ભા. ૧લો. પા. ૩૩ પ્રસ્તાવના.

+ “ ભા. ૩એ પ્રશ્નોત્તર પા. ૧૬

ઉન્નતિ તથા સંશોધન કરે, તેમજ રાજ્યપ્રજન્યમાં પણ સહાયતા કરે. X

નૂરિસ્તારાનને પેહેલવીમાં રથેસ્તારાન કહે છે. તે રાજ અને યોદ્ધાઓ છે. તેઓમાં એવી લાયકાત હોય છે કે જેથી કરીને તેમને મુખી, સરદાર, શાસક, અને દેશના પ્રજન્યકર્તા બનાવવામાં આવે છે. =

સોરિસ્તારાનને પેહેલવીમાં વાસ્તરચોશાન કહે છે. એ સર્વ પ્રકારની સેવા કરે છે.

રૌજિસ્તારાનને પેહેલવીમાં હોયશાન કહે છે. એ વિવિધ પ્રકારના ઉલ્લમ અને ખેતીનું કામ કરે છે. મનુષ્યજાતિમાં આ ચાર સમુદાયો-વર્ગો સિવાય બીજો કોઈ સમુદાય તમને મળશે નહીં. મતલબ કે, સમગ્ર મનુષ્ય જાતિ આ ચાર વર્ગોમાં જ વિભક્ત થયેલી છે.

આર્યોની ચાર વર્ગોની વ્યવસ્થાને જાણવાવાળા એવો કયો પુરુષ હશે, કે જે પારસી ગ્રન્થોમાં લખેલો ઉપયુક્ત વર્ણ-વિભાગ, વેદોમાંથી નથી લેવામાં આવ્યો, એમ માને ?

આ કૃતિના જાણુવી પણ ધણી મનોરંજક અને આકર્ષક થઈ પડશે કે, વેદિક ધર્મના અનુગામી દ્વિજો (બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રી-વૈશ્ય)ની માફક, પારસી ધર્મના અનુયાયીઓ માટે પણ ‘ યજ્ઞોપવિત ’ ધારણ કરવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તેઓ તેને કસ્તી (જનોષ) કહે છે.

આને માટે અમે ‘ વેન્દિદાદ ’માંથી નીચેનું પ્રમાણ આપીએ છીએ:-

જરથુસ્તે અહુરમજ્દને પૂછ્યું કે, “ હે અહુરમજ્દ ! કયા અપરાધને કારણે આપરાધી મૃત્યુદંડ-મોતની સજાને પાત્ર ગણી ચકાય ? ” અહુર મજ્દે જવાબ આપ્યો કે:-“ જૂરા મત અથવા ખરાબ ધર્મનું શિક્ષણ

X ઝન્દ ‘ અથ્રવન ’-સંસ્કૃત ‘ અથર્વન. ’ જઓ-ડૉ. હોંગના નિબંધો.

= ઝન્દ ‘ રથેસ્ત ’-સંસ્કૃત રથેષ્ટ-રથમાં બેસવાવાળા યોદ્ધા.

આપવાવાળા. હે સ્પિતામા જરથુસ્ત્રા જે મનુષ્ય, ત્રણ વર્ષતંત્રકાળે સુધી પવિત્ર સૂત્ર (કુસ્તી) ધારણ ના કરે, ગાથાઓનો ખાંઠ ના કરે, પવિત્ર જળની પતિષ્ઠા ના કરે અને એવા પ્રકારના અપરાધ કરે, તે મોતની સજાને પાત્ર થાય છે. ” +

(૫) ઇશ્વર સંબંધી વિચાર.

ઇશ્વરના સંબંધમાં વૈદિક અને જરથોસ્તી શિક્ષણની વચ્ચે જે મહાનતા જોવામાં આવે છે, તે રજૂ કરતા પહેલાં, અત્યાર સુધી વેદોક્ત ઇશ્વર વિષે જે ભ્રમ ફેલાયેલા જોવામાં આવે છે, તે દૂર કરવાની ખાસ આવશ્યકતા જણાય છે.

‘રાગ’ થાય છે, કારણ કે એના અધિકારમાં સાંસારિક ઐશ્વર્ય હોય છે; અને કોઈ કોઈ સ્થળે એનો અર્થ ‘દુઃસ્વર’ થાય છે, કારણ કે પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય અનુપમ હોય છે. મહર્ષિ સ્વામી હયાનંદ કૃત ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ના પહેલા સમુદ્ધાસમાં આ વિષયનું પૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વામીજીએ ઘણા વૈદિક શબ્દોના યૌગિક અર્થો આપીને, બહુ સારી રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે, ત્યારે ત્યારે આ શબ્દો, ઉપાસના પ્રકરણમાં વપરાયા હોય, ત્યારે ત્યારે એ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરનો બોધ આપે છે, એમ સમજી લેવાનું છે. આમાંથી દેહલાક શબ્દો તેના અર્થ સહિત નીચે આપવામાં આવ્યા છે:-

૧—ઇન્દ્ર (ઇન્દ્ર=ઐશ્વર્ય ધાતુથી)

=(૧) સ્વર્ગ, (૨) રાગ (૩) પરમેશ્વર.

૨—મિત્ર (મિત્ર=સ્નેહ ધાતુથી)

=(૧) સ્વર્ગ, (૨) દોસ્ત (૩) સૌના મિત્ર પરમેશ્વર.

૩—વરુણ (વૃ=પસંદ કરવું, ઢાંકવું ધાતુ ઉપરથી)

=(૧) આકાશ (૨) મહાન અને સર્વોત્તમ પરમેશ્વર.

૪—અગ્નિ (અન્યુ=ગતિ કરવી, હાજર રહેવું, બળવું, પૂજા કરવી ધાતુ ઉપરથી.)

=(૧) અગ્નિ અથવા ઉજ્યતા, જે શીઘ્રતાપૂર્વક ગતિ કરે છે.

(૨) સર્વવ્યાપક અને ઉપાસનીય ઇશ્વર.

૫—વાયુ (વા=ગતિ ધાતુથી)

=(૧) હવા (૨) સૌથી અધિક બળવાન પરમેશ્વર.

૬—અન્દ્ર (અન્દ્ર=આનંદ આપવો ધાતુથી)

=(૧) જેને જોઈને સોને આનંદ થાય છે તે અન્દ્ર. (૨) સર્વ સુખોના દેવાવાળા પરમેશ્વર.

૭—યમ (યમ=રાજ કરવું, અંકુશ રાખવો ધાતુથી.)

=(૧) રાજ (૨) સૌના શાસક.

૮—કાળ (કલ=ગણવું ધાતુથી)

=(૧) સમય (૨) સૌની ગણના કરવાવાળા પરમેશ્વર.

૯—યજ્ઞ (યજ=દેવપૂજા, દેવું, બેટ ધરવી ધાતુથી.)

=(૧) ઉપાસના અથવા આહુતિ દેવાની પ્રક્રિયા, (૨) પૂજવા યોગ્ય પરમેશ્વર.

૧૦—રુદ્ર (રુદિર=રડવું ધાતુથી)

=(૧) દુષ્ટાનું દમન કરવાવાળો રાજા (૨) પાપીઓને સજા કરવા-
વાળો પરમેશ્વર.

સામાન્ય રીતે પરમેશ્વરને માટે વપરાતા, ખીજ પશુ ધણા શબ્દો વેદોમાં છે. પરન્તુ, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો, પુરાણોની કથા, વર્તમાન સમયના હિન્દુઓના મિથ્યા વહેમો, અને મૂર્તિપૂજા આદિના તેમનાં મન પર જે કુસંસ્કાર પડે છે તેને લીધે, ઇશ્વરને માટે વપરાયેલા શબ્દોના વિવિધ દેવતાઓ જેવા અર્થ કરી બેસે છે. આ વિચારો વેદોથી સર્વથા પ્રતિકૂળ છે, એમ, સુરા વાચકવર્ગને સમજાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. દેવતામી દયાનંદ સ્વરસ્વતીએ, વ્યુત્પત્તિ સહિત નીચેના શબ્દોના જે અર્થ ક્યાં છે, તે આ રહ્યાં:

બ્રહ્મ:—(બ્રહ્મિ=મહાન ધાતુથી)

=પરમાત્મા કે જે સૌથી મહાન છે.

વિષ્ણુ:—(વિષ=પ્રવેશ કરવો, બ્યાપક હોવું ધાતુ ઉપરથી.)

=ઇશ્વર કે જે સમસ્ત વસ્તુઓમાં વ્યાપક છે.

શિવ:—(શિવ=કલ્યાણ કરવું ધાતુથી)

પરમેશ્વર કે જે સર્વ પ્રકારની ભલામણોનું કારણ છે.

શંકર:—આ શબ્દનો અર્થ પણ કલ્યાણકારી પ્રભુ થાય છે.

મહાદેવઃ—અધા દેવામાં મોટા.

ગણેશઃ—ગણો (ગુણો)ના સ્વામી.

આ બધા શબ્દો લુદી લુદી થાણ ઉપરથી લુદા લુદા ગુણો બતાવતા હોવા છતાં, તે એક જ હૃદયરત્ને માટે વપરાય છે. વેદનાં આંતરિક પ્રમાણથી આ વિચારને ચચાણોગ્ય પુષ્ટિ મળે છે. અમે અહીંયાં ઋગ્વેદનો એક મંત્ર ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ:—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमादुर्यो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्नि यमं मातरिश्वा नमाहुः ॥

૩. મં. ૧૦; સૂક્ત ૧૪૬, મંત્ર ૪૬.

અર્થઃ—એ એક અવિનાશી બ્રહ્મા, કે જે દિવ્ય સ્વરૂપ અને ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત પરમાત્મા છે, તેને વિદ્વાન લોકો, ધણાં લુદાં લુદાં નામોથી બોલાવે છે. જેમકે ઇન્દ્ર (ઐશ્વર્યયુક્ત), મિત્ર (બધાના સખા), વરુણ (સર્વોત્તમ), અગ્નિ (સૌના ઉપાસ્ય દેવ), યમ (બધાના રાજા) અને માતરિશ્વા (બધા કરતાં વધારે બળવાન).

બીજે સ્થળે ઋગ્વેદમાં નીચેનો મંત્ર આવે છે :—

सुपर्ण विप्रा कवयो वचोमिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।

ઋગ્. મં. ૧૦, સૂક્ત ૧૧૪, મં. ૫.

અર્થઃ—અનેક ગુણયુક્ત પરમેશ્વરની સત્તાતું, વિદ્વાન અને શુદ્ધિમાન પુરુષો અનેક પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

યજુર્વેદમાં પણ નીચેનો મંત્ર આવે છે :—

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद् वायुस्तदु चन्द्रमाः ।

तदेव शुक्रंतद् वसु ता आपः स प्रजापतिः ॥

યજુ. અ. ૩૨; મંત્ર ૧.

અર્થ:-“ એ (પરમાત્મા) અગ્નિ (ઉપાસનીય) છે; એ આદિત્ય (નાશ રહિત) છે; એ વાયુ (અનન્ત બળયુક્ત) છે; એ ચન્દ્રમા (આનંદ આપવાવાળા) છે; એ શુક્ર (ઉત્પાદક) છે; એ બ્રહ્મા (મહાન) છે; એ આપઃ (સર્વવ્યાપક) છે; અને એ પ્રજાપતિ (સર્વ પ્રાણીઓના સ્વામી) છે.”

બહારનાં પ્રમાણોથી પણ ઉક્ત વિચારને પુષ્ટિ મળે છે.

‘કેવલ્યોપનિષદ્’માં લખ્યું છે કે :—

સ બ્રહ્માઃ સ વિષ્ણુઃ સ રુદ્રઃ સ શિવઃ સોઽક્ષરઃ સ પરમઃ
હરાદ્ । સ ઇન્દ્રઃ સ કાલાગ્નિઃ સ ચન્દ્રમાઃ ॥

અર્થ:-“ એ પરમેશ્વર બ્રહ્મા (મહાન) છે; એ વિષ્ણુ (સર્વવ્યાપક) છે; એ રુદ્ર (હંડ દેવાવાળા) છે; એ શિવ (આનંદ ને લલાટનાં મૂળ) છે; એ અક્ષર (અવિનાશી) છે; એ સૌથી વધારે ઉચ્ચ અને સાથી વધારે દીપ્તિમાન-નેજસ્વી છે; એ ઇન્દ્ર (એશ્વર્યવાન) છે; એ કાલાગ્નિ (પૂજનીય અને સૌની ગણના કરવાવાળા) છે, અને એ ચન્દ્રમા (આનંદના આપવાવાળા) છે.”

મનુસ્મૃતિ’માં પણ લખ્યું છે કે :—

પ્રજાસિતારં સર્વેષામણીયાંસમણોરપિ ।
હનમામં સ્વમધીગમ્યં વિદ્યાસં પુરુષં પરમ્ ॥
પતમગ્નિં ઘદન્ત્યેકે મનુમન્યે પ્રજાપતિન્ ।
ઇન્દ્રમેકેઽપરે પ્રાણમપરે બ્રહ્મા શાદવતન્ ॥

મનુ ૧૨-૧૨૨-૨૩.

અર્થ:-“ મનુષ્યમાત્રે પરમેશ્વર, કે જે સૌનો શાસક, સદ્ગુણી પણ સુક્ષ્મ, પ્રકાશયુક્ત અને કેવળ ધ્યાન દ્વારા મણી સકાય તેવો છે, તેને જશ્વર

જાણવો જોઈએ. કોઈ તેને અગ્નિ (પૂજવાયોગ્ય), કોઈ મનુ (વિચારક), કોઈ પ્રજાપતિ (સર્વ પ્રજાનો સ્વામી), કોઈ ઇન્દ્ર (ઐશ્વર્યવાન) કોઈ પ્રાણ (જીવનનું મૂળ) અને કોઈ સનાતન બ્રહ્મ કહે છે. ”

આ બાબતમાં સૌથી વધારે બ્રમ તો, “ દેવ ” અથવા તો તેમાંથી નીકળેલા “ દેવતા ” શબ્દનો અશુદ્ધ અર્થ કરવાથી ફેલાયો છે. સ્વામી દયાનંદે ‘દેવ’ શબ્દનો શુદ્ધ અર્થ અને તેની વિદ્વતાપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરીને, જનતામાં ખગબગાટ મચાવ્યો, ત્યાર પહેલાં તો યુરોપના વિદ્વાનો હમેશાં જ્યાં ‘દેવતા’ કે ‘દેવ’ શબ્દ આવે, ત્યાં તેનો ‘ઇશ્વર’ એવો જ અર્થ કરતા હતા. વેદમાં ધણી વસ્તુઓને માટે ‘દેવ’ કે ‘દેવતા’ શબ્દ વપરાયો છે; અને તેથી સહજ એવી કલ્પના કરી લેવામાં આવી કે, વેદ, એક નહીં પણ અનેક ઇશ્વરોમાં વિશ્વાસ રાખવાનો બોધ આપે છે. સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્ય જોતાં એમ જણાય છે કે, સનાતન અને મહાન વૈદિક ધર્મના ‘ઇશ્વર’ જેવા મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયમાં ‘દેવ’ શબ્દના અનુવાદે (કલ્પિત અર્થે) ભેટણો બ્રમ ફેલાવ્યો છે, તેટલો બ્રમ ખીન્ન કોઈ પણ શબ્દના અનુવાદે ફેલાવ્યો નથી.

દેવ* શબ્દ “દિવ=પ્રકાશવું” એ ધાતુ ઉપરથી નીકળ્યો છે; એનો અક્ષરાર્થ ચમકતી અથવા પ્રકાશવાળી વસ્તુ, એવો થાય છે. આ કારણસર, એનો ગૌણ અથવા રુદિ અર્થ, દિવ્ય ગુણ રાખવાવાળી વસ્તુ, એવો થાય છે. આથી કરીને સૂર્ય, ચન્દ્ર અથવા તો સૃષ્ટિની બીજી શક્તિઓ, જેવી કે

* ‘દિવ’ ધાતુનો અતિસાધારણ અર્થ ‘ચમકવું’ એવો થાય છે; પરંતુ તેનો ઉપયોગ ૧૦ જુદા જુદા અર્થોમાં થાય છે. વ્યાકરણાચાર્ય પાણિનિ મુનિ કહે છે કે:— ‘દિવ’ ધાતુ ક્રીડા, વિજય, કામના, બલહાર, તેજ, સ્તુતિ, આનંદ, મદ, સ્વપ્ના, કાન્તિ, ગતિ અને પ્રાપ્તિ શબ્દોમાં વપરાય છે.

પાણિનિનું એ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે :—

“ દિવુ ક્રીડા વિજિગીપા વ્યવહાર શ્રુતિ સ્તુતિમોદ મદ સ્વપ્ન કાન્તિ ગતિવું ”
એક ધાતુમાંથી કેટલા બધા શબ્દો નીકળ્યા ?

અગ્નિ, વાયુ આદિને માટે 'દેવતા' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આપણે યજુર્વેદમાં વાંચીએ છીએ કે,

“અગ્નિર્દેવતા વાતો દેવતા સૂર્યોદિવતા ચન્દ્રમા દેવતા વિશ્વે દેવતા રૂદ્રા દેવતા દિત્યા દેવતા મરૂતો દેવતા વિશ્વેદેવા દેવતા બ્રહ્મરૂપતિર્દેવતેન્દ્રો દેવતા વરુણો દેવતા.” યજુ. ૧૪-૨૦

આ મંત્રમાં 'દેવતા' શબ્દ કોને કોને માટે વાપરવામાં આવ્યો છે. તે સહેલાઈથી સમજી શકાય છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ અને અસાન સનાતની પંડિતોએ ફેલાવેલા ભ્રમની કાયા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના લેખોએ પથટાવી નાખી છે. પ્રો. મેક્સમુલરે સૌથી છેલ્લું 'ઈન્ડિયા-વૉટ કેન ઇટ ટીચ અસ' નામનું જે પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં સ્વામીજીના વિચારોનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ રીતે ઝળઝળી આવે છે. એ પુસ્તકના પાન ૨૧૮ પર પ્રોફેસરસાહેબે લખ્યું છે કે:-
 “શબ્દકોષમાં, 'દેવ'નો અર્થ ઇશ્વર અથવા દેવતાઓ, એવો આપવામાં આવ્યો છે અને વસ્તુતઃ તેમજ છે. પરંતુ, જે અમે વેદોના મંત્રોમાં 'દેવ' શબ્દનો અર્થ હમેશાં 'God-ઇશ્વર' એવો જ કરીએ, તો એનો અર્થ એ થાય કે, અમે વેદોનું ભાષાન્તર કરતા નથી, પણ વૈદિક કવિઓ-ઋષિ-મુનિઓના વિચારોનું રૂપાન્તર (Transformation) કરી નાખીએ છીએ. ... 'દેવ'નો મૂળ અર્થ 'પ્રકાસમુક્ત' થાય છે. ખીન્નો કાંઈ નહીં. આથી કરીને તેનો પ્રયોગ હમેશાં આકાશ, નક્ષત્ર, સૂર્ય, ઊપા, દિવસ, વસન્ત ઋતુ, નદી અને પૃથ્વી વગેરે વસ્તુઓ માટે થતો હતો; અને જ્યારે કોઈ કવિ, એ બધી વસ્તુઓનું એક જ શબ્દ, કે જેને આપણે સામાન્ય સંઘા કહીએ છીએ તેના વડે વર્ણન કરવા ઇચ્છતો, ત્યારે તે, એ બધાને માટે 'દેવ' કે 'દેવતા' શબ્દ વાપરતો હતો.”

આગળ આશ્રનાં એ જ પુસ્તકનાં પાનાં ૧૫૯-૧૬૦ પર પ્રો. મેક્સ-

મુક્તર લખે છે કે:—“ આપણે આ વાત કદી પણ શૂલવી જોઈએ નહીં કે, પ્રાચીન ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જેને આપણે ‘દેવતા’ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે વાર્તાવિક જીવંતી જનમતી વસ્તુઓ નથી; અને તેને માટે આપણે આમ કે તેમ કહી શકીએ નહીં. (એ દેવતા આવા હતા અને તેવા હતા એમ કહેવું એ બૂલ છે.) ‘દેવ’ કે જેનો અર્થ અમે ધર્મસ્વર કયો છે, તે કેવળ ગુણવાચક સંજ્ઞા છે. એ શબ્દ એવા ગુણનું સૂચન કરે છે કે જે પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષમાં, સૂર્ય અને નક્ષત્રોમાં, તેમજ જીવા (પ્રાતઃકાળ) અને સમુદ્રમાં સરખી રીતે જોવામાં આવે છે. મતલબ કે ‘દેવ’નો અર્થ ‘પ્રકાશ’ થાય છે. ”

આ ઉપરથી ખુલ્લી રીતે જોઈ શકાશે કે, પ્રાચીન ઋષિઓ, દેવતાક ભૌતિક પદાર્થોને માટે ‘દેવ’ કે ‘દેવતા’ શબ્દનો ઉપયોગ કરતા હતા, તેટલા માટે જ તેઓ ‘બહુ ધર્મસ્વરકાદી’ કે ‘પ્રકૃતિ પૂજક’ હતા એમ ખિલકુલ કહી શકાશે નહીં. જો આપણે ઋષિઓ ઉપર એવો દોષ ચઢાવીએ તો, જે મનુષ્ય સૂર્ય અથવા ચંદ્રમાને પ્રકાશપુરક કહે, અથવા તો તેજસ્વી આકાશ અને ઝળકતા વિજ્યનું વર્ણન કરે, તેના ઉપર એવું જ દોષા-રોપણ કરી શકાય.

યારકમુનિ, કે જેમની પ્રામાણિકતા, વેદોના વિષયમાં સૌથી વધારે મનાય છે, અને જેઓ વૈદિક દોષ ‘નિઘંટુ’ તથા વૈદિક નિર્વચન શાસ્ત્ર (Philology) ‘નિરુક્ત’ના સુમસિદ્ધ કર્તા છે, તેઓ ‘દેવ’ શબ્દની વ્યાખ્યા ધણી વિશાળ અર્થમાં કરે છે.

તેઓ ‘દેવ’ શબ્દની આ પ્રમાણે નિરુક્તિ કરે છે:—

દેવો દાનાદા દોષનાદા દ્યોતનાદા દ્યુસ્થાનો ઘા મવતિ.

નિરુક્ત-૭-૧૫.

અર્થ:—જે અમને કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ પહોંચાડે છે, જે વસ્તુ-

ઓને પ્રકાશિત કરે છે, અથવા તો તેની ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે છે, અને જે પ્રકાશનું મૂળ સ્ત્રોત (સ્થાન) છે, તે ‘દેવ’ છે. ■

આ બધું વાંચ્યા પછી કોઈ સામાન્ય શુદ્ધિનો વાંચક પણ નોંધ શકશે કે, ‘દેવ’ શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે. ઉપર જણાવ્યું છે, તે ઉપરાંત ‘દેવ’ શબ્દ બીજી પણ ઘણી વસ્તુઓ માટે વપરાય છે, જેનાં થોડાંક ઉદાહરણો, અમે નીચે આપીએ છીએ:—

(૧) ‘દેવ’ શબ્દ માતાપિતાને માટે વપરાય છે; કારણ કે તેઓ અમને અસીમ લાભ પહોંચાડે છે. “તૈત્તિરિયોપનિષદ”માં માતાપિતા અને આત્માયુને દેવ કહ્યા છે.

માતૃ દેવો મય; પિતૃ દેવો મય; માતૃત્ય દેવો મય.

તૈત્તિરીય ઉપ. અનુ. ૧૧.

(૨) ‘દેવ’ શબ્દ વિદ્વાન હરેપોને માટે પણ વપરાય છે; કારણ કે તેમનાથી અનેક આત્માઓ પ્રકાશકૃતિ-સ્ત્રી બને છે, અને તેઓ અનેક વાતો પર પ્રકાશ પાડે છે. ‘શ્વેતશ્વતરુપ’માં જણાવ્યું છે. ૩ —

ચિદ્વાંસો હિ દેવા:

‘ મુંડકોપનિષદ્ ’માં લખ્યું છે કે

ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નાપિ વાચા નાન્યૈર્દેવૈસ્તપસા કર્મણા વા ।
જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધ સત્ત્વસ્તતસ્તુતં પશ્યતિ નિષ્કલંક ધ્યાયમાનઃ ॥

મુંડક-૨-૮.

અર્થ:-“ પરમેશ્વરને વાણી, કે અન્ય ઇન્દ્રિયો (દેવો) દ્વારા જાણી શકાતો નથી, અને તપ કે કર્મોથી પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી; પણ જે મનુષ્ય વિશુદ્ધ ભાવથી ઇશ્વરનું ધ્યાન કરે છે, તે જ્ઞાનની શાન્ત જ્યોતિષી તેનું દર્શન કરે છે. ”

(૪) અમારા વાંચકો આ વાત સારી રીતે જાણતા હશે કે, પ્રત્યેક વેદમંત્રનો એક ‘દેવતા’ હોય છે. દરેક મંત્રમાં જે દેવતા વિશે સંબોધન કરવામાં આવ્યું હોય, એ કેમ ‘આમ દેવતા’ છે, એમ યુરોપના મંરૂત વિદ્વાનો સમજ્યા છે; અને જુદા જુદા મંત્રોના જુદા જુદા દેવતા હોવાથી તેઓએ એવી કલ્પના કરી છે કે, વૈદિક જમાનાના ઋષિ લોકો અનેક દેવતાઓને માનવાવાળા અને પૂજવાવાળા હતા. પરંતુ, આ એક મોટી ભૂલ છે. મારકમુનિ કહે છે કે:—

અથાતો દૈવતં તદ્વાનિ નામાનિ પ્રાધાન્યસ્તુતીનાં દેવતાનાં
તદૈવત મિત્યાચક્ષતે । સેવા દેવતોપપરીક્ષા યત્કામ ઋપિર્યસ્યાં દેવતા
યામર્યપત્યમિચ્છન્ સ્તુતિમ્ પ્રત્યુંકે તથૈવતઃ સ મન્ત્રો ભવતિ. ॥

નિરુકત. ૭-૧.

આનો ભાવાર્થ એ છે કે, જે મંત્રમાં, જે દેવતાની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હોય, તે ઉક્ત મંત્રનો દેવતા છે, એમ સમજવું. પ્રો. મેકસમૂલર પોતાનાં ‘ઇન્ડિયા-વૉટ કૅન ઇટ ટીય અસ’ નામના પુસ્તકમાં પાન ૧૪૭ ઉપર લખે છે કે:—“ આ વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું કે, જો કે અમે વૈદિક

મંત્રોમાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય, તેને 'દેવ' કે 'દેવી' કહીએ છીએ, તોપણ આવો અર્થ કરતી વખતે અમારે એક પ્રાચીન હિન્દુ ધર્મવેત્તા (યારકમુનિ)એ જે કહ્યું છે, તે યાદ રાખવું જોઈએ. યારકમુનિએ કહ્યું છે કે, મંત્રના દેવતાનો અર્થ, તેમાં નિર્વાચિત કરેલા વિષય (celebrated object) સિવાય બીજો કંઈ થતો નથી. ”

(૫) 'દેવ' શબ્દ પરમેશ્વરને માટે પણ વપરાય છે; કારણ કે તે સર્વ વસ્તુઓના પ્રકાશક છે. સર્વ પ્રકાશ અને જ્ઞાનના મૂળ સ્ત્રોત (source) છે, અને સંસારમાં આપણે જે વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરીએ છીએ, તે સર્વના તે આપવાવાળા છે. 'દેવ' શબ્દ આ પ્રમાણે ઇશ્વરને માટે વપરાય છે, છતાં હમેશાં તેનો અર્થ ઇશ્વર થતો નથી. વસ્તુતઃ પ્રો. મેક્સમુલર જેમ કહે છે તેમ 'દેવ' શબ્દ વસ્તુવાચક નહીં, પણ 'શુભવાચક' છે. આથી કરીને જે જે વસ્તુમાં તેના નિર્વાચિત શુભ જોવામાં આવે, તેને માટે 'દેવ' શબ્દ વાપરી શકાય. જેમ કે, પ્રકાશવાળા, લાભ પહોંચાડવાવાળા, ચળકતા અને બીજી વસ્તુ પર રેસની ફેંકવાવાળા પદાર્થો કે આત્માઓ માટે 'દેવ' શબ્દ વાપરી શકાય.

હવે વાંચકવર્ગ જરોબર સમજી શકશે કે, પ્રાચીન આર્ય લોકો, જે કે સૂર્ય, ચન્દ્ર, આદિત્ય, સમુદ્ર, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ વગેરેને 'દેવતા' કહેતા હતા, છતાં પણ તેઓ તેને ઇશ્વર માનતા નહોતા, કે એ જડ વસ્તુઓની પૂજા પણ કરતા નહોતા. ઇશ્વરની માફક, આ બધી વસ્તુઓ અને બીજી પણ બધી વસ્તુઓને માટે 'દેવતા' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે; પરંતુ, આ બધામાં પૂજવા યોગ્ય તો માત્ર એક ઇશ્વર જ છે. યજુર્વેદમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે:—

ષેદાદમેતં પુરુષ મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાવ ।

તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિત્તેડયન્તાય ॥

અર્થ:—“અમે એ પરમાત્માને જાણીએ, કે જે પ્રકાશ સ્વરૂપ અને અન્ધકારથી પર છે. માત્ર તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જ મનુષ્ય મૃત્યુ પર વિજય મેળવી શકે છે. આના સિવાય મુક્તિનો બીજો કોઈ માર્ગ છે જ નહીં.”

‘શતપથબ્રાહ્મણ’માં ઘણા સ્પષ્ટ અને જોરદાર શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

યોઽન્યાં દેવતાંમુપાસતે ન સ યેદ યથા ષતુરેવ સ દેવાનામ
શતપથ કાંડ ૧૨. અ. ૪.

અર્થ:—“જે કોઈ બીજા દેવતાની પૂજા કરે છે તે અતારની છે: વિદ્વાનોની વચ્ચે તે પશુસમાન છે.”

અમે અહીંના ‘ઋગ્વેદ’ના કેટલાક મંત્રો ઉદ્ધૃત કરીશું, કે જેથી કરીને વાંચકવર્ગ જોઈ શકે કે, વેદમાં, વિશુદ્ધ અને પૂર્ણ ‘દુશ્વરયાદ’નું જેવું સ્પષ્ટ અને મુક્તિયુક્ત શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે.

હિરણ્યગર્ભઃ સમર્પત્તાગ્રે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આર્સતઃ ।
રુદ્રાધાર પૃથ્વીઃ ધામુતેર્મા કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ્ ॥૧॥
ય આત્મદા ષલદા યસ્ય વિશ્વ ઉપાસ્યતે પ્રશિપં યસ્ય દેવાઃ ।
યસ્યચ્છાયામૃતં યસ્ય મૃત્યુઃ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ્ ॥૨॥
યઃ પ્રાણતો નિમિષતો મહિત્વેક શ્વેદાજ્ઞા જગતો ધમૂવ ।
ય ઈશે અસ્ય દ્વિપદશ્વતુષ્પદઃ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ્ ॥૩॥
યસ્યેમે હિમવન્તો મહિત્વા યસ્ય સમુદ્રં રત્નયા સહાદુઃ ।
યસ્યેમાઃ પ્રદિશો યસ્ય બાહુ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ્ ॥૪॥
યેન ધૌરુગ્રા પૃથવા ચ દૃઢા યેન સ્વઃ સ્તમિતં યેન નાકઃ ।
યોઽન્તરિક્ષે રજસો વિમાતઃ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ્ ॥૫॥

યં ક્રન્દસી અવસા તસ્તમાને અમ્યૈક્ષેતાં મનસારેજ માને ।
 યત્રાધિમ્વર ઉદિતો વિભાતિ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૬॥
 આપોહ યદુ વૃહર્તાવિશ્વમાયન્ ગર્મં દધાનાઃ જનયન્તીરગ્નિમ્ ।
 તતો દેવાનાં સમવર્તતાસુરેકઃ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૭॥
 યશ્ચિદાપો મહિનાપર્યપશ્યદ્ દક્ષં દધાનાઃ જનયન્તીરગ્નિમ્ ।
 યો દેવાન્તમધિદેવ એક આસીત્ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૮॥
 મા ગો હિંસાજ્જનિતા યઃ પૃથિવ્યા યો વા દિવમ્ સત્ય ધર્માજ્જાન ।
 યશ્ચાપદ્વન્દ્રા વૃહતીર્જજાન કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૯॥
 પ્રજાપતે ન ત્વદેતાન્યન્યા વિશ્વા જાતાનિ પરિતા યમૃચ ।
 યત્કામારતે જુહુમસ્તન્નો અસ્તુ વયં સ્થામ પતયો ર્યાણામ્ ॥૧૦॥

નન્વેદ, મં. ૧૦ સૂક્ત ૧૨, મં. ૧થી ૧૦.

૬૧ મંત્રોના અર્થ.

“આરંભકાળમાં ઇશ્વર હતો, જે પ્રકાશનું મૂળ છે. અખિલ વિશ્વનો એ એક જ સ્વામી હતો. એણે આકાશ અને પૃથ્વીને સ્થિર કરીને રાખ્યા હતા. આ જ એક ઇશ્વર છે, કે જેની આપણે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. (૧)

“જે ઇશ્વર આત્મિક જ્ઞાન અને બળને આપવાવાળો છે, જેની સંમાર પૂજા કરે છે, જેની આગ્રહોનું સર્વે વિદ્વાનો પાલન કરે છે, જેનું શરણુ ગ્રહણ કરવાથી અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જેની છાયા મૃત્યુ છે, તે દેવ-તે ઇશ્વરની જ આપણે ઉપાસના કરવી જોઈએ. (૨)

“જે પોતાની મહત્તાને કારણે આ ચરાચર જગતનો એકમાત્ર રાજા છે, અને બેપગાં તથા ચોપગાં પ્રાણીઓનો ઉપાદક અને સ્વામી તે દેવ-ઇશ્વરની આપણે ઉપાસના કરવી જોઈએ. (૩)

“ બરફથી ઢંકાયેલા પર્વતો અને જળથી ભરેલા સમુદ્ર જેની મહત્તા ની ઘોષણા કરે છે, અને આઠ દિશાઓ જેની શુભ સમાન છે, તે દેવ-ધર્મરતી આપણે ઉપાસના કરવી જોઈએ. (૪)

“ જેણે આવડા મોટા આકાશને ધારણ કર્યું છે, અને પૃથ્વીને અચળ-સ્થિર રાખી છે; જેને લીધે સ્વર્ગ અને મોક્ષ સ્થિત છે; અને જે પોતાના આત્મગળ વડે, સમસ્ત અંતરિક્ષમાં વ્યાપી રહેલો છે; તે દેવ-ધર્મરતી આપણે ઉપાસના કરવી જોઈએ. (૫)

“ પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ, એની રક્ષા વડે સ્થિત, અને એની ધમ્મા વડે હાલતા હોવાથી, એની તરફ જોઈ રહ્યાં છે; અને સૂર્ય એમાં ઉદય પામીને ચમકી રહ્યો છે. માટે આપણે એ દેવ-ધર્મરતી જ ઉપાસના કરવી જોઈએ. (૬)

“ જે સમયે આ વિસ્તૃત પ્રકૃતિ અથવા ઉપાદાન કારણ, કે જે અગ્નિની દશામાં હતાં, અને જેણે પોતાના ગર્ભમાં આ વિશ્વને ધારણ કર્યું હતું તે રચન પ્રકટ થયા, તે સમયે જે ધર્મર સંધ્યા પ્રકાશવાન પદાર્થો (દેવો)ના જન્મરૂપ હતા, એ જ ધર્મરતી આપણે ઉપાસના કરવી જોઈએ. (૭)

“ જેણે પોતાની મહત્તાથી, એ દેવાયેલાં ઉપાદાન કારણ, (પ્રકૃતિ) કે જેમાં ઉગ્રતા અને શક્તિ X હતા, અને જેમાં આ સૃષ્ટિનો પ્રાદુર્ભાવ

x આ અને તેની પહેલાના મંત્રમાં વિશ્વની પ્રકીર્ણવસ્થા (Nebulous state-તેજોમય ગોળાની અવસ્થા)નો સંકેત છે. આ પ્રકારણના ૭મા-‘સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ’વાળા ભાગમાં, અમે આ વિષય પર વધુ વિચાર કરીશું. આ મંત્રમાં આવેલો “ આપ ” શબ્દ ‘આપ્’ ધાતુથી નીકળ્યો છે અને તેનો અર્થ ‘ વ્યાપક થવું અથવા ફેલાવું ’ એવો થાય છે. અમે તેથી તેનો અર્થ, ફેલાયેલ ઉપાદાન કારણ, કે પ્રકૃતિ, એવો કર્યો છે. ‘ દક્ષ ’ દધાના ’ એટલે હબ્બુતા તથા શક્તિવાળો, અને ‘ જનયન્તીરજિન્મ ’ એટલે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાવાળો, એવા વાક્યો આ મંત્રમાં

યષ્ટ રજો હતો, તેના પર દષ્ટિ ફેંકી, અને જે બધા તેજવાળા પદાર્થો (દેવો)નો એકમાત્ર ‘અધિદેવ’ છે, તે ઇશ્વરની આપણે ઉપાસના કરવી જોઈએ. (૮)

“જે પૃથ્વીનો ઉત્પાદક છે, જે સત્યનિયમ પાળવાવાળાએ આકાશને પેદા કર્યું છે, અને જેણે વિસ્તૃત તથા પ્રકાશયુક્ત ઉપાદાન કારણ (પ્રકૃતિ) નો પ્રાદુર્ભાવ કર્યો છે, તે અમને કદી દુઃખી ના કરે. આપણે હમેશાં આ દેવ-ઇશ્વરની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ. (૯)

“હે વિશ્વના સ્વામી ! આ બધા ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોને વશમાં રાખી, તેની ઉપર શાસન ચલાવવાવાળો, તારા સિવાય બીજો કોઈ નથી. હે પ્રભુ ! તારી હયાથી, જે વસ્તુઓની અમે કામના-મગ્ન છીએ છીએ, તે અમારી થાય, અને સંસારના સર્વ ઉત્તમ પદાર્થોના અમે સ્વામી બનીએ.” (૧૦)

આ દશ મંત્રોનાં સૂક્તમાં ‘એક’ શબ્દ ચાર કરતાં ઓછી વાર આવ્યો નથી. એક અને અદ્વિતીય ઇશ્વરના સંબંધમાં, આના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ, અસંદિગ્ધ, સુંદર અને પ્રોઢ વર્ણન, બીજા કોઈ ધર્મના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતું નથી. યદિ વાંચકવર્ગ, અન્ય ધર્મનાં પુસ્તકોમાં, આવા સ્પષ્ટ ‘એકેશ્વરવાદ’ની શોધ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે તો તે મર્વયા નિષ્ફળ જ જશે, એવી અમારી ખાત્રી છે.

જ્યારે વેદો અગર ઉપનિષદોનાં એકબે વાક્યો, કે જેમાં ઇશ્વરનાં એકત્વ (Unity of Divine Being)નું વર્ણન હોય, તે કોઈ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનની પાસે રજૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ઝટકહી દે છે કે, એ

આગ્યાં છે; અને ‘અર્થ’ દધાન:’ એટલે વિશ્વને પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કરવા-વાળો, અને ‘જનયન્તીરઝિમ્’ એટલે અગ્નિ અથવા અગ્નિ જેવી અવસ્થા પેદા કરવાવાળો, એવાં વાક્યો પણ આ મંત્રમાં આવ્યાં છે. આ ઉપરથી અહીં ‘આપ્’ નો અર્થ જળ નહીં, પણ પ્રકૃતિ કે ઉપાદાન કારણ (જે સૃષ્ટિ યથા પહેલાં પરમાણુ રૂપે દેવાયેલા હોય, થાય છે. (જળને પણ તેના દેવાવાના ગુણને લીધે ‘આપ્’ કહે છે),

‘એકેશ્વરવાદ’ નો નહીં, પણ ‘અદ્વૈતવાદ’ નો બોધ આપે છે. આવા વાક્યોનો તેઓ એવો અર્થ કરે છે કે, તેમાં તો ફક્ત એક ઇશ્વર સિવાય બીજી કંઈ વસ્તુ જ નથી એવો બોધ આપ્યો છે; પણ તેમાં પરમેશ્વર એક છે, અને બીજો પરમેશ્વર નથી, એવું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું નથી. મતક્ષમ કે, એવાં વાક્યોનો અભિપ્રાય ‘એકેશ્વરવાદ’ માટે નહીં, પણ ‘અદ્વૈતવાદ’ માટે છે. ગ્રન્થના મુખ્ય વિષયની બહાર જઈને, અમે વધારે વિષયાન્તર કરી શકતા નથી, તેને માટે અમે દિલગીર છીએ. પરંતુ, ઉપરોક્ત વેદમંત્રો, કે જેમાં પરમેશ્વરને વિશ્વના વિધાતા અને તેને સ્થિર રાખવાવાળા, સમસ્ત વિશ્વના એકમાત્ર રાજા, સ્વર્ગને વ્યવસ્થિત ગાખવાવાળા, અમરત્વનું પ્રદાન કરવાવાળા, અને અમારે માટે પૂજવા યોગ્ય, બતાવવામાં આવ્યા છે, એમાં કંઈ પણ પ્રકારનું ‘અદ્વૈતવાદ’નું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે, એમ સમગ્ર અવું છે ખરું! અમે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનું વાંચકવર્ગને જ સોંપીએ છીએ; અને અમારા કથન (વેદોમાં ‘એકેશ્વરવાદ’ છે)ની પ્રુટિમાં, હવે અમે ‘અથર્વ-વેદ’ના કેટલાક મંત્રો, તેનાં પ્રો. મેક્સમુઝરનાં ભાષ્ય સહિત, રજૂ કરીએ છીએ :—

यहन्नेषामधिष्ठाता अन्तिकादिव पश्यति ।

यस्तायन् मन्यते चरन् सर्वं देवा इदं विदुः ॥१॥

* દાખલા તરીકે મિ. જે. મરડોક પોતાનાં “વેદિક હિન્દુ ઇશ્વર” (રિલિજિયસ રિફોર્મ સિરિઝ-ભા. ૩એ) નામના ગ્રન્થમાં લે છે કે:—“કોઈ કોઈ વાર ‘અદ્વૈતવાદ’ અને ‘બહુ ઇશ્વરવાદ’નું મિશ્રણ કરી દેવામાં આવે છે; પણ યથાર્થ એક ઇશ્વરની પૂજા, હિન્દુ ધર્મમાં હોય, એમ જણાતું નથી. છટોગ્ર ઉપનિષદનાં “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म=ઇશ્વર એક છે, બીજું કંઈ નહીં.” એ વાક્યને શ્રી. કેશવચંદ્ર સેને જાણી લીધું છે; પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે, કોઈ બીજો ઇશ્વર નથી; પરંતુ, એ વાક્યનો ભાવ એવો છે કે, જગત્માં બ્રહ્મ સિવાય બીજી કંઈ વસ્તુ છે જ નહીં. ‘એકેશ્વરવાદ’ના કરતાં આ (અદ્વૈતવાદનો) સિદ્ધાન્ત તદ્દન જુદો છે.”

યસ્તિષ્ઠતિ ચરતિ યદ્વ ચઙ્ચતિ યો નિલાયમ્ ચરતિ યઃ પ્રસદ્ધમ્ ।
ઠૌ સંનિપદ્ય યન્મન્ત્રયેતે રાજા તદ્વેદ ઘરુણસ્તૃતીયઃ ॥ ૧૨॥

ઉતેયં ભૂમિર્વરુણસ્ય રાજ્ઞ ઉતાસૌ ધૌર્વૃહતી દૂરે અન્તા ।
ઉતો સમુદ્રો ઘરુણસ્ય કુક્ષી ઉતાસ્મિન્નલ્પ ઉદકે નિલીનઃ ॥ ૧૩॥

ઉત યો ધામતિસર્પાત પરસ્તાન્ન સમુચ્યાતૈ ઘરુણસ્ય રાજ્ઞઃ ।
દિવસ્પશઃ પ્રચરન્તીદમસ્ય સહસ્રાક્ષા અતિ પશ્યન્તિ ભૂમિમ્ ॥ ૧૪॥

સર્વં તદ્રાજા ઘરુણો વિચષ્ટે યદન્તરા રોદસી યત્ પરસ્તાત્ ।
સંખ્યાતા અસ્ય નિમિષો જનાનામક્ષાનિવ શ્વઘ્ની નિમિનોતિ તાનિ ॥ ૧૫॥

યે તે પાશા ઘરુણ સત્ત સત્ત ત્રેધા તિષ્ઠન્તિ વિપિતા દશન્તઃ ।
છિન્નન્તુ સર્વે અનૃતમ્ યદન્તઃ યઃ સત્યંવાદતિ તં સૃજન્તુ ॥ ૧૬॥

અથર્વ કાંડ ૪; સુક્રત ૧૬.

છ મંત્રોના અર્થ.

“ આ બધાના અધિષ્ઠાતા વરુણ * એવી રીતે જુએ છે કે, જાણે તે બધાની પાસે જ હોય. કોઈ માણસ ઊભો હોય, ચાલતો હોય, * છુપાતો હોય, લોટતો હોય, કે ઊંડતો હોય; અગર કોઈ બે માણસ ખાનગી મંત્રજ્ઞ કરતા હોય, તો રાજા વરુણ તે બધું જાણે છે. એ તો સર્વત્ર હાજર જ હોય છે. (૧-૨)

“ આ પૃથ્વી અને વિશાળ આકાશ, કે જેના છેડા બહુ દૂર છે, તે રાજા વરુણના અધિકારમાં છે. જન્મે સમુદ્ર (આકાશ અને દરિયો) તો વરુણની બગવમાં રહેલાં છે; અને તે પાણીના નાના બિન્દુમાં પણ બ્યાપ્ત હોય છે. ” (૩)

* ઈશ્વરનાં અનેક નામોમાં. એક નામ ‘વરુણ’ પણ છે; અને તેનો અર્થ મદાન અને સર્વોત્તમ થાય છે.

કોઈ માણસ કદાચ આકાશથી ચે આગળ જાગી જાય, તોપણ તે રાજ વરુણથી બચી શકતો નથી. (એ જ્યાં જાય ત્યાં વરુણ-ધ્રુવર હોય છે.) એના ગુપ્તચરો આકાશમાંથી પૃથ્વી તરફ આવે છે, અને હજારો નેત્રો વડે આ સંસાર પર દષ્ટિપાત કરે છે. (૪)

આકાશ અને પૃથ્વીની મધ્યમાં, કે તેનાથી પરે, જે કંઈ છે, તે રાજ વરુણ જુએ છે. એણે મનુષ્યનાં નેત્રોના પલકારાની પણ ગણના કરી લીધી છે; અને જેવી રીતે ખેંચાડી પાસા ફેંકે છે તેવી રીતે, તેણે સર્વ વસ્તુઓને અખંડ રૂપમાં બરોબર સ્થિત રાખી છે. (૫)

"હે વરુણ ! તેં જે સાતસાત (સાતવડા) અને ત્રણત્રણ (ત્રેવડા) ફાંસા નાખ્યા છે, એ બધંકર ફાંસામાં મિથ્યાવાદીઓ ફસાઈ જાઓ, અને સત્ય ખોલવાવાળા એમાંથી બચી જાઓ." (૬)

આ બધાં પ્રમાણો ઉપરથી હવે એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે, વેદ, વિશુદ્ધ અને પૂર્ણ એકેધરવાદનું શિક્ષણ આપે છે; અને એ શિક્ષણ, ખીજા ધર્મો-ખાસ કરીને સેમેટિક અર્થાત્ યાહુદી, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાની ધર્મોના ધ્રુવરવાદથી જેટલું જુદું પડે છે, તેટલું જ 'અદ્વૈતવાદ' ના સિદ્ધાન્તથી પણ જુદું પડે છે. અહીંયાં અમે એ વાત પણ સિદ્ધ કરીશું કે, ત્યારે વેદોનું ધ્રુવર સંબંધીનું જ્ઞાન એક મતમાંથી ખીજા મતમાં ગયું છે, ત્યારે તેની ઉન્નતિ નહીં પણ અવનતિ જ થતી રહી છે. અજ્ઞાનીઓને હાથે ઉત્તરોત્તર તેમાં બગાડો જ થતો રહ્યો છે. વેદોમાં ધ્રુવર વિષે જે બાધ આપવામાં આવ્યો છે તે એટલો તો ઉત્તમ અને પૂર્ણ છે કે, મનુષ્યની શુદ્ધિ એના કરતાં, વધારે શોભી, વિચારી કે સમજી શકે નહીં. ઝંદાવસ્તામાં, ધ્રુવર (Anthropomorphism) મનુષ્યના જેવા ગુણ અને સ્વભાવવાળો હોય, એમ સમજાવવાનો કાંઈક રંગ ચડાવવામાં આવ્યો છે, અને તેથી જ તેમાં અદ્વૈતમંદને જરૂરિયાતની સાથે વાતો કરતો, અને મસલતો ચલાવતો બતાવવામાં આવ્યો છે. બાઇબલ અને

કુરાનમાં તો ઇશ્વર મનુષ્યના બધા ગુણો ધારણ કરી લેતો જોવામાં આવે છે. એ બંને ગ્રંથોમાં તો ઇશ્વરને જણે કે તે કોઈ સ્વેચ્છાચારી સમ્રાટ હોય, અને મનુષ્યના બધા ભાવ, વિચાર, ત્રુટિઓ અને દુષણોને વશ થઈ ગયો હોય, એવી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. બાઇબલમાં તો, "ઈંડીને વખતે ઇશ્વર એડનના બગીચામાં ફરતો હતો." એમ લખવામાં આવ્યું છે. એમાં વિશેષે કરીને એમ પણ લખ્યું છે કે, "ખુદાએ આદમને ખોલાયો, અને તેનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો. પછી ખુદાએ આદમ અને હવાને, પોતાની આરાતુ ઉલ્લંઘન કરવા માટે ધિક્કાર્યા, અને શ્રાપ આપ્યો." પછી "ખુદા પશ્ચાતાપ કરે છે" અને શોચે છે કે, "અરેરે, મેં પૃથ્વી પર મનુષ્યોને શા માટે બનાવ્યાં ?" આ વિચારથી "તેને હાર્દિક દુઃખ થાય છે." પછી ક્રોધમાં આવીને ખુદા કહે છે કે, "હું મનુષ્ય, પશુ, પેટે આગવાવાળા જીવો અને હવામાં ઊડવાવાળાં પક્ષીઓનો નાશ કરી નાખીશ; કારણ કે એમને મેં બનાવ્યાં, એને માટે મને હવે પશ્ચાતાપ થાય છે." એ જળપ્રલય વડે અસહાય જીવોને પાર વગરનું દુઃખ દે છે: છતાં સૃષ્ટિને બનાવ્યા પછી જેમ પશ્ચાતાપ થયો, તેમ તેના (જળપ્રલય વડે) સંહાર કર્યા પછી પરતા રાનો વખત ના આવે, તેટલા મૂટે દૂર-દેશીયા તે નોઆહ અને તેના પરિવારને બચાવી લે છે; અને પોતાની નૌકામાં દરેક પ્રકારના જાનવરની એકેક જોડી (નર-માદા) લઈ લેવાની તે નોઆહને આજ્ઞા દે છે. જ્યારે જળપ્રલય શાન્ત થઈ જાય છે, અને નોઆહ પ્રભુને નામે અર્ચનમાં આહુતિઓ દેવા મંડિ છે, ત્યારે ખુદા તેની 'સુગન્ધ સુધે' અને પહેલાંના કરતાં તેનું મન જરા વધારે શાન્ત અને સ્વસ્થ થયેલું હોવાથી, તે પોતે કરેલાં કર્મોના ખુલ્લી રીતે પશ્ચાતાપ કરતાં કહે છે કે:-

"મનુષ્યોને લીધે હવે હું ફરીથી કદી પણ પૃથ્વીને ધિક્કારીશ નહીં; કારણ કે મનુષ્યનાં હૃદયની કલ્પના, જયપણ કે ઊછળતી જીવાનીને કારણે ખૂટી હોય છે. (શું આ વાતની ખુદાને પહેલાં ખબર નહોતી ?)

અને જીવધારીઓને નષ્ટ કરવાનું, જેનું અપકૃત્ય મેં હમણાં કયું, તેનું અપકૃત્ય ફરીથી હું કદી પણ કરીશ નહીં.” *

બાઇબલમાં ઇશ્વરનું ચિત્ર, આ પ્રમાણે દોરવામાં આવ્યું છે; પણ બાઇબલમાં ખુદની જોટલી કુર્મતિ કરવામાં આવી છે, તેના કરતાં કુરાનમાં તો તેની વધારે અધોગતિ કરવામાં આવી છે. કુરાનમાં તો, એક બિલકુલ સ્વેચ્છાચારી, અને તે પણ સારા સ્વભાવનો ના હોય, એવા સમ્માદના જેવી, ખુદની તસખીર ખેંચવામાં આવી છે. સૌથી ઊંચા આસમાનમાં, તે આઠ ફિરસ્તાઓએ ધારણ કરેલા સિંહાસન પર બીરાજે છે. * તે કાફરોને આપ * આપે છે, અને તેમની સાથે યુદ્ધ કરે છે, અને પોતાના અનુયાયીઓને પણ એ જ પ્રમાણે લડવાનો બોધ આપે છે. (સેલનું કુરાન, પ્રકરણ ૪૭, પા. ૩૭૫) પોતાની પ્રતિજ્ઞાના ઉચ્ચ ખ્યાલ રાખનારો દોષ માણસ ના ખાય, એવા કરડા સોગદો તે ખાય છે. † તે પોતાને ‘ કાવતરાંખોર ’ (Layer of Plots) કહેતાં પણ અચકાતો નથી. ‡ જેમ તેની શક્તિ અસીમ છે, તેમ તેનું સ્વચ્છંદીપણું પણ અનન્ત છે. કુરાનમાં લખ્યું છે કે:—“ ખુદ જેને ચાહે તેને ખૂણ માર્ગ તરફ લઇ જાય છે; અને જેને ચાહે તેને સત્યને પંથે ચાલવાની પ્રેરણા કરે છે.” *

બીજા જે દોષથી “ વેદિક ઇશ્વરવાદ ” સર્વથા મુક્ત છે, તે જે મંદાવસ્તા, બાઇબલ અને કુરાનના ‘ ઇશ્વરવાદ ’ પર ઇજો ડાખ લગાડે છે,

* જુઓ-બાઇબલનું ‘ ઉત્પત્તિનું પુસ્તક ’ અ. ૪, આયાત ૮-૯-૧૪-૧૬; અ. ૬; આ. ૬-૭-૧૩-૨૨; અ. ૮, આ. ૨૧.

× કુરાન (ડૉ. સેલનું) પ્રકરણ ૫૯ પા. ૪૨૨.

* “ ” પ્રકરણ ૨૦ પા. ૧૧.

— સેલનું કુરાન, પ્ર. ૩૭; પા. ૩૩૪; પ્ર. ૪૨, પા. ૩૮૭; પ્ર. ૭૬, પા. ૪૩૬; અને પ્ર. ૯૧, પા. ૪૪૭.

+ “ ” ” પ્ર. ૮, પા. ૧૨૯.

* કુરાન પ્ર. ૬, પા. ૯૨

તેનું વર્ણન અમે આગળનાં પ્રકરણમાં કરી ગયા છીએ. એ કાંઈ, શયતાનના વ્યક્તિત્વના સિદ્ધાન્તને લગતો છે. ચોથા પ્રકરણના ચોથા ભાગમાં અમે એ વાત સિદ્ધ કરી ગયા છીએ કે, વેદનો એક અલંકાર, કે જેમાં સંસારમાં સદૈવ ચાલી રહેલાં પ્રકાશ અને અંધકાર, તથા ભલાઈ અને ખરાઈ વચ્ચેનાં યુદ્ધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનો અર્થ તથા મર્મ ખરોખર નહીં સમજવાને લીધે, અંદાવસ્તા, બાઈબલ અને કુરાનમાં ગરબગોટાળો કરી નાંખવામાં આવ્યો છે. શયતાનમાં પુરુષભાવનું આરોપણ કરનારો વિચાર, અંદાવસ્તામાં અપૂર્ણ રૂપે જોવામાં આવે છે. એમાં શયતાનને ‘અકમ્મતો’ (ખૂરા વિચાર), ‘અંગિરા મન્યુ’ (હાનિકારક મન), અને ‘અજિહ દહક’ (બળતા સાપ) તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે. પરંતુ, બાઈબલ અને કુરાનમાં તે શયતાન, ધર્મરત્ના જેટલું જ વ્યક્તિત્વ (personality) ધારણ કરી લે છે. એમાં તે ભૌતિક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને સર્પનું* રૂપ ધારણ કરીને, આદમજાતનાં આદિ માતાપિતા (આદમ ને હવા)ને જીતી કરીને છેતરે છે, અને તેમની પાસે ખુદના ફરમાનનું ઉલ્લંઘન કરાવીને, સંસારમાં પાપનું બીજારોપણ કરે છે. શયતાનનાં જીગકપટનાં ભોગ થવાને કારણે, જે સ્વર્ગીય બગીચો, આદમ અને હવાં માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો, તેમાંથી ખુદ તેમને બહાર હાંકી કાઢે છે, = ધર્મરત્ના પુત્ર અને તેના અવતાર સમાન ગણાતા જીસસ ક્રીસ્ટ-ધર્મામસીહને પણ પ્રયોજનમાં નાખવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. X

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, “વેદોક્ત ધર્મરત્નાદ” નો પ્રવાહ, અંદાવસ્તા, બાઈબલ અને કુરાનમાં ગયો છે, પણ ત્યાં જતાં, તેની પવિત્રતા અને ઉત્કૃષ્ટતામાં વધારો નહીં, પણ ઘટાડો થયો છે; અને

* ઉત્પત્તિનું પુસ્તક, (બાઈબલ) પ્રકરણ ૩, પા. ૧

=ઉત્પત્તિનું પુસ્તક ૩, પા. ૨૩-૨૪,

X મેથ્યુ (બાઈબલ) ૩-૪ પા. ૩-૧૧

ધ્રુવરના સંબંધમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે ધર્મના ખીજ મહાન મિદાન્તોને પણ તેટલું જ લાગુ પડે છે; દારણ કે અદાર્યા અમે ‘પરમેશ્વર’ ને લગતો જે વિષય ચર્ચા રચા છીએ, તે ઉપરોક્ત ચારે ધર્મોના મૂળ (પાયા) સિદ્ધાન્તરૂપ છે. આદારમાંથી પડના અત્યંત મદદ બરફમાંથી ઉદ્ભવતી ધર્મરૂપી નદી, તેના મૂળસ્થાન (Fountain-head) આગળ ધણી જ સ્વચ્છ હોય છે, પરંતુ, જેમ જેમ તે ખીણો, ઝાડીઓ અને મેદાનોમાં ધસતે આગળ વહે છે, તેમ તેમ તેમાં કિનારાની જમીનની માટી ભાગવા લાગે છે, અને પછી કંમે કરીને, તેની સરખાતની જે સ્વચ્છતા અને પવિત્રતા હોય છે, તે ઓછી થઈ જાય છે. પછી તો તેનું મેલું પાણી પણ, જે માણસ ધણો તરસ્યો હોય, અને જેના હોઠ મુકાવા લાગ્યા હોય, તેને શાંતિ આપે છે; અને જ્યાં બિલકુલ પાણી મળવાની આશા ના હોય, ત્યાં થોડુંક મેલું કે ગંદું પાણી મળે, તે પણ ગનીમત જ ગણાય એમાં નવાઈ શી છે ? પણ આ મેલા પાણીની, આદારમાંથી પડતા બરફમાંથી બનતાં, અને પૃથ્વીના મેલાં તરવોની ભેળસેળ વગરનાં, તદ્દન સ્વચ્છ પાણીની સાથે સરખામણી કરી શકાય ખરી કે ? ધર્મના એ સ્ત્રોત-ધર્મગંગાની એ ગંગોતરી પાસે અમે પહોંચીએ, અને તેનાં સ્વર્ગીય જળનું પાન કરીને અમારી આત્મિક તૃપ્તિને છુટાવીએ, એવી પરમાત્મા દયા કરે, એ જ અમારી પ્રાર્થના ! તથાસ્તુ

ઉપરનું લખાણ વાંચ્યા પછી, ધ્રુવર વિશે વેદોમાં કેવું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે, તેનું થોડું ધણું જ્ઞાન તો વાચકવર્ત્તને જરૂર થયું હશે. ધ્રુવરના સંબંધમાં જસ્યુસ્તાના વિચારો કેવા હતા, તે અમે એવા પ્રકરણમાં બતાવી ગયા છીએ. પાકક ગણ સહેલાઈથી જોઈ શકશે કે, જે ઉપર જણાવેલા એ દોષોને બાદ કરવામાં આવે તો, બાકીની ખીજ બધી બાબતમાં, ‘અદુરમજ્જ’ અને ‘વેદોક્ત પરમેશ્વર’ના વિચારો પૂરેપૂરા મળતા આવે છે. માત્ર વિચારોનું મળતાપણું જોવામાં આવે છે, એટલું જ નહીં, પણ વેદો અને ઋગ્વેદસ્તામ ધ્રુવરના જે નામો આપવામાં આવ્યા

છે, તેમાં પણ આશ્ચર્યજનક સમાનતા જોવામાં આવે છે. ઝન્દાવસ્તામાં ‘અહુરમજ્દ’ શબ્દ (ઇશ્વરને માટે) વારંવાર વાપરવામાં આવ્યો છે, અને એ શબ્દ પોતે પણ વૈદિક ‘અસુર મેધ’ ॥ ની સાથે મળતો આવે છે.

નીચેના શબ્દોમાં પણ એવા પ્રકારની સમાનતા જોવામાં આવે છે:-

સંસ્કૃત	ઝન્દ
અર્ધમન્	ઐર્ધમન્
મિત્ર	મિત્રુ
નારાયણ	નાર્યોસંદ
વૃત્તદન્	વૃત્તદ્
લગ્ન	બધ

આના કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્યજનક વાત તો એ છે કે, આમાંના કેટલાક શબ્દો, વેદોમાં જેમ જે અર્થોમાં વપરાયા છે, તેમ ઝન્દાવસ્તામાં પણ તે જ અર્થોમાં વપરાયા છે. ‘અર્ધમન્’ શબ્દના સંબંધમાં ડૉ. હોગે જે લખ્યું છે, તે અમે નીચે ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ.

પ્રો. હોગ લખે છે કે:-“ બન્ને (હિન્દુ અને પારસી) ધર્મોના ગ્રંથોમાં ‘અર્ધમન્’ શબ્દ જે અર્થોના બોધ કરે છે. (૧) મિત્ર અથવા સોબતીઅને (૨) એક દેવ યા આત્માનું નામ. (આપણે એને ઇશ્વર યા પરમાત્મા કહી શકીએ). વિશેષે કરીને આ શબ્દ વિવાહના દેવતા માટે વપરાય છે; અને લગ્નપ્રસંગે બ્રાહ્મણો તેમજ પારસીઓ, બન્ને તેનું આવાહન કરે છે. ”+

॥ જુઓ-આ પાથમાં જ પ્રકરણના પહેલા ભાગમાં ‘અસુર’ શબ્દ પર લખેલી ફૂટનોટ-ટિપ્પણી.

+ ડૉ. હોગના નિબંધો. પા. ૨૭૩.

વેદોમાં ‘મિત્ર’ શબ્દ જેમ ત્રણ અર્થોમાં વપરાયો છે, તેમ ઝન્દાવસ્તામાં ‘મિથ્રુ’ શબ્દ પણ ત્રણ અર્થોમાં વપરાયો છે. બંને શબ્દોના, સૂર્ય, સહાયક અને ઇશ્વર, એવા ત્રણ અર્થ થાય છે. ફારસી ભાષાના ‘મિહિર’ શબ્દ આજે પણ સૂર્ય અને સહાયક=મિત્રના અર્થમાં વપરાય છે.

‘ભગ’-ઝન્દ ‘ભઘ’ શબ્દ બંને ઠેકાણે ‘ઇશ્વર’ અને ‘ભાગ્ય’ એ બે અર્થોમાં વપરાયો છે.

છુત્રહન-ઝન્દ ‘છુત્રહન’ પણ ખૂરાધનો નાશ કરવાવાળા ઇશ્વર અને અંધકારનો નાશ કરવાળા સૂર્યના અર્થમાં (બે અર્થોમાં) વપરાય છે.

નારાયણના સંબંધમાં ડૉ. હોમ કહે છે કે:—નારાયણ (જુઓ યાજ્ઞનિર્વુત ૮-૬) અને નર્યોસંહ એ બંને એકસરખા જ શબ્દ છે. ઝન્દાવસ્તામાં એક દેવદૂતને ‘નર્યોસંહ’નું નામ આપવામાં આવ્યું છે; અને તે અદુરભજનના સંદેશવાહક (messenger)નું કામ કરે છે. (જુઓ-વંદીદાદ ૨૨) વેદિક મંત્રોમાં આ કામ ‘અગ્નિ’ અને ‘પૂષણ’ કરતા હોય, એમ જણાય છે. આ શબ્દનો અર્થ ‘મનુષ્યો જેની પ્રશંસા કરે છે તે’ એવો થાય છે, નારાયણ એટલે સુપ્રસિદ્ધ ! એ શબ્દ ઇશ્વર અને અગ્નિ, એ બે અર્થોમાં વપરાયો છે. પાછલા-એટલે કે ‘અગ્નિ’ના અર્થમાં ‘નારાયણ’ અથવા ‘નર્યોસંહ’ને દિવ્ય સંદેશવાહક, અથવા તો દૂત કહેવામાં આવે છે.* કારણ કે અગ્નિ-વધારે વાસ્તવિક શબ્દોમાં કહીએ તો-ઉષ્ણતા દ્વારા (Watery Vapours) જળ-આબ-વરાળ તેમજ અન્ય પદાર્થોના રસ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જાય છે; અને એટલા માટે જ ‘અગ્નિ’ અથવા તો ‘ઉષ્ણતા’ને, પ્રતિ અથવા તો તેના સ્વામી ઇશ્વરનો દૂત-સંદેશવાહક કહેવામાં આવે છે.

* યજુર્વેદ ૨૩-૧૭માં અગ્નિ અથવા ગરમીને દૂત કહેવામાં આવી છે.

અગ્નિ દૂતં પુરોદધે હવ્યવાહમુપસુરે । દેવાન્ આસાદયાદિહ ॥

યજુ. ૨૩, ૧૬.

(૬) ૩૩ દેવતા.

અમારા ધણાખરા વાચકોએ વેદોના ૩૩ દેવતાઓના સંબંધમાં, કંઈક ને કંઈક તો જરૂર સાંભળ્યું જ હશે. ભારતવર્ષમાં, અવનત યતાં યતાં વૈદિક ધર્મે જ્યારે ‘ બહુ ઇશ્વરવાદ ’નું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું, ત્યારે એ ૩૩ દેવતા (જુઓ-યજુર્વેદ ૧૪-૩૧; અને અથર્વ વેદ ૧૦-૪, ૨૭.) આગળ વધતાં વધતાં હિન્દુઓના ૩૩ કરોડ દેવતા બની ગયા ! પણ વેદોના ૩૩ દેવતા એટલે શું ? શું એ ૩૩ ઇશ્વર હતા ? બિલકુલ નહીં ! પંડિત ગુરુદત્તે, “ Terminology of the Vedas ” (વેદના પારિભાષિક શબ્દો-વેદનું શબ્દસંગ્રહ) નામનું જે પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં આ વિષયનું એવું તો સ્પષ્ટ અને સુંદર વિવરણ કર્યું છે કે, તેના અરે લંબાણ ઉતારા આપના માટે, ક્ષમા માગવાની પણ અમને તો આવશ્યકતા જણાતી નથી.

“ જેના ગુણોનું મંત્રોમાં વર્ણન આવ્યું હોય, તે વેદમંત્રના દેવતા કહેવાય છે, એમ યાજ્ઞસુનિએ કહ્યું છે, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ; એટલે હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે “ દેવતા એ શું વસ્તુ છે ? ”—“ કયા પદાર્થને ‘ દેવતા ’ કહેવામાં આવે છે ? ” મનુષ્યના જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે, એવી તમામ વસ્તુઓને ‘ પદાર્થ ’ કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યનું તમામ જ્ઞાન (Time & space) ‘ દેશ ’ અને ‘ કાળ ’થી ઘેરાયેલું-પરિમિત થયેલું છે. જે બનાવો બને છે, તેના ક્રમ પ્રમાણે અમને (causation) કાર્યકારણનું જ્ઞાન મળે છે. આ ક્રમ શું ? કેવળ ‘ કાળ ’ના ક્રમ પ્રમાણે બધી ઘટનાઓ (બનાવો)નું નિયમસર જે સંગઠન કરવામાં આવે તે. હવે અમને જ્યારે કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે તે વસ્તુ કોઈ સ્થળે પણ હોવી જોઈએ. Space-દેશ-સ્થળ વગર તેનું અસ્તિત્વ કે ઘટના સંભવી શકે નહીં. આ પ્રમાણે અમારું જ્ઞાન, ‘ દેશ ’ અને ‘ કાળ ’ ને આધારી છે. હવે આપણે જ્ઞાનનાં આવશ્યક ંગોના સંબંધમાં

વિચાર કરીશું. જ્ઞાનનો સૌથી વધારે વિસ્તૃત ભેદ (Subjective)
 ‘ આંતરિક ’ અને (Objective) ‘ બાહ્ય ’નો છે. મનુષ્યના દેહની
 બહારની બધી વસ્તુઓ અને તમામ ઘટનાઓના જ્ઞાનને ‘ બાહ્ય જ્ઞાન ’
 કહેવામાં આવે છે. આ બધું દૃશ્યમાન જગતના બનાવોનું જ્ઞાન છે.
 વૈજ્ઞાનિક ભોક્ષ, એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છે કે, પ્રાકૃતિક માને ભૌતિક
 જગતનાં વિજ્ઞાન ઉપરથી બે વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ પ્રગટ થાય છે. (૧)
 પ્રકૃતિ એટલે ઉપાદાન કારણ, અને (૨) શક્તિ. ઉપાદાન કારણ-
 પ્રકૃતિનું, પ્રકૃતિ તરીકેનું જ્ઞાન વૈજ્ઞાનિકને મળ્યું નથી; પણ શક્તિના
 કારણે, પ્રકૃતિમાં ભેદ જાણી શકાય, એવી જો અસરો—એવા જો ફેરફારો
 થાય છે, તેનું જ્ઞાન તેમને મળે છે. આ પ્રમાણે બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન, એ
 ‘ શક્તિ ’ અને તેનાથી થતાં પરિવર્તનોનું જ્ઞાનમાત્ર હોય છે. હવે
 આપણે આંતરિક (subjective) જ્ઞાનનો વિષય તપાસીએ. આંતરિક
 જ્ઞાનના સંબંધમાં પણ બે વસ્તુઓ ધ્યાન ખેંચે છે (૧) મનુષ્યનો આત્મા
 જે ચેતનસત્તા છે; અને (૨) આંતરિક ભાવ, જેનું મનુષ્યના આત્માને
 જ્ઞાન થાય છે. હવે આંતરિક ભાવ બે પ્રકારના હોય છે. એક તો
 આત્માને સ્વાધીન, અને જેનું તેને સ્વયમ જ્ઞાન થાય તે. આને ચેષ્ટિત-
 કર્મ (Deliberate action) કહેવામાં આવે છે; અને બીજું આત્મા
 શરીરમાં હોવાને લીધે શરીરનાં જે કર્મો થાય છે તે. આને જીવન સંબંધી
 કર્મ અથવા તો ‘ પ્રાણુ ’ (vital activities) કહેવામાં આવે છે.
 જ્ઞાનનું આ પ્રમાણે (Analysis) પ્રયક્ષરણ કરતાં, એ પદાર્થો (કાર્ય-
 કારણ causationના નિયમ મુજબ) આપણને છ વસ્તુઓ તરફ
 લઇ જાય છે. (૧) કાળ, (૨) દેશ, (૩) શક્તિ, (૪) આત્મા, (૫)
 પ્રાણુ, અને (૬) ચેષ્ટિત કર્મ. આ છબે વસ્તુઓ ‘ દેવતા ’ કહેવાને
 યોગ્ય છે. હવે આ ગણના પ્રમાણે, આપણે એવા નિષ્કર્ષ (conclusion)
 ઉપર આવી શકીએ કે, ‘ નિરુક્ત ગર્ભા વૈદિક દેવતાઓ સંબંધીતું જો
 જ્ઞાન આપણમાં આજુ છે તે જો ખરું હોય, તો ‘ વેદો ’માં આપણને

બીજા કાષ્ઠનું નહીં, પણ, કાળ, દેશ, શાકત, આત્મા, પ્રાણ અને ચેષ્ટિત કર્મ, એ છ વસ્તુઓનું તો “દેવતા”ના રૂપમાં વર્ણન કરેલું, અન્ય મળવું જ જોઈએ.

આવો, આપણે આ કસોટી પ્રમાણે પરીક્ષા કરી જોઈએ.

નીચે લખેલા મ ત્રોમાં, ૩૩ દેવતાઓનું વર્ણન આપેલું છે:-

त्रयस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् ।
यजुर्वेद ૧૪-૩૧.

અર્થ:-“ સર્વના સ્વામી, વિશ્વના નિયંત્રતા અને સર્વ વસ્તુઓને સ્થિર રાખવાવાળા પરમાત્માએ ૩૩ દેવતાઓ દ્વારા બધી વસ્તુઓને ગણણ કરી રાખી છે. ”

यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवां जंगे गात्रा विभेजिरे ।

तान्त्वै त्रयस्त्रिंशद्देवानेके बह्वग्निदो विदुः ॥

અથર્વવેદ ૧૦-૪-૨૭.

અર્થ:-“ સાચી બ્રહ્મવિદ્યાને જાણવાવાળા શાની લોકો જુણે છે કે, ૩૩ દેવતાઓ છે, કે જે ઇશ્વરના રહીને અને ઇશ્વરને આધારે પોતપોતાનું કર્મ યથાવિધિ કર્યા કરે છે. ”

હવે આપણે આ ૩૩ દેવતાઓ કયા છે, તેનો વિચાર કરીને, તેની પૂર્વોક્ત વિવેચનની સાથે તુલના કરીશું: અને પછી આ પ્રશ્નના સંબંધમાં છેવટના નિર્ણય પર આવીશું.

सहोवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति ।
कतमेते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्ता
एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति ॥ ३ ॥

कतमे घसव इति । अग्निश्च पृथ्वी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्य-
श्च धौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते घसव एतेषु हीद ~ सर्वं वसुहित
मेते हीद ~ सर्वं वासयन्ते तद्यदिद ~ सर्वं वासयन्ते तस्मादसव
इति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदा
स्मानमर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ राद्यन्ति तद्यद्रोद्यन्ति तस्माद्रा
इति ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्यैताआदित्या
एते ही ~ सर्वमाददाना यन्ति तद्यदिद ~ सर्वमाददाना यन्ति तस्मा-
दादित्या. इति ॥ ६ ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यशः
प्रजापतिरिति । कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति । कतमो यश इति
पशव इति ॥ ७ ॥

कदमेते त्रयो देवा इतिम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा
इति । कतमौ ह्यौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमो अग्न्यर्ध
इतियोऽयं पवते ॥ ८ ॥

तदाहुः यद्यमेव एव पवतेऽयं कथमग्न्यर्ध इति । यदस्मिन्निद
~ सर्वमग्न्यान्नांस्तेनाग्न्यर्ध इति । कतम एको देव इति स ब्रह्म
र्त्यादित्याचक्षते ॥

शतपथ ५४ १४-१६.

(जुओ-भक्षि स्वाभी दधानं स रस्यतोनी " ऋग्वेददि
साध्यभूमिः = पानुं ६६भुं.)

ઉપરના મંત્રોના અર્થ.

યાચંવલ્ક્યન્કપિ શાકલ્યન્કપિને કહે છે કે:—

“આ ૩૩ દેવતાઓ ઇશ્વરના મહિમાને પ્રકાશિત કરે છે. ૮ વસુ, ૧૧ રુદ્ર, ૧૨ આદિત્ય, ઇન્દ્ર, અને પ્રજાપતિ મળીને ૪૩ દેવતા થાય છે.

વસુ:—અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ, અન્તરિક્ષ, આદિત્ય, ઘૌ, ચન્દ્રમા, અને નક્ષત્ર એ આઠ વસુ છે, બધા પદાર્થો એમાં વસે છે, માટે તેને વસુ કહેવામાં આવે છે. બધા જીવિત, ગતિશીલ અને સત્તાત્મક પદાર્થોનાં એ નિવાસ-સ્થાન છે. (કેટલીક વાર આત્માના નિવાસસ્થાન ‘શરીર’ને પણ ‘વસુ’ કહેવામાં આવે છે.)

રુદ્ર-દશ પ્રાણ, કે જે મનુષ્યના દેહને જીવિત રાખે છે તે, અને આત્મા મળીને ૧૧ રુદ્ર કહેવાય છે. આ રુદો જ્યારે શરીરનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે મૃત્યુ નીપજે છે; અને પ્રાણ નીકળી જતાં, મરનારનાં સર્ગાસંબંધીઓ રડવા લાગે છે. એ રુદન ઉપરથી ‘રુદ્ર’ શબ્દ થયો જણાય છે. (એનેા ધાતુ ‘રુઢ=રડવું’ છે.)

આદિત્ય:—વરસના ૧૨ સૌરમાસ (Solar months) એ બાર આદિત્ય છે. એ સમયની ગતિનું પરિમાણ જતાવે છે. કાળ પૌતાની ગતિથી સંકળા પદાર્થોમાં પરિવર્તન કરી દે છે; અને તેની ગણતરી કરીને પ્રત્યેક વસ્તુની અવધિ પૂરી થયેલી માનવામાં આવે છે; અને તેટલા માટે એને આદિત્ય કહેવામાં આવે છે. જે અવધિની સમાપ્તિ કરે છે, તેને આદિત્ય કહેવામાં આવે છે.

ઇન્દ્ર:—સર્વવ્યાપક વિદ્યુત (વીજળી Electricity) અથવા શક્તિને ઇન્દ્ર કહે છે.

પ્રજાપતિ:—યજ્ઞને પ્રજાપતિ કહે છે. (અર્થાત—સિદ્ધપદાર્થ—કળા વગેરેને માટે, મનુષ્ય પૌતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિવિધ પદાર્થોને એકત્ર કરે છે,

અથવા તો જ્ઞાન મેળવના કે આપવા માટે, બીજા માણસોની સાથે મદ્યોગ દે છે, તે) પ્રજાપતિનો અર્થ પણ (ઉપયોગી જન્નવરો) પણ થાય છે. યજ્ઞ અને ધનુને ' પ્રજાપતિ ' એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે, મમા રમા મનુષ્યો એવાં કાર્યો અથવા તો એવાં ધનુઓ દ્વારા જ, પોતાના જીવન-નિર્વાહના સાધનો પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

શાકલ્ય-ક્ષપિ પૂછે છે કે, ૩ દેવતા કોણ છે ? જવાબમાં યાગવલ્ક્ય ક્ષપિ કહે છે કે, એ ત્રણ લોક છે. (૧) સ્થાન (૨) નામ, અને (૩) જન્મ. બે દેવતા કોણ છે ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં યાગવલ્ક્ય કહે છે કે પ્રાણ (સયોજક પદાર્થ) અને અન્ન (વિભાજક પદાર્થ). અનુક્રમે Positive and negative substances). અર્થઘટ્ટે શું છે ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં કહ્યું કે, એ વિશ્વનું પાલન કરવાવાળી વિદ્યુત-વીજળી છે. એ મસારની સ્થિતિને સ્થિર રાખતી હોવાથી, તેને ' સૂત્રાત્મા ' કહેવામાં આવે છે. અત્મા શાકલ્ય-ક્ષપિએ પૂછ્યું કે, એક દેવતા કોણ છે ? યાગવલ્ક્ય ક્ષપિ ઉત્તર આપે છે કે, એ ' ઉપાસનીય પરમેશ્વર ' છે.

વેદોમાં આ ૩૩ દેવતાઓનું વર્ણન આવે છે. અમે અગાઉ જે વ્યાખ્યા કરી છે, તેની માથે આ વિવેચન કેટલે અંશે મળતું આવે છે, તે હવે આપણે જોઈશું.

શતપથમાં જેને ' વસુ ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે, તે ૨૫૪ જે આકાં (' દેશ ') સ્થાનોના નામ છે, ૧૧ રુદ્રોમાં ૧ આત્મા અને બીજા ૧૦ પ્રાણ છે, ૧૨ આદિત્યોમાં ' કાળ ' નો સમાવેશ થઈ જાય છે, ૪૬ એટને કે વિદ્યુત, એ સર્વમાં વ્યાપી રહેલી ' શક્તિ ' છે, અને પ્રજાપતિ (યજ્ઞ અને ધનુ) માં, સાધારણ દષ્ટિએ જોતા, આત્માનાં બધાં ' ચેષ્ટિત કર્મો ' (Deliberate activities) નો સમાવેશ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે અમે જે ૬ તત્ત્વો વિષે સ્થૂળ (સફળ નહીં) વિવેચન અને સાધારણ પૃથક્કરણ કર્યું છે, તેની સાથે ૩૩ દેવતાઓનો સરખો મેળ

જામી જાય છે. અમારો હેતુ, અહીંયાં જે સાધારણ સમાનતાઓ છે, તે બતાવી આપવાનો છે; લંગાણમાં બીતરીને પૂરેપૂરું મળતાપણું બતાવવાનો નથી; એટલે સહેજસાજ ભેદ હોય, તેને બાજુએ મૂકી દેવામાં આવ્યા છે. *

ડૉ. હોગ કહે છે કે :—“વેદોના આ ૩૩ દેવતાઓની ઝંઘવરતા (યામ ૧-૧૦)માં આવેલા ૩૩ રતુઓની સાથે તુલના કરી શકાય તેવું છે.” એક રથજે તો ડૉક્ટરઆલેખ લખે છે કે, “વેદો તથા ઝંઘવસ્તાની દેવતાઓની ગણનામાં તો આશ્ચર્યજનક સમાનતા જોવામાં આવે છે.” †

પારમી લોકો ૩૩ દેવતાઓના ખરેખરા અર્થો જાણતા હતા, એમ ઝંઘવરતા પરથી જોઈ શકાયું નથી. ડૉ. હોગ પણ આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે, “ઝંઘવસ્તામાં આ દેવતાઓના જુદા જુદા ભેદો પ્રમાણે, તેમનું વર્ગવાર (જેમકે—વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય વગેરે) વિવેચન કરવામાં આવ્યું નથી. ૩૩ દેવતાઓનું એવું સરળ અને સ્પષ્ટ વર્ણન તો માત્ર વેદોમાં જ આપવામાં આવેલું છે. આ ઉપરથી આપણે એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની શકીએ છીએ કે, ઇશ્વરની સત્તાનું જ્ઞાન કરાવવા માટે, ૩૩ રતુ (દેવતા)નું માત્ર એકાદ વાક્ય રહી જવા પામ્યું હશે; અને પ્રાચીન ‘હોવાથી તેને પવિત્ર ગણીને ‘અવસ્તા’માં દાખલ કર્યું’ હશે; પણ બ્રાહ્મણોથી જુદા પડી જવાને કારણે, પારસીઓને તેનો ખરો અર્થ સમજવાની તક મળી નહીં હોય. પારસીઓના રતુઓ ઇશ્વરની સત્તાની મણુના કરે છે, પણ તેના ખરા અર્થ ઝંઘવસ્તામાં આપવામાં આવ્યા નથી.” ‡

* જુઓ—પં. ગુરુદત્તનું “વેદોના ધાર્મિક શબ્દો અને યુરોપીયન સંકીર્ણો” નામનું પુસ્તક.

+ ડૉ. હોગના નિબંધો પા. ૨૭૬.

‡ ડૉ. હોગના નિબંધો, પા. ૨૭૬.

(૭) સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ. પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા અનાદિ છે; અને સૃષ્ટિ પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે.

આ વિશ્વ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? આ એક એવો પ્રશ્ન છે, કે જેનો ઉત્તર આપવાનું દરેક ધર્મને માટે આવશ્યક થઈ પડ્યું છે.

બૌદ્ધ ધર્મ, કે જે ઇશ્વર અથવા તો સૃષ્ટિકર્તામાં વિશ્વાસ નથી રાખતો, તે આ પ્રશ્નને ટૂંકમાં જ એવી રીતે ઉગ્રવી દે છે કે, આ સંસારનો કોઈ દિવસ આરંભ થયો નથી, અને કોઈ દિવસ તેનો અંત પણ આવવાનો નથી. બુદ્ધિસ્ટો તો કહે છે કે, આ જગત અવ્યક્તથી જ આવી દશામાં આવ્યું આવે છે, અને અનન્તકાળ પર્યન્ત તે એવી જ દશામાં ચાલ્યા કરશે.

બૌદ્ધ ધર્મનો આ સિદ્ધાન્ત ખોટો અને ભ્રમ ભરેલો છે. સાયન્ટિસ્ટો-વૈજ્ઞાનિકો આપણને કહે છે કે, એક સમયે અતિ ઉષ્ણતાને કારણે, પૃથ્વી (Molten state) જળરૂપ હતી; અને વિશેષમાં તેઓ એમ પણ કહે છે કે પૃથ્વીનો બહારનો ભાગ ઠરી જવાથી, જે કે જામીને કંઠણ (જમીન જેવો) થઈ ગયો છે, તેપણ તેનો અંદરનો ભાગ હજી પણ ગરમ પ્રવાહી પદાર્થોથી ભરેલો છે. આ કથનના ટેકામાં, તેઓ જ્વાળા-મુખી પર્વત ફાટતાં, તેમાંથી જે “લાવા-ખદખદતો પ્રવાહી પદાર્થ” નીકળે છે, તેનો દાખલો રજૂ કરે છે. વૈજ્ઞાનિકો એમ પણ કહે છે કે, જળની અવસ્થામાં આવ્યા પહેલાં, આ પૃથ્વી સૂર્યના જેવા અગ્નિના ગોળા જેવી હતી; અને તેની પહેલાં તે (Gaseous state) વાયુના રૂપમાં હતી. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, ભૂયારે પૃથ્વી વાયુ કે અગ્નિ-સ્વરૂપમાં હશે, ત્યારે તેની ઉપર કોઈ પ્રાણી કે વનસ્પતિ હશે નહિ; એટલે બુદ્ધોની માન્યતા તદ્દન નાપાયાદર કરે છે.

પોતાના વિકાસક્રમ (Evolution) દરમ્યાન પૃથ્વીને જે જુદી જુદી અવસ્થામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે, અને જેનું જ્ઞાન આપણને હાલમાં

પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા પ્રાપ્ત થયું છે, તેનું વર્ણન, પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં પહેલેથી જ કરેલું જોવામાં આવે છે. આધુનિક વિજ્ઞાન, પૃથ્વીની વાયુની અવસ્થા આગળ જ અટકી જાય છે; પણ અમારાં શાસ્ત્રો એના કરતાં એક પગથું આગળ વધ્યાં છે. તેમાં તો પૃથ્વીની વાયુ પહેલાંની પાંચમી અવસ્થા પણ વર્ણવવામાં આવી છે. એ પાંચમી અવસ્થાને—કહો કે સૌથી પહેલી અવસ્થાને ‘આકાશ’ કહે છે, જે વાયુ કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે, અને કોઈ પણ ગ્રહ કે જગોળની તે પ્રથમાવસ્થા છે. ‘તૈત્તિરિયોપનિષદ’માં લખ્યું છે કે :—

તસ્માદ્દા યતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ ।
વાયોરગ્નિઃ । અગ્નેરાપઃ । સ્વદ્વયઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા ઓપધ્વયઃ ।
ઓપધિભ્યોઽન્નમ્ । અન્નાદ્રેતઃ । રેતસઃ પુરુષઃ ।

તૈત્તિરિય ઉપ. બ્રહ્માનન્દવસ્ત્રી, અનુવાક ૨

અર્થ :—પરમાત્માએ જ્યારે વિશ્વની રચનાનો આરંભ કર્યો, ત્યારે સૌથી પહેલાં ‘આકાશ’ થયું, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જળ, જળમાંથી પૃથ્વી, પૃથ્વીમાંથી ઔષધી, ઔષધીમાંથી અન્ન, અન્નમાંથી વીર્ય, અને વીર્યમાંથી પુરુષ થયો. ”

વિજ્ઞાન, આપણને એમ પણ કહે છે કે, સૂર્યની ગરમી દિનપરદિન ઓછી થતી જાય છે; અને છેવટે એક દિવસ તે આ પૃથ્વી કે અન્દ્રમાં જોવા ઠડો થઈ જશે. આ ઉપરથી એ વાત નક્કી થાય છે કે, જ્યારે સૂર્યની એની (ક્ષીતજ) દશા થશે, ત્યારે આપણી આ પૃથ્વી, મનુષ્ય કે અન્ય જીવંત પ્રાણીઓને માટે રહેવા યોગ્ય રહેશે નહીં, અને તેની ઉપર કોઈ વનસ્પતિ પણ જાગશે નહીં; અને તે સમયે ‘સૂર્યમંડળ’ (Solar system) ના બીજા ગ્રહોની દશા પણ તેની જ થશે.

ભૌતિક વિજ્ઞાનની શોધખોળ પરથી, નિઘન આવડતું તો અવશ્ય મિલે થયું છે કે, અત્યારે વર્તમાનકાળમાં પૃથ્વી પર જે વિવિધ પ્રકારના પશુ,

પૃથ્વી, પ્રાણી, વનસ્પતિ આદિ જોવામાં આવે છે, તે એક સમયે (તેની શરૂઆતની દશામાં) બિલકુલ જોવામાં આવતાં નહોતાં; અને એ ભૂતકાળની માફક, ભવિષ્યકાળમાં પણ એક એવો સમય આવશે, કે ન્યારે બધાં પ્રાણી, વનસ્પતિ વગેરેનો નાશ થઈ જશે. સૂર્યની આભુગાભુ ફરનારા અન્ય ગ્રહોને માટે પણ આ વાત એટલી જ સત્ય છે. વિજ્ઞાનની નજરે જોતાં, તેથી, યુદ્ધોના સિદ્ધાન્ત જમીનદારત થઈ જાય છે; અને “જેણે આ બધું પરિવર્તન કર્યું”, અથવા તે જે આ બધા ફેરફારો કરી રહ્યો છે, તે કોણ છે ? ” એ પ્રશ્ન તે જોમનો તેમ જોમો જ રહે છે. એવો કોણ છે, કે જે આ અનંત આકાશમાં, પૃથ્વી અને બીજા અસંખ્ય લોકો (Globes)ને વિકાસક્રમમાંથી પસાર કરે છે, જે જળરૂપ પૃથ્વીને નકકર બનાવે છે, જે સંસારનાં અનેકવિધ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે વળી પાછી પૃથ્વીને (Evolution) વિકાસક્રમમાંથી (Involution) વિકૃતાવસ્થામાં લઈ જઈને, ‘અસત્ય’ની દશા તરફ ઘસડી જાય છે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં અમે કહીએ છીએ કે, એ હંધર છે.

વેદોગ્રંથી આપણને એવો બોધ મળે છે કે, કોઈ પણ વસ્તુનો ભાવ, અભાવમાંથી થતો નથી; અને જે વસ્તુ છે, તેનો કદી પણ અભાવ થતો નથી. ‘ભગવદ્ગીતા’ના નીચેના શ્લોકમાં, આ સત્ય સ્પષ્ટ રીતે દેહેવામાં આવ્યું છે :—

નાસતો વિચતૈ માવો ના માવો વિચતૈ સતઃ ।

અમયોરગિ દષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥

ગીતા. અ. ૨ શ્લો. ૧૬,

અર્થ :—“ અસત્ (non-existent)નો ભાવ, અને સત્ (Existent)નો અભાવ કદી પણ થતો નથી. તત્ત્વદર્શીઓએ આ બંનેનો નિર્ણય બરોબર પીઠાવ્યો છે. ”

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે :—“ નાવસ્તુનો વસ્તુ સિદ્ધિઃ”
એટલે કે અવિદ્યમાન (જે ના હોય તે) પદાર્થમાંથી કોઈ પણ વસ્તુ
જનતી નથી.

(Ex-nihilo nihil fit)

પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા તદ્દન નિર્લેપ અને તાત્વિક વસ્તુ છે. એ
જનને કોઈ બીજી વસ્તુઓમાંથી જન્યાં નથી, તેમ તે ‘ અભાવ ’માંથી પણ
ઉત્પન્ન થયાં નથી. અભાવમાંથી ભાવ થઈ શકે જ નહીં; એટલે એ જનને
‘ અનાદિ ’ પદાર્થો છે, જે હમેશાં રહે છે, અને જેનો કદી નાશ કે અભાવ
થતો જ નથી. અનાદિ કાળથી તેના અસ્તિત્વ સિદ્ધ છે, અને અનન્તકાળ
પર્યન્ત તે રહેવાનાં છે, એમાં જરા ય શક નથી. X

વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઇંદ્ર, જીવ, અને પ્રકૃતિ, એ ત્રણ
પદાર્થોને અનાદિ માનવામાં આવ્યા છે.

ત્રણ વસ્તુઓનાં અનાદિપણાંનો આ સિદ્ધાન્ત ‘ ઋગ્વેદ ’માં ઘણી જ
મરસ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે :—

ઘા સુપર્ણા સયુજા સહ્યાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપ્સ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાહસ્યનશ્ચન્નન્યો અમિચાકશીતિ ॥

ઋગ. મં. ૧; સૂક્ત ૧૬૪, મં. ૨૦.

X આ સિદ્ધાન્તની સામે, સાધારણ રીતે એવો આક્ષેપ કરી શકાય કે,
એથી કરીને પરમાત્માનું સર્વશક્તિમાનપણું પરિમિત (limited) થઈ જાય છે.
પરંતુ, આ દલીલ દમ વગરની અને અનુચિત છે. આવી રીતે તો કોઈ એમ પણ
કહે કે, પરમેશ્વર જે ને જે પાંચ જનાવી શકતો નથી, અથવા તો ૦ ગોળને □
ચતુષ્કોણ જનાવી શકતો નથી, અથવા તો અભાવમાંથી ભાવ જનાવી શકતો
નથી, માટે તે સર્વશક્તિમાન નથી ! સર્વશક્તિમાનનો કાંઈ એવો અર્થ નથી
થતો કે, તે અસંભવિત વસ્તુને પણ સંભવિત જનાવી શકે.

અર્થ:-“જેવી રીતે જે સમાન વયનાં અને મિત્રાચારી ધરાવનારાં પક્ષીઓ એક વૃક્ષ પર બેસે છે, તેવી જ રીતે જે અનાદિ અને મિત્રતાવાળા આત્મા (જીવાત્મા) અને પરમાત્મા અનાદિ પ્રકૃતિમાં રહે છે. આ બેમાંથી એક (જીવાત્મા) આ પ્રકૃતિ રૂપી વૃક્ષનાં ફળને ચાખે છે (એટલે કે ભૌતિક શરીરમાં બંધાવાને કારણે સુખદુઃખ ભોગવે છે); પણ બીજો (પરમાત્મા) તેનાં ફળને ખાતો નથી, (એટલે કે તે પ્રાકૃતિક દેહમાં બંધાઈને સુખદુઃખ ભોગવતો નથી); પણ પ્રકાશમાન રહીને, બધું જોયા કરે છે.”

આ સિદ્ધાન્તની સામે મોટે ભાગે એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે, આવી માન્યતા રાખનારી તો એક કરતાં વધારે, અથવા તો ‘ત્રણ ઇશ્વર’માં વિશ્વાસ રાખવા જેવું થાય છે. આ આક્ષેપ એવો તો માલવગરનો છે કે, તેનું ખંડન કરવાની પણ જરૂર જણાતી નથી. ત્રણે પદ્ધતિમાં ‘અનાદિત્વ’ સમાન છે; પણ તેના બીજા ગુણો એવા નથી, કે જેમાં તે મળતા આવતા હોય. પ્રકૃતિ જડ અને નિષ્ક્રિય છે, જ્યારે ઇશ્વર જીવંત છે. ઇશ્વર અને જીવમાં યે, ઇશ્વર અનન્ત અને જીવ પરિમિત છે. ઇશ્વર તો સારા યે આકાશમાં ભર્યો પડ્યો છે, અને સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપક છે; જ્યારે જીવાત્મા તો એક નાનાસરખા શરીરમાં બંધાયેલો છે. ઇશ્વર સુખદુઃખથી પર છે, જ્યારે જીવ તેને આધીન છે. ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે, જ્યારે જીવાત્મા અલ્પજ્ઞ છે. જ્યાં આટલો બધો ભેદ હોય, ત્યાં પ્રકૃતિ અને જીવને ઇશ્વર જેવાં માનવાનો આક્ષેપ કેવી રીતે કરી શકાય? શું ઇશ્વરત્વ એ અનાદિત્વનો (other word) પર્યાયવાચી શબ્દ છે? શું કેવળ અનાદિત્વ, એ જ ઇશ્વરનો ગુણ છે?

• ઇશ્વર, સંસારના મૂળ (Efficient cause) કારણ છે, અને પ્રકૃતિ તેનું ઉપાદાન કારણ (Material cause) છે. એ બંને અનાદિ છે, અને જીવાત્મા પણ અનાદિ છે.

પરંતુ, આ સૃષ્ટિ કે જેની ઉપર આપણે વસીએ છીએ, તે, બાકી રહે છે તેમ, અનાદિ અને અનન્ત નથી. તેનો આરંભ થયો છે, અને

અંત પણ થશે. એક સૃષ્ટિ, જોટયો વખત રચિત રહે છે, તેને 'કલ્પ' કહે છે. અલંકારિક ભાષામાં તેને 'અદ્વાનો દિવસ' કહે છે, અને તે આપણા ૪,૩૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ જેવડો હોય છે * આ સૃષ્ટિ રચાતા પહેલાં, અને તેના લય થયા પછી પણ એટલાં જ (ચાર અબજ બત્રીસ કરોડ) વર્ષો સુધી, પ્રકૃતિ-ઉપાદાન કારણ (chaos) પ્રતીન અવસ્થા (ગેરવ્યવસ્થા-ગોટાળાવાળી અવસ્થા)માં રહે છે, અને તેને "અદ્વરાત્રિ" કહેવામાં આવે છે. કારણરૂપમાથી કાર્યરૂપમાં આવતા, તેને 'સૃષ્ટિ' કહે છે, અને કાર્યરૂપમાથી કારણરૂપમાં લીન થતા, તેને 'પ્રલય' કહેવામાં આવે છે.

અભાવમાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય, અથવા તો તેનો સર્વંથી અભાવ થઈ જાય, એ બન્ને વાતો તદ્દન અસંભવિત છે આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ તે પહેલાં તેનું ઉપાદાન કારણ (પ્રકૃતિ) chaotic-પ્રતીન અવસ્થામાં મોજૂદ હતું, અને તેની પહેલાં ખીજી સૃષ્ટિ હતી. એ ખીજી સૃષ્ટિની પહેલાં વળી પાછી પ્રતીન દશા હતી, અને તેની પહેલાં પણ ત્રીજી સૃષ્ટિ હતી : મતલબ કે અનાદિ કાળથી આવો ક્રમ ચાલ્યો આવે છે, અને તેથી કરીને જ "પ્રવાહરૂપે સૃષ્ટિ અનાદિ છે", એમ કહેવામાં આવે છે. અત્યારની વર્તમાન સૃષ્ટિનો લય થતા, વળી પાછી નવી સૃષ્ટિ રચવામાં આવશે; અને તેનો નાશ થતા ત્રીજી સૃષ્ટિ : ચાશે, અને એ પ્રમાણે, અનંત કાળ પર્યાન્ત, આવો ક્રમ ચાલ્યા કરશે. જેવી રીતે દિવસ પછી રાત્રિ, અને રાત્રિ પછી દિવસ આવે છે, તેવી જ રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનું અનાદિ અનંત ચક્ર સદાને માટે ચાલ્યા કરે છે.

પરમેશ્વરની સાથે જીવ અને પ્રકૃતિ પણ અનાદિ છે, અને સૃષ્ટિક્રમ પણ પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે, એ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો

* જુઓ મગ્ગે ૭-૧-૨-૨૧, મનુસ્મૃતિ અ ૧, મં. ૬૬-૭૨, સ્વામીજી-હવે 'મગ્ગેદાદિ સાખ્ય ભૂમિકા' - પા. ૨૧-૨૬. આ બધામાં 'અદ્વરાત્રિ'નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, એમ વાંચકવર્ગને લાર દઇને જણાવવાની લાગ્યે જ જરૂર દીસે છે. સેમેટિક યાને યાહુદી, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાની મતમાં, આના કરતાં બિલકો જ-વિપરિત બોધ આપવામાં આવ્યો છે. એમના મત પ્રમાણે તો આ સૃષ્ટિ જેમ પહેલી છે, તેમ છેલ્લી છે. તેઓ એમ માને છે કે, કોઇ ખાસ સમયે તે અભાવમાંથી (from nothing) ઉત્પન્ન થઇ છે, અને જ્યારે પ્રલયનો સમય આવશે, ત્યારે વળી પાછો તેનો સર્વથા અભાવ થઇ જશે. પરંતુ, આ પ્રલય (Resurrection-રોજ-કયામત) સમયે જીવાત્માઓ બચી જશે; અને તેમાંના થોડા સ્વર્ગમાં અને બાકીના નર્કમાં જશે, અને ત્યાં પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે અનંત કાળ સુધી રહીને સુખ કે દુઃખ ભોગવ્યા કરશે.

કોઇ સત્તાવાન વસ્તુ (something) અજ્ઞાત (nothing)-માંથી ઉત્પન્ન થાય, અને વળી પાછી તે અભાવમાં લીન થઇ જાય, એમ માનવું એ બુદ્ધિ અને વૈજ્ઞાનિક શોધબોજની વિરુદ્ધ છે; એટલું જ નહીં પણ, એવું માનનારાઓની સામે દેટલાક એવા કઠિન પ્રશ્નો ખડા થાય છે કે, જેના તેઓ સંતોષકારક જવાબો આપી શકતા નથી. જેમ કે, પરમેશ્વરે કોઇ ખાસ સમયે અભાવમાંથી આ સૃષ્ટિ શામાટે પેદા કરી, અને વળી પાછો મિયત સમય બાદ, તે તેનો નાશ શામાટે કરી દેશે ? શાન્તિથી રહેતા પરમેશ્વરને આવો (ઉપાધિવાળો) ફેરફાર કરવાની કોણે ગ્રેરણા કરી? જે ખાસ સમયે આ સૃષ્ટિ પેદા કરવામાં આવી, એ ખાસ સમય પહેલાં, તેને સૃષ્ટિ પેદા કરવાની ઇચ્છા કેમ ના થઇ ? સેમેટિક ધર્મોને માનવાવાળા અમારા મિત્રો, આ પ્રશ્નોના જવાબમાં માત્ર એટલું જ કહી શકે છે કે, એ બધાં (mysteries) 'રહસ્યો' છે. એ ધર્મોની ઘણી યે ત્રુટીઓ-અભીઓને ઢાંકી દેવા માટે આ 'રહસ્ય' શબ્દ બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે ! પરંતુ વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાન એવું તો અસ્ત અને સંપૂર્ણ છે કે, તેમાં આવો પ્રશ્નો બિંકતા, કે બિડી શકતા જ નથી. કારણ કે એ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે, એવો કોઇ સમય નહોતો કે, જ્યારે ઇશ્વરે સૃષ્ટિની પહેલવહેલી

રચના કરી. વળી આ વાત પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, સામાન્ય રીતે પરમેશ્વરમાં જે ગુણો હોવાનું કહેવામાં આવે છે, તે ગુણો તેનામાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં હતા કે કેમ, અને તેના પ્રલય પછી રહેશે કે કેમ, એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો પણ, સૈમેટિક મત મુજબ, મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ સૃષ્ટિની પૂર્વે ન્યારે કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન જ થઈ નહોતી ત્યારે સૈમેટિક મત મુજબ સૃષ્ટિઉત્પત્તિ પહેલાં ધ્રુવરને ‘સૂષ્ટા’ દેવી રીતે કહી શકાય ? અને જે સમયે ઇશ્વર જાણી શકે એવી વસ્તુ જ ઉત્પન્ન નહોતી થઈ, તે સમયે તે ‘સર્વજ્ઞ’ હતો, એમ પણ શી રીતે કહી શકાય ? વળી તેને ‘ન્યાયકારી’ પણ શી રીતે કહી શકાય ? કારણ કે સૃષ્ટિની પહેલાં તો કોઈ જીવ હતો જ નહીં, એટલે તે ન્યાય કોનો કરતો હશે ? એને ‘દયાળુ’ પણ ના કહી શકાય ! કારણ કે જેની ઉપર તે દયા જતાવી શકે, એવું પહેલાં કોઈ હતું જ નહીં. વળી આ વાત પણ જૂલવા જેવી નથી કે, આ સૃષ્ટિ ન્યારથી થઈ, અને ન્યાસધી રહેશે, ત્યાંસધીનો, એટલે કે સૃષ્ટિની અવલથી આખર સુધીનો સમય, અનન્તકાળની સરખામણીમાં તો કુછ બિસાતમાં જ નથી. એ સમય તો સમુદ્રના જળ પાસેનાં એક જળના બિન્દુ જેવો ગણાય. વસ્તુતઃ આદિ અને અનન્ત વાળા સમયની ‘અનાદિ અને અનન્તકાળ’ની સાથે સરખામણી જ થઈ શકે નહીં. એ સમય ગમે તેટલો લાંબો હોય તોપણ શું થયું ? વળી બાહુદી, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાની મત પ્રમાણે ઇશ્વરને ‘નિર્વિકાર’ પણ માની શકાશે નહીં; અને જે જીવોની આદિ (શરૂઆત) છે, તેનો અંત નથી, એમ માનવું, એ પણ સુક્તિયુક્ત ગણાય ખરું કે ?

સૈમેટિક ધર્મોના સંબંધમાં આવા તો અનેક પ્રશ્નો ઊડે છે; પણ આ બાજતમાં મૂળ વિષયને છોડીને અમે વિષયાન્તર કરવા ઇચ્છતા નથી.

આજે અમે, બીજા ધર્મોના કરતાં વૈદિક સિદ્ધાન્તો ઉચ્ચ કોટિના અને ઉત્તમ છે, એમ સિદ્ધ કરવાનો ખાસ હેતુ ધરાવતા નથી; પણ

અહીંયાં તો, વૈદિક શિક્ષણ અને પારસી ધર્મના બોધ વચ્ચે પરસ્પર કેવો સંબંધ છે, તે બતાવવા પૂરતો જ અમારો ઉદ્દેશ છે. પારસી ધર્મગ્રંથોમાં ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાન્તોનું શિક્ષણ ભરેલું છે, એ વાત સિદ્ધ થઈ ચકે તેવી છે.

પહેલા સાસાને લખ્યું છે કે:—“જીવાત્મા, અપ્રાકૃતિક, અખંડ-નીય, અનાદિ અને અનન્ત છે.” *

ઉપરનાં વચન પર ટીકા કરતાં પારસી ધર્મગ્રંથોના અંતિમ લેખક, પાંચમા સાસાને, પહેલાં આત્માને, અપ્રાકૃતિક અને અખંડનીય સિદ્ધ કર્યા પછી, લખ્યું છે કે:—

“આટલાં વિવેચન પછી, હવે હું કહું છું કે આત્મા અનાદિ અને અનન્ત છે; કારણ કે, દરેક ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનું ‘ઉપાદાન કારણ’ કે જેમાંથી તે પેદા થઈ હોય, તે, તેની પહેલાં મોજૂદ હોવું જ જોઈએ. આ ન્યાયે, જે આત્માઓ અનાદિ અને અનન્ત ના હોય તો તે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવા જોઈએ; પણ એ માન્યતા ખોટી છે, અને અગે તેનું પહેલાં જ ખંડન કરી ચૂક્યા છીએ.” ઉપાદાન કારણને પણ અનાદિ અને અનન્ત સિદ્ધ કરવા માટે, આ જ યુક્તિ અને દલીલ વાપરી શકાય તેમ છે.

પારસી ગ્રંથોમાં ‘સૃષ્ટિ’ અને ‘પ્રલય’ના ચક્રના બોધ પણ સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં ‘સૃષ્ટિ’ તથા તેની પછી થનારા ‘પ્રલય’ બન્નેને માટે, ‘મિહુયર્ષ’ એવો શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, જે સંસ્કૃત ‘મહાયુક’ ને મળતો આવે છે. પહેલા સાસાનના મન્યમાં લખ્યું છે કે:—

* સાસાન ૧-૮: ‘દલાયુલ-ઉલ-મશીઆ’-જુઓ-બદોંડના મ. દેવી-પ્રસાદે “પહેલા સાસાનના પ્રેરિત યજ્ઞ તથા પાંચમા સાસાનની તે પરની ટીકા” નો જે ઉદ્ધૃત વાલ્મીકી કર્યો છે તે

“ મિહયર્ષના પ્રારંભમાં મૃષ્ટિને જનાવવાનું કાર્ય નવીન પ્રકારે શરૂ થાય છે. આ મિહયર્ષમાં જે રૂપ, ક્રિયા અને જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તે, તેની પૂર્વેનાં મિહયર્ષના જેવાં જ હોય છે. તેમાં જરાય ફેર હોતો નથી. ”

આ લેખ * ઉપર પાંચમા માસાને નીચે મુજબની ટીકા કરી છે:—

“ મિહયર્ષના પ્રારંભમાં તત્ત્વોનું જોડાણ થવાનું કામ શરૂ થાય છે; અને એ સમયે જે વસ્તુ પેદા થાય છે, તે વચન તથા કર્મમાં, પૂર્વવર્તી (previous) મિહયર્ષના જેવી જ હોય છે; પરંતુ રૂપ કે આકૃતિમાં તે પહેલાંના જેવી જ હોવી જોઈએ, એવો કાંઈ નિયમ નથી. ”

આની સાથે નીચે લખેલા ઋગ્વેદના મંત્રની ટૂલના કરી શકાય એવું છે:—

ઋગ્વેદ સત્યજ્વામીદ્યાત્તપસોધ્યજાયત તતો રાજ્યજાયત ।
તતઃ સમુદ્રો અર્ણવઃ । સમુદ્રાદર્ણવા વધિ સંવત્સરો અજાયત ।
અહો રાત્રાણિ વિદધદ્ વિશ્વસ્ય મિપતો વશી । સૂર્યાચન્દ્રમસૌ
ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત । દિવંચ પૃથ્વીચાન્તરિક્ષમથો સ્વઃ ॥

ઋગ્વેદ, મંત્ર ૧૦; સુકત ૧૯૦-૧.

(સૃષ્ટિવિકાસની પહેલાં)

અર્થ :—“ પરમાત્માએ પોતાનાં જ્ઞાન અને પરાક્રમથી, પહેલાં અનાદિ ઉપાદાન કારણને પ્રગટ (ઉત્પન્ન નહીં.) કર્યું. એ સમયે દિવ્ય-બ્રહ્મરાત્રિ હતી. ઉપાદાન કારણ પ્રગટ થતાં, પ્રથમ આકાશ અને અન્તરિક્ષની રચાપના કરી; આકાશ રચાયા પછી (કાળ) સંવત્સર માટેની ગતિ પેદા કરી; પછી સંસારને વશ કરવાવાળા પરમાત્માએ દૈનિક ગતિની ઉત્પત્તિ કરી; (તેના વડે રાત્રિ અને દિવસ થાય છે.) પછી

સંસારને ધારણ કરવાવાળા પ્રથમે, પૂર્વકલ્પ (Cosmos)માં જે પ્રમાણે રચના કરી હતી, તે જ પ્રમાણે, સૂર્ય, ચન્દ્ર, પૃથ્વી તથા વચ્ચે વચ્ચે જગ્યા રાખીને આકાશના અન્ય નક્ષત્રોની રચના કરી.”

વેદિક ગ્રંથોમાં સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ વિષે જેટલું વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવ્યું છે, તેટલું પારસી ધર્મનાં પુસ્તકોમાં લખવામાં આવ્યું નથી; છતાં ઉપરોક્ત પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે, પારસી ધર્મની શિક્ષા, વેદિક ધર્મમાંથી ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. આગળના ઇશ્વર પ્રકરણના ચોથા ભાગમાં, અમે પહેલેથી જ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે, આકાશ, પૃથ્વી, વનસ્પતિ, પશુ અને મનુષ્ય આદિ વિવિધ વસ્તુઓની રચનાને જે ક્રમ ‘યજુર્વેદ’માં વર્ણવવામાં આવ્યો છે, તે જ ક્રમ ‘ઝન્દાવસ્તા’માં પણ આપવામાં આવ્યો છે. સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ વિષે, (Genesis) ‘પેલાય-શની કિતાબ’ના ૧લા અધ્યાયમાં, હજરત મુસાએ જે લેખ લખ્યો છે, તે જરથુસ્ત્રી સિદ્ધાન્તોની નકલ માત્ર છે. ‘બાહબલ’ના લખનારાઓએ ‘સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ’નો માત્ર આટલો જ અંશ લિખી લીધો છે. તેમનાં લખાણ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે, તેઓએ, અત્યારની ‘વર્તમાનસૃષ્ટિ’ના કરતાં, પૂરાંતોના વિચારોને વધારે આગળ વધવા દીધા નથી; અને ‘આ સૃષ્ટિની પહેલાં કોઈ સૃષ્ટિ હતી કે નહીં ? અને આ સૃષ્ટિનો નાશ થઈ ગયા પછી, બીજી કોઈ સૃષ્ટિ થશે કે નહીં ?’ એ પ્રશ્નો પર વિચાર કરવાની તેઓએ તરફી જ લીધી નથી ! વળી, ‘આ મંસાર અભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયો, કે પહેલાં જે ઉપાદાન કારણ ઉપસ્થિત હતું, તેમાંથી થયો ?’ એ સવાલ પણ તેઓનાં મનમાં ઊઠ્યો હોય એમ જણાતું નથી; કારણ કે સૈમેટિક મત મુજબ, આ સૃષ્ટિ અભાવ-શૂન્યમાંથી પેદા થઈ, અને તે પહેલી ને છેલ્લી જ વાર પેદા થઈ છે, એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે; પણ ‘બાહબલ’માં આ સિદ્ધાન્તનું કોઈ જાતનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય, એમ જોવામાં જ આવતું નથી. ઉપરાંત, આ વાત પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, ‘પેલાયશની કિતાબ’

(બાઈબલ)ના પ્રારંભમાં જે “ બારા ” (Bara) શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, તે મૂળ ‘ હિષ્ટુ ’ શબ્દ છે; અને તેનો અનુવાદ “ ઉત્પન્ન થયું ” એવો કરવામાં આવ્યો છે; પણ તેનો ખરેખરો શુદ્ધ અર્થ “ કાર્યું, કોઈ વસ્તુમાંથી કાપીને બનાવ્યું. ” એવો થાય છે: આ ઉપરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે, ‘ પેદાયશની કિતાબ ’નો કર્તા, કદાચ, ‘ સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ ’ પહેલાં, તેનું ઉપાદાન કારણ (પ્રકૃતિ) અસ્તિત્વમાં હતું, એવો વિશ્વાસ ધરાવતો હશે. પરંતુ પાછળથી, વૈદિક શિક્ષાનાં મૂળતત્ત્વો જેમ જેમ જુલાતાં ગયાં, તેમ તેમ ‘ આ સૃષ્ટિ પહેલી અને છેલ્લી છે; તે અભાવ-શૂન્યમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે; અને પાછી શૂન્યવત્ થઈ જશે. ’ એવો જે સેમેટિક મત છે, તે સર્વત્ર ફેલાઈને દૃઢ થઈ ગયો હશે, એમ લાગે છે. પણ આવી માન્યતા ફેરી અસુકત અને વિગાન વિરહની છે, તે અમે પહેલાં જ બતાવી ચૂક્યા છીએ.

હવે આ વાત સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી ચકાશે કે બૌદ્ધોના સિદ્ધાન્ત પણ વૈદિક ધર્મના શિક્ષણની સાથે સંબંધ રાખતા હતા. સૃષ્ટિ અનાદિ અને અનન્ત છે, એવો જે બૌદ્ધોનો સિદ્ધાન્ત છે, તે તો ઠીક છે, અને તે દેખીતી રીતે વૈદિક મતનું સમર્થન કરે છે; પણ બૌદ્ધો ન્યારે એમ કહે છે કે, અત્યારનો વર્તમાન સંસાર, કે જેમાં આપણે વસીએ છીએ, તે આદિ અને અન્ત વગરનો છે, ત્યારે તેઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે. સેમેટિક સિદ્ધાન્ત આનાથી તદ્દન જિલ્લો છે. એ મતમાં, સૃષ્ટિની આદિ છે, અને અન્ત પણ છે, એવો જે વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે, તે તો ઠીક છે; પરંતુ એ (સેમેટિક) મત મુજબ, ન્યારે એવી માન્યતા આગળ કરવામાં આવે છે કે, આ વર્તમાન સંસાર પહેલાં બીજી કોઈ સૃષ્ટિ થઈ જ નથી, અને આ સૃષ્ટિના નાશ પછી, બીજો કોઈ સંસાર થવાનો જ નથી, ત્યારે મોટી ભૂલ કરવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બૌદ્ધ અને સેમેટિક મતો, જે વાતો (Affirms) માને છે, તેમાં તો સાચા છે; પણ જે વાતો (denies) માનતા નથી, તેમાં ખોટા છે. એટલે

અંશે એ બન્ને મતો અપૂર્ણ છે. એક, એક વાતમાં ભૂલ કરે છે, તો બીજો, બીજી વાતમાં ભૂલ કરે છે. બન્નેને સાથે લઈએ તો તે એકબીજાની પૂર્તિ કરી શકે ખરા. વસ્તુતઃ વૈદિક શિક્ષા, મૂળસિદ્ધાન્ત છે, અને ઔદ્ધ તથા સેમેટિક મત તેમાંથી જ નીકળ્યા છે. આ બન્ને મતો વૈદિક ધર્મના પૃથક પૃથક અને અપૂર્ણ અંશ છે. એકે એક ભાગ ઉપાડી લીધો છે, તો બીજાએ બીજો ભાગ હાથકી લીધો છે.

(૮) પુનર્જન્મ.

‘હું કયાંથી આવ્યો છું?’ અને ‘હું ક્યાં જવાનો છું?’ આ પ્રશ્નો દરેક સમયમાં અને પ્રત્યેક જન્મનામાં પુછાતા રહ્યા છે. આગલા ભાગમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, ‘સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ’ વિષે જેમ અવનતા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે, તેમ જીવનના સંબંધમાં પણ, ઉપર જણાવ્યા છે તેવા અનેરા પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા વગર રહેતા નથી. સૃષ્ટિનો સંબંધ ઉપાદાન કારણ (પ્રકૃતિ)ની સાથે છે; અને જીવનનો સંબંધ આત્માની સાથે છે. પહેલાનો સંબંધ ‘ભૌતિક વિજ્ઞાન’ની સાથે છે, અને બીજાનો સંબંધ ‘આધ્યાત્મિક જ્ઞાન’ની સાથે છે. પરંતુ, ધર્મના વિશાળ ક્ષેત્રની અંદર તો એ બન્નેનો સમાવેશ થઈ જાય છે; અને દરેક ધર્મે, એ બન્ને પ્રકારના (ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક) પ્રશ્નોના યથાસ્થિત જવાબ દેવા જોઈએ.

સૃષ્ટિ વિષયક પ્રશ્નોની માફક, જીવન સંબંધી સવાલોની બાબતમાં પણ વૈદિક ધર્મના જવાબો સેમેટિક (બાહુદી, ખ્રિસ્તી, મુસલમાની) મતના કરતાં, તદ્દન ઊલટા અને વિપરિત જણાય છે. વસ્તુતઃ દરેક ધર્મે, સૃષ્ટિને લગતા પ્રશ્નોના જેવા જવાબો આપ્યા છે, તેવા જ જવાબો જીવનને લગતા સવાલોના પણ આપી દીધા છે.

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, વૈદિક મત મુજબ, વર્તમાન સૃષ્ટિ, એ એવા જ પ્રકારની અસંખ્ય સૃષ્ટિઓ માંહેની એક છે. એ જ પ્રમાણે, અમારું હાલનું જીવન, એ અનંત યોનિચક્રના ક્રમ માંહેનું એક છે, એમ

પણ વૈદિક ધર્મ જાને છે. અહીંવાં એમ માનવાની જરૂર નથી કે, પૂર્વનાં બધાં જીવનો પણ ‘ મનુષ્યજીવન ’ જ હોવાં જોઈએ. ઉપાદાન કારણ (પ્રકૃતિ) ની ભાક્ષ આત્મા પણ અનાદિ અને અનન્ત છે; એમ શબ્દોમાં કહીએ તો તે અજર (કદી જન્મતો નથી) અને અમર (કદી મરતો નથી) છે.

‘ કઠોપનિષદ ’ માં કહ્યું છે કે:—

ન જાયતે ત્રિયતે વા વિપશ્ચિન્નાયં કુતસ્તિન્ન ચમૂય કદિચન્ ।
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

કઠ. અ. ૧, વશ્તી ૨, મંત્ર ૧૮.

અર્થ:—“ આ ચેતન આત્મા નથી પેદા થતો કે નથી મરતો. તે કાંઈ વસ્તુમાંથી બનતો નથી, અને તેમાંથી કાંઈ વસ્તુ બનાવી શકતી નથી. એ અજ, અનાદિ, અનન્ત અને સનાતન છે; અને જ્યારે શરીરનો નાશ (મૃત્યુ) થાય છે, ત્યારે પણ એ અજર અમર આત્માનો તો નાશ થતો જ નથી. ”

આત્માનો કાંઈ શરીરવિશેષની સાથે સંબંધ જોડાય, તેને ‘ જન્મ ’ કહે છે; અને એ શરીરના વિયોગને ‘ મૃત્યુ ’ કહે છે. એક નાશવાન દેહ (Mortal coil) ને છોડીને, આત્મા પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે, મનુષ્ય, પશુ કે વનસ્પતિની યોનિમાં પણ જન્મ શકે છે. અત્રે અમે ‘ કઠોપનિષદ ’ માંથી બીજું અવતરણ રજૂ કરીએ છીએ:—

હન્ત ત દ્વં પ્રવક્ષ્યામિ ગુહ્યં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।
યયા ચ મરણં પ્રાપ્ય આત્મા મયતિ ગૌતમ ॥
યોનિમન્યે પ્રપચન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ ।
સ્થાણુમન્યેઽનુસંયન્તિ યયા કર્મ યયા શ્રુતમ્ ॥

કઠવશ્તી ૫-૬-૭.

અર્થ:— હે યૌતમ ! " મૃત્યુ પછી આત્મા ક્યાં જાય છે ? " એ પ્રશ્નનું જે સનાતન અને દિગ્વિદ્ય રહસ્ય છે, તે હું હવે તમને સમજાવું છું.

“ કેટલાક આત્માઓ પોતાનાં કર્મ તથા જ્ઞાન પ્રમાણે બીજું શરીર ધારણ કરી લે છે, અને કેટલાક આત્માઓ વનસ્પતિ અવસ્થામાં ચાલ્યા જાય છે. ”

જ્યાં સુધી આત્મા પોતાનાં બધાં પાપોથી મુક્ત થઈને, યોગ દ્વારા સત્ય અને પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, મુક્તિ યા નિર્વાણ પદને પ્રાપ્ત કરે છે, અને પરમેશ્વરના સંયોગ વડે પૂર્ણાનન્દનો ઉપભોગ કરે છે, ત્યાં સુધી આ જન્મમરણનો, આવગમનનો ક્રમ ચાલ્યા કરે છે.

પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, સૈમેટિક મતાનુસાર આ સંસાર, અત્યારે જેવા જેવામાં આવે છે, તેવા રંગદંબનો સૌથી પહેલો તેમજ સૌથી છેલ્લો છે; અને એ મતો મુજબ, આપણું વર્તમાન જીવન પણ માત્ર એક જ વખત પ્રાપ્ત થાય છે. સૈમેટિક મતો એમ માને છે કે, આત્મા, ભૌતિક દેહની સાથે પેદા થાય છે, પણ તે શરીરની સાથે નાશ પામશે નહીં, અને ફરીથી નવું શરીર ધારણ પણ કરશે નહીં.

મૃતોત્થાન-રોજે કયામત સુધી તે પોતાના ભાગ્યના નિર્ણયની રાહ જોવા કરશે; અને ન્યાયવ્યવસ્થા (Day of Judgment)ને દિવસે ઇશ્વર પ્રત્યેક આત્માનો ઇન્સાફ કરી, પુણ્યઆત્માઓને બેહેસ્તમાં અને પાપાત્માઓને હોજખમાં મોકલવાનો હોવાથી, તે પોતાના કર્માનુસાર સ્વર્ગ અથવા નર્કમાં જશે.

સૃષ્ટિ સંબંધી પ્રશ્નોની માફક, આત્મા વિષે આવો સિદ્ધાન્ત માનવાવાળાઓને પણ અનેક કઠિન પ્રશ્નોના જવાબ આપવા પડે એવું છે. પરમાત્માએ અભાવ (Nothing) માંથી (Something) આત્માઓને કેમ બનાવ્યા ? અને તેમાંના કેટલાકને સુખી અને કેટલાકને દુઃખી કેમ

બનાવ્યા? કદાચ એમ માની લેવામાં આવે કે, ખુદાએ આત્માઓને બનાવ્યા, તો પછી સવાલ એ થાય છે કે, તેણે માત્ર અમુક અમુક આત્માઓને જ શારીરિક, માનસિક અને સદાચારિક ઉત્તમ ગુણોનું પ્રદાન કેમ કર્યું? બધા આત્માઓમાં આવા ગુણો કેમ ના મૂક્યા? એણે કોઈને સારી અને કોઈને માડી દશામાં કેમ મૂક્યા? સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન અને આચારવિચારની વિષમતા અને વિવિધતા, એટલી તો સત્ય અને સમ્યોદ છે કે, કોઈ તેનો ઇનકાર કરી શકે એવું છે જ નહીં; અને ગમે તેટલો તર્ક દોડાવવામાં આવે તોપણ, તેની યથાર્થતાને ચપટીમાં ઉડાવી દેવાય તેમ છે જ નહીં. જો આત્માનાં પૂર્વનાં શુભ કે અશુભ કર્મો ના હોય, તો પછી શું ખુદા એવો મનસ્વી અને અન્યાયી છે, કે કોઈને સજા કરે, અને કોઈની ઉપર મહેરબાની બતાવે? પૂર્વનાં કર્મ વગર સારેમાઠે રથજે જન્મ કેમ થાય? અને માણસ સદાચારી કે દુરાચારી કેમ બને? જ્યારે અમારા મિત્રોની સામે આવા જટિલ પ્રશ્નો ખડા થાય છે, ત્યારે તેઓ (Mystery) 'રહસ્ય' સમજેના આશ્રય શોધવાનાં ક્ષિપ્ત મારે છે: કારણ કે તેમને માટે, પોતાની બચાવ ના થઈ શકે એવી કઠંગી હાલતમાંથી છટકી જવાનો માત્ર એ જ એક માર્ગ રહે છે.

આ સિદ્ધાન્ત એવો છે કે, જેની શરૂઆત અન્યાયથી થાય છે, અને જેનો અંત પણ અન્યાયમાં જ આવે છે. મનુષ્યજીવન ભલે ગમે તેટલું દુષ્ટ અને પાપી હોય, છતાં ન્યાયની રૂએ, તે અનન્તકાળ પર્યન્ત નર્કની યંત્રણા ભોગવવાને માટે પાત્ર બનવું નથી. ન્યાયના સાચે દયાને ભોગવવામાં ના આવે, તોયણ સજાની માત્રા અપરાધના પ્રમાણમાં તો હોવી જોઈએ ને? એક માણસ ભલે જીવનભર ૧૦૦ વર્ષ સુધી દુષ્ટ કર્મો કર્યા કરે, છતાં સો વર્ષના ગુન્હા માટે, તેને અનન્તકાળ પર્યન્ત નર્કાગ્નિની કડોર યંત્રણા ભોગવવાની સજા કરવામાં આવે, એ કંઈ જાતનો ન્યાય કહેવાય? સદાને માટે સજાનો વિચાર જ અત્યંત ભયંકર અને ધૃષ્ટાસ્પદ છે; અને તેથી ધણા વિચારશીલ ખ્રિસ્તીઓ તેનો વિરોધ કરે છે. તેઓ તેમ કરે તેમાં

નવાઈ પણ નથી; કારણ કે આરા અગડંબગડં સિદ્ધાન્તની ગોળી, બુદ્ધિ-વાદને ગળે ઊતરે એવી નથી !

લૉક (*Locke) જેવા વિદ્વાન વિચારકેએ, આ વાતને ઓર્ગાટોગી નાખવા માટે, એવો જવાબ આપીને, છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો છે કે, “કેવળ પુષ્પચાગી આત્માઓને અનન્તકાળ પર્યન્ત સુખોપભોગ દરવાનું ફળ મળે છે; બાકી પાપાત્માઓનો તો નારા થઈ જાય છે; એટલે કે તેમનાં તો અસ્તિત્વ જ ટળી જાય છે.” કેવો સરસ જવાબ છે ? અભાવમાંથી આત્માના ઉત્પન્ન થવાની વાત જેટલી અસંભવિત છે, તેટલી જ તેના અસ્તિત્વનો સર્વથા નારા થઈ જવાની વાત પણ બેહદી અને અસંભવિત છે. આ જવાબ પ્રમાણે તો, નર્ક સંબંધી સિદ્ધાન્ત હવામાં બીડી જાય છે; એટલું જ નહીં, પણ આત્માના અમરપણાની માન્યતા પણ કેવળ કાલ્પનિક જ થઈ પડે છે. આ તો પાયા વગરની ધમારત ચણુવા જેવી વાત છે !

જ્યાં આત્માનું સારું થે ભવિષ્ય-કદો કે અનન્તકાળનાં સુખદુઃખનો સવાલ સમાયેલો હોય, ત્યાં તેને માત્ર એક જ વખત તક આપવામાં આવે, એ ન્યાયયુક્ત છે ? મનુષ્યજીવન, એ એક પ્રકારની સખત નૈતિક કસોટી છે, એ વીતનો કોઈ અસ્વીકાર કરી શકે એમ નથી. આપણા માર્ગમાં ડગલે ને પગલે જાતજાતનાં પ્રત્નોભનો અને લાલચો ખડકાયલાં જોવામાં આવે છે, અને ધણું માણસો સહેલાઈથી એની જાળમાં ફસાઈ જાય છે. ખ્રિસ્તી લોકો તો, સંસાર માંહેનાં આટલાં બધાં પાપોનું કારણ બતાવવા માટે, શયતાનના વ્યક્તિત્વમાં માને છે; અને આદમે પાપ કર્યું, તેથી મનુષ્યોના આત્મામાં પાપનું બીજ વધાયું, એ સિદ્ધાન્તમાં વિશ્વાસ રાખવાનું પણ આવશ્યક સમજે છે. આવા સંજોગોમાં આત્માને માત્ર એક જ વાર કસોટીની-પરીક્ષાની તક આપવામાં આવે છે; વધુ વાર નહીં. જો એ

* જુઓ—લૉકની “રીઝનેબલનેસ ઑફ ક્રિશ્ચિયાનિટી” અને થોમસ ફોર્લરનું “લૉકનું જીવનચરિત્ર” પા. ૧૫૫-૧૫૭.

પરીક્ષાર્થે તે સફળ થાય તો સારી વાત છે, નહીંતર નો તેને અનન્તકાળ પર્યન્ત દુઃખ ભોગવવું પડે છે; કારણ કે ‘મૃતોત્થાન’ને દિવસે તેને અનન્તકાળને માટે સજ્જ કરવામા આવે છે, અને પછી તેની મુક્તિને માટે કોઈ આશા જ રહેતી નથી. સેમેટિક મતો મુજબ, આત્માને સુધરવાની તક જ મળતી નથી. જમ, એક જ વખત ન્યાય અપાય, અને સજ્જ સદાને માટે થાય ! પ્રિય વાચક ! દવે તું આ મતની સાથે પુનર્જન્મના વૈદિક સિદ્ધાન્તને સરખાવી જો. વેદમતાનુસાર જૂનેના આત્માને બેતરતા પ્રકારના પ્રાણીઓમાં જન્મ લેવો પડે છે, અને ત્યાં તેના કુકર્મેનું ફળ પૂરેપૂરું મળી રહ્યા પછી, તેને ફરી પાછો મનુષ્યરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે સ્વતંત્રતાપૂર્વક, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સારે કે નધારે માર્ગે જઈ શકે છે, અને સારા કર્મો કરીને, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની તેને નવેસથી તક મળે છે. એક જન્મના મુન્હા માટે, તે મદાને માટે દુખી થતો નથી.

અમે એમ પણ કહેવા માગીએ છીએ કે, માધારણ રીતે તમામ આત્માઓને, લલાઈ અને જૂરાઈની જે ત્રેણીઓમાં વિભક્ત કરીને, લવા આત્માઓને સદાને માટે સ્વર્ગમાં, અને જૂરા જીવોને દુર્ગેશને માટે નર્કમાં મોકલવામા ન્યાયનો પૂરેપૂરો તરીકો જળવાતો નથી. મનુષ્યોના કર્મો લિન્ન લિન્ન પ્રકારના હોય છે, અને જેમ મનુષ્યો જાતજાતનાં હોય છે, તેમ લવાજૂરા કર્મોની પણ જુદી જુદી જાતની ત્રેણીઓ હોય છે. ન્યાયપૂર્ણ અને ઉચિત વ્યવહારને માટે તેથી જરૂરનું છે કે, સજ્જ અને મહેરમાનીના પણ લિન્ન લિન્ન પ્રકાર હોવા જોઈએ. પણ જો ‘પુનર્જન્મ’ નો પ્રમથ કરવામા આવે તો જ આ પ્રમાણે જતી શકે; કારણ કે જો અનેક જન્મો ચતા હોય તો જ લવાજૂરા કર્મો પ્રમાણે મુખદુખની અનેક દૃષ્ટાંતોની ગોઠવણ થઈ શકે પુનર્જન્મ વગર તેમ જતી શકે નહીં.

પારસીઓ પુનર્જન્મમાં માને છે.

વૈદિક ધર્મની માફક પારસી ધર્મમાં પણ ‘આવાગમન’નું શિશ્ય

આપવામાં આવ્યું છે. હોશંગ (પા. ૧૪)માં લખ્યું છે કે, “ જરી-પુરાણું (frame) શરીર છોડીને નવો દેહ ધારણ કરવો અનિવાર્ય છે, ” વળી “ નામા મિહાખાદ ” (પા. ૬૬-૬૯)માં પણ લખ્યું છે કે, “ પોતાનાં કર્મ અને જ્ઞાન પ્રમાણે પ્રત્યેક મનુષ્યને સ્વર્ગ અથવા નક્ષત્રોમાં સ્થાન મળે છે, અને ત્યાં તે હમેશને માટે રહે છે. જેણે સારાં કર્મો કર્યાં હોય, અને જેની સંસારમાં આવવાની ઇચ્છા થાય, તે રાજા, મંત્રી, સમ્રાટ કે ધનવાન પુરુષનો જન્મ ધારણ કરે છે, અને પોતાનાં કર્મોનું ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. ” બાદશાખાદ નખીના મત મુજબ, રાજા બાદશાહોના આનંદ અને ઉપભોગમાં, જે દુઃખ, શોક કે રોગ પીડા કરે છે, તે તેનાં પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કુકર્મોનું પરિણામ હોય છે. ”

ઉપરના લેખ પર ટીકા કરતાં પાંચમો સાસાન કહે છે કે, “ અશુભ કર્મોનાં અશુભ, અને શુભ કર્મોનાં શુભ ફળ મળે છે; કારણ કે જો ઇશ્વર કુકર્મો માટે સજા ના કરે, અથવા તે મોટા ગુન્હા માટે નાની નજીવી સજા કરે, નો તેને ન્યાયકારી કહી શકાય નહીં. ”

‘ નામા મિહાખાદ ’માંથી અમે બીજી વાર ઉતારો લખ્યો છીએ. તેમાં લખ્યું છે કે, “ જે માણસો કુકર્મો હોય છે, તેમને મનુષ્યશરીરમાં જ દુઃખ, દર્દ અને દંડની સજા કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, મંદવાડ, માતાના ગર્ભમાં થતી તથા બહાર નીકળ્યા પછી થતી પીડા, આત્મહત્યા, કૂર અને હાનિકારક જીવોથી થતું દુઃખ, મૃત્યુ, દરિદ્રતા અને ચિંતા વગેરે વગેરે, જન્મથી માંડીને મરણ પર્વન્ત, જે જે દુઃખો ભોગવવાં પડે છે, તે આગલા જન્મનાં કર્મોનું જ પરિણામ છે; અને દુઃખોની માફક, જે સુખો મળે છે, તે પણ આગલા જન્મનાં કર્મોનાં જ ફળ હોય છે, એ વાત પણ એટલી જ સત્ય છે. ” (મિહાખાદ પા. ૭૦)

“ સિંહ, ચિત્તા, વાધ, વડુ વગેરે જે કૂર પ્રાણીઓ છે, અને જે પશુ, પક્ષી, કીડા, મોડા વગેરેને હાનિ પહોંચાડે છે, તે પૂર્વ જન્મમાં પ્રતિષ્ઠિત

અને ઉચ્ચ પદ્મીવાળાં મનુષ્યો હતાં; અને જે પશુ * વગેરે તેનાં ભોગ બને છે, તે આગલા જન્મમાં તેમના મંત્રી, સેવક અથવા તો સહાયક હતાં. પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો આવા સેવકોની મંત્રણા કે સહાયતાથી જૂરાં કર્મો કરતા, અને એ રીતે તેઓ (સેવકો) અનુપકારી તથા નિરપરાધી જીવેને દુઃખ-રૂપ બનતા, તેથી બીજા જન્મમાં તેઓ, એ શાસક અને સ્વામીઓને હાથે સજા ભોગવે છે. ” (મિહાખાદ, ૭૧)

“ અન્તમાં આ જનવરો, જે કોઈ સમયે ઉચ્ચ પદ્મીવાળાં હતાં, તે કોઈ દુઃખ, દર્દ કે જખમથી મરી જાય છે, અને એ રીતે પોતાનાં કર્મનું ફળ ભોગવે છે. આમ છતાં જે કોઈ પાપ બાકી રહી જાય, તો એ જીવો તથા તેમના સહાયક જીવો ફરીથી જન્મ ધારણ કરીને, બાકી રહેલાં કર્મોનાં ફળ ભોગવે છે. ” (મિહાખાદ, ૭૨)

ઉપરના લેખ પર ટીકા ઠરતાં, પાંચમો સાસાન લખે છે કે:—
“ જ્યાં સુધી પાપની માત્રા પૂરી નહીં થાય, ત્યાં સુધી તેઓ દંડ ભોગવ્યા જ કરશે; પછી ચક્રાય તો એક જન્મમા પૂરી થાય, કે ચક્રાય તો ૧૦ કે ૧૦૦ કે તેથી વધુ જન્મમાં પૂરી થાય. ”

‘નામા મિહાખાદ’માં લખ્યું છે કે:—“તમે ‘જન્મદ્યાર’ જનવરોને મારશો નહીં. એટલે કે જે જનવરો બીજાં જનવરોને મારતાં ના હોય, કે તેને હાનિ પહોંચાડતાં ના હોય, તેને તમારે મારવાં નહીં: જેમ કે, ઘોડા, ગાય, ઉટ, ખચ્ચર, મધેકાં અને એવા પ્રકરનાં બીજાં નિર્દોષ પ્રાણીઓને મારવાં નહીં. આવાં જનવરોનો તમે ધાત કરશો નહીં; કારણ કે સર્વજન

* આ માત્ર પોક્કળ કટપના લાગે છે. કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં ખાસ કરીને પુરાણોમાં આવી, અને આના કરતાં યે વધારે અપગોળા જેવી ઘણીયે કલિપત વાતો લખવામાં આવી છે; પણ વાસ્તવમાં ‘યુનજન્મ’ના સિદ્ધાન્તનું આ આવશ્યક અંગ નથી. આવી વાતોથી, જે સિદ્ધાન્ત. ધર્મપરી ન્યાયને યુક્ત અને તાત્વિક રીતે સિદ્ધ કરે છે, અને સંસારના સુખદુઃખના વિષય વિલામનું કારણ બતાવે છે, તેનું મહત્વ ઓછું થવું જોઈએ નહીં.

પરમેશ્વરે, તેમને સજ કરવાની ખીજ રીતો અખત્યાર કરી છે. જેમ કે ઘોડા પાસેથી સવારીનું કામ લેવામાં આવે છે, અને ખેલ, ઊંટ, ખચ્ચર અને ગધેડાં પાસે બોલો જાયકાવવામાં આવે છે. ” (મિહા. ૫૬. ૭૪)

“ જો કોઈ સમજદાર આદમી ‘જન્દવાર’ જનવરોને મારે છે, અને જો તેને આ જીવનમાં પરમેશ્વર કે રાજા તરફથી એને માટે સજ થતી નથી, તો ખીજ જન્મમાં તેને એ પાપકર્મનું ફળ ભોગવવું પડે છે. ” (મિહા., ૭૫)

“ મૂર્ખ અને નિરપરાધી મનુષ્યને મારવું એટલું ખરાબ છે, તેટલું જ ‘જન્દવાર’ જનવરોની હત્યા કરવી, એ ખૂરું છે. ” (મિ. ૭૬)

“ કારણ કે મૂર્ખ મનુષ્યોની માફક જન્દવાર જનવરોને બોલો જાયકો પડે છે, અને ઇશ્વરના કોપને લીધે જ તેઓ એવી દશાને પામે છે. ” (મિહા. ૭૭) *

જો ‘તુન્દવાર’ એટલે કે ખીજ જનવરોને મારવાવાળાં અને કબૂ પહોંચાડવાવાળાં જનવરો, ‘જન્દવાર’ જનવરોને મારે, તો તેથી માર્યાં

* શ્રુદ્ધ આદિ ‘તુન્દવાર’ જનવરો વિચારહીન હોવાને કારણે પોતાનાં કર્મોનાં ઉત્તરદાતા નથી. એ તો પરમેશ્વરના હાથનાં, દંડ દેવાનાં અચ્છરાજ સમાન છે, એટલે તુન્દવાર જનવર જન્દવાર જનવરને મારે, તો જન્દવારને ઇશ્વર તરફથી સજ થયેલી સમજવી જોઈએ. પણ જો કોઈ માણસ જન્દવારને મારે તો તેની કલપના કરી શકાય નહીં; કારણ કે મનુષ્ય વિચારવાન પ્રાણી હોવાથી, પોતાનાં કર્મોનાં ઉત્તર દાતા છે. એટલે તે જો જન્દવારને મારે તો પાપ કરે છે. પરંતુ: આ સિદ્ધાન્ત વૈદિક ધર્મમાં આપેલા બોધ જેવો જ છે. વેદોમાં મનુષ્યથી ન. સ્ત્રી એણીના જીવોને ‘હોમયોનિ’ કહ્યા છે, એ યોનિમાં જીવોને ખૂરાં કર્મોની સજ કરવામાં આવે છે. પણ મનુષ્યોને તો ‘કર્મયોનિ’ કહે છે. મનુષ્ય આગલા જન્મનાં સારાંનરસાં કર્મોનાં ફળ ભોગવે છે, એટલું જ નહીં. પણ આ જન્મનાં કર્મો માટે પણ તે ઉત્તરદાતા છે. પહેલાં સાન્નાનનાં વચન ૮૩માં આ વાતનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ગયેલાં પ્રાણીને સજ્જ થઈ, એમ સમજવાનું છે. જેનું લોહી રેગય છે, તેનાં કર્મનું એ ફળ છે. જેના પ્રાણ જાય છે, તેનાં પાપનું એ પરિણામ છે; કારણ કે પરમેશ્વરે, ‘તુન્દવાર’ જનવરોને, સજ્જ કરવાનાં હથિયાર રૂપ બનવા માટે જ સરજેલાં છે. ” (મિહાખાદ-૭૯)

“ તુન્દવાર જનવરોને મારવાં એ વાજબી અને ઇચ્છવા યોગ્ય છે; કારણ કે તે તેમના આગલા જન્મમાં કરૂં અને ધાતકી (મનુષ્ય) હતાં અને નિરપરાધી હોવાની હત્યા કરતાં હતાં. મનુષ્યોમાં જે લોકો મૂર્ખ, અચાની અને દુરાચારી હોય છે, તે પોતાની મૂર્ખતા, અચાનતા અને દુરાચારીતાની સજ્જ ભોગવવા માટે વનસ્પતિરૂપે અવતરે છે. ” (મિહાખાદ ૮૦-૮૧)

“ જે લોકોના આચારવિચાર ખૂરા હોય, તે (minerals) ધાતુ * બને છે; અને જ્યાં સુધી તેમનાં પાપોની પૂરેપૂરી સજ્જ નથી થતી કે તેમનાં પાપોની જરા પણ માત્રા બાકી નથી રહેતી, ત્યાં સુધી તે ધાતુના રૂપમાં જ રહે છે; અને ત્યાં ખૂબ ક્ષેશ અને દુઃખમય અધઃપતનની દશા ભોગવે છે. પછી પાપ પૂરાં થયે, તે પુનઃ મનુષ્યરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે; અને મનુષ્ય યોનિમાં કરેલાં કર્મોનાં ફળ ભોગવે છે. ” (મિહાખાદ ૮૩)

આ પુસ્તકના ચોથા પ્રકરણના પમા અને ફક્ત ભાગમાં ઝીમે કહી ગયા છીએ કે, ‘બ્રાહ્મણ’ અને ‘કુરાન’માં સ્વર્ગ અને નર્ક સંબંધી જે વિચારો છે, તે ‘ઝંદાવસ્તા’માંથી લેવામાં આવ્યા છે. આ વાત ખરી છે; પરંતુ, આપણે તો માત્ર એટલું જ માદ રાખવાની જરૂર છે કે, પારસીઓના સાતમા અથવા તો સર્વથી ઊંચા સ્વર્ગધામને ‘ગરતમાન’[†] યાને ‘પ્રકાશગૃહ’ કહે છે. + અને એ ગૃહમાં અહુર મજ્દ, અમેશસ્પન્દ

* આત્મા, ધાતુનું રૂપ ધારણ કરે છે, એ વિચાર વેદિક સિદ્ધાન્તથી જિલકુલ પ્રતિકૂળ છે.

+ વેદોમાં પણ મુક્તિ અથવા સ્વર્ગને સ્વઃ છીઃ વગેરે પ્રકાશ બોધક નામોથી ઓળખાવ્યાં છે.

અને પવિત્ર લોકોના આત્મા રહે છે, એમ તેઓ માને છે. વેદના ‘મુક્તિ’ ના સિદ્ધાન્તને આ વાત મળતી આવે છે; કારણ કે મુક્તિની દશામાં જીવાત્મા, પરમેશ્વર સંયોગમાં રહીને સંપૂર્ણ આનંદનો ઉપભોગ કરે છે. મોક્ષદાર પહેલ્યતા પહેલાં જીવાત્માને જે દશાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે, તે દશાઓ, જગ્યેસ્તીઓનાં સ્વર્ગનાં ખીજાં ધામેની સાથે મળતી આવે છે; અને નર્કના જે દરજ્જા બતાવ્યા છે, તે આવાગમનના ચક્રમાં પડીને મનુષ્યને જે નીચ યોનિમાં જવું પડે છે, તેનો નિર્દેશ કરે છે. ‘દાસાતીર’ માં આ વાતની પુષ્ટિમાં સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પહેલો સાસાન કહે છે કે:—“આત્મા એક શરીરમાંથી ખીજમાં જાય છે. જે લોકો સર્વ પ્રકારનાં ખૂરાં કર્મોથી મુક્ત હોય છે, તે ઇશ્વરનાં દર્શન કરે છે, જેમનાં શુભ કર્મો કાંઈક ઓછાં હોય, તેઓ સ્વર્ગમાં નિવાસ કરે છે. જેમનાં શુભ કર્મો એથી પણ ઓછાં હોય, તે એક ભૌતિક શરીર છોડ્યા પછી ખીજ ભૌતિક શરીરમાં જાય છે.” *

પાંચમો સાસાન આની ઉપર એવી દીક્ષા કરે છે કે:—“જે સૌથી પ્રથમ અને ઉચ્ચ ગ્રેડની અગ્રણી આદમી હોય છે, અને જે વચન અને કર્મ વડે પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હોય છે, તે પ્રકાશમય + જગતમાં જાય છે. જે લોકોએ પોતાને ભૌતિક સંબંધથી મુક્ત કરી દીધા છે, તે લોકો, એ ખાસ સ્વર્ગમાં જાય છે, કે જ્યાં જવાની લાગકાત તેઓએ મેળવી લીધી હોય છે, અને જ્યાં જઈને તેઓ ખૂબ ગાનાનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. કદાચ જીવાત્મા ભૌતિક સંબંધથી મુક્ત થયો ના હોય, છતાં પણ જો તેનાં ભલાં કર્મો અને ધર્મ વિશેષ હોય, તો મુક્તિ મળવાં સુધી, તે એક મનુષ્યજન્મમાંથી ખીજા મનુષ્યજન્મમાં જાય છે. આવાં ચક્રને “ફરહંગસાર” કહે છે.

* સાસાન ૧-૧૯

+ વૈદિક મુક્તિની સાથે આ વાત મળતી આવે છે, અને પારસીઓનું સાતમું આસ્માન ‘ગરમાન’ એટલે કે પ્રકાશગૃહ જ છે.

બૂરાં કર્મો કરવાથી મનુષ્ય, જનવરોની યોનિમાં જન્મ પડે છે; અને તેને ‘નંગસાર’ કહે છે. કોઈ કોઈ વાર તે વનસ્પતિરૂપે જન્મે છે, જેને ‘તંગસાર’ કહે છે. કોઈ કોઈ વાર તે ધાતુ બની જાય છે, અને તેને ‘સંગસાર’ કહેવામાં આવે છે. નર્કના આ પ્રમાણે દરજ્જા અથવા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સુપ્રસિદ્ધ પારસી દસ્તુરોએ તો, જરૂરથી ધર્મના સ્વર્ગ અને નર્કના વિચારો તેના ભૌતિક અર્થોમાં સમજવાના નથી, એમ સાદું શબ્દોમાં જણાવ્યું છે; અને તેઓ ‘આવાગમન-પુનર્જન્મ’ના સિદ્ધાન્તનો વિરોધ કરતા નથી.

યાહુદી, ખ્રિસ્તી અને મુમલમાની મતોમાં આ શિક્ષણ ઓર બી વધારે જુલાઈ ગયેલું જણાય છે. તેઓ પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને બૂકી ગયા છે; અને સ્વર્ગ તથા નર્કને આત્માની જુદી જુદી દશા માનવાને બદલે, બેહેરત અને દોજખ કોઈ ખાસ સ્થાનો છે, એમ સમજવા લાગી ગયા છે. આ માન્યતા તર્ક બોટી છે.

(૯) માંસલોજન નિષેધ.

“આવાગમન-પુનર્જન્મ”ના સિદ્ધાન્તમાં વિશ્વાસ રાખવાથી, કુદરતી રીતે જ પશુજીવનને માટે આપણા મનમાં માન અને પ્રતિષ્ઠા પેદા થાય છે, અને પ્રત્યેક જીવના પ્રાણને આપણે પવિત્ર માનવા લાગીએ છીએ. આની પહેલાંના દમા લાગમાં, ‘નામા મિહાયાદ’ના ૭૪ થી ૭૭ સુધીનાં જે વચનો ટાંકી બતાવ્યાં છે, તે ધ્યાનમાં લેવાથી આવું પરિણામ આવે છે કે નહીં, તે વૉચકવર્ગ સહેલાઈથી સમજી શકશે. વૈદિક ધર્મ તથા પારસી મત, બન્ને માંસલક્ષણની અને જીલના સ્વાદની ખાતર નિરપરાધી પશુઓની હિંસા કરવાની મના કરે છે, તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. વૈદિક ધર્મમાં માંસ ખાવાની આજ્ઞા નથી,

એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે; અને પારસી ધર્મના ગ્રન્થો પણ માંસાહારનું ખંડન કરે છે. અમે મિહાબાદનાં ૭૨ થી ૭૬ મુધીનાં વચનો દર્શાવતાવ્યાં તે પહેલાં જ વાંચકવર્ગ આ વાત સમજી ગયા હશે. ‘નામા મિહાબાદ’ ના ૧૩૧માં વચનમાં લખવામાં આવ્યું છે કે:—

“ધ્રુવરે ધણાં વિચારશીલ મનુષ્યો પેદા કર્યાં છે; છતાં તેઓ ખૂટાં કર્મો કરે છે. જેમ કે આવાં જાની માણસો પણ પોતાનાં પેદા કરવાની ખાતર નિરપરાધી પશુઓનો વધ કરીને, તેનું માંસ ખાય છે.”

‘જવાંશિર’ માં એક દૈનિક-સંમેલનની વાત આવે છે. એમાં મનુષ્યો અને જનવરોના પ્રતિનિધિઓ સાથે મળીને વાદવિવાદ ચલાવે છે:—એમાં—

શિયાળ (Fox) મનુષ્યને કહે છે કે, “હર પ્રાણીઓ ખીજા જીવોની હિંસા કરે, એ તો વાજબી છે, કેમ કે તેમનો કુદરતી ખોરાક માંસ છે. પણ મનુષ્યોને કાંઈ માંસાહાર કરવાની જરૂર નથી; છતાં તેઓ પશુવધ શા માટે કરે છે ? તમે આવાં કર્મો કરવાથી પાપી બની ગયા છો, એટલે ધ્રુવર અને ધર્મમાં પુરો તમારાથી દૂર ભાગે છે.”

મનુષ્યોનો પ્રતિનિધિ, તેના જવાબમાં કાંઈ પણ કહી શકતો નથી. તે નિરતર બની જાય છે.

માંસાહારનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં વૈદિક તેમ જ પારસી ધર્મ, હાનિકારક અને ભયંકર જીવોને મારવાની આજ્ઞા આપે છે. (આગલા ભાગમાં, મિહાબાદનું ૮૦મું વચન વાંચો.)

(૧૦) ગોપૂજા.

જેતી તેમજ ગૃહસ્થાશ્રમનાં કાર્યો માટે અતિઉપયોગી હોવાને કારણે, હિન્દુઓ તેમજ પારસીઓ ગાયને માટે ધણે પૂજ્યભાવ ધરાવે છે, તેમાં

તો કાંઈ શકે જ નથી. આને માટે ‘જન્દાવસ્તા’નાં નીચેનાં વાક્યોના કરતાં, વધારે સરસ અને સુંદર પ્રમાણ, બીજે ક્યાંથી મળી શકશે ?

‘જન્દાવસ્તા’ (ખહેરામ, ચાસ્ત, ૬૬)માં લખ્યું છે કે:-“બળદમાં અમારી આવરયકતા છે, બળદમાં અમારી (વાદ) બોલવાની શક્તિ છે, બેલમાં અમારો વિજય છે, બેલમાં અમારું બોજન + છે, બળદમાં અમારું કૃષિકર્મ છે, કારણ કે તેથી અમારે માટે અન્ન પેદા થાય છે.”

ગાયોની પવિત્રતાની ભાવના વૈદિક ધર્મના કરતાં પણ પારસી ધર્મમાં વધારે મજબૂત છે; કારણ કે પારસીઓનાં ઇશ્વરીય જ્ઞાન (Revelation) અને જરથુસ્ત્રનાં મિશનની સાથે, તેનો ધારો સંબંધ છે. રેવરંડ એલ. એચ. મિસ્ત્રો, માસ્ત ૨૧નો ભાવાર્થ લખતાં, લખ્યું છે કે: “પારસી લોકોની ઉત્તમ આજીવિકાનું એકમાત્ર સાધન ગાય હોવાથી, પવિત્ર ધરાની લોકસમૂહના પ્રતિનિધિરૂપે ગાયોનો આત્મા ઉચ્ચ સ્તરે પોષક કરે છે; અને અહુર તથા તેના દિવ્ય સેવક અશાને, સંકટમાં સપડાયેલાં મનુષ્યોની મહાન આવશ્યકતાઓ આજીવ્યપૂર્વક કહી સંભળાવે છે.”*

ગાયોનો આત્મા કહે છે કે:-“હે અહુર અને અશા ! તમારી સમક્ષ ગાયો=(અમારાં પવિત્ર પશુ અને જનસમૂહના પ્રતિનિધિ)નો આત્મા પોષક કરે છે કે, તમે અમને શા માટે પેદા કર્યાં છે ? કેને માટે પેદા કર્યાં છે ? શામી બનાવ્યાં છે ? અમારી ઉપર કુષ્ટ શક્તિનો કોપ અને આક્રમણ થાય છે. કૂર, જૂની અને ચોર લોકો અમારી પર હક્કા કરે છે.

+ આ ઉપરથી, પ્રાચીન પારસીઓ ગોમાસ ખાતા હતા, એવું અનુમાન કરવાનું નથી, કારણ કે તેની પછીનું વાક્ય એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે. તેમાં ચોખ્ખું લખ્યું છે કે, “બેલમાં અમારી કૃષિ છે, જે અમારે માટે અન્ન-ભોજન ઉત્પન્ન કરે છે.

* જુઓ-જન્દાવસ્તા. ભાગ ૩નો, પા. ૩.

= ડૉ. હોગ આનો અર્થ ‘પૃથ્વીનો આત્મા’ કરે છે. ‘ગા’ નો અર્થ પૃથ્વી અને ગાય બન્ને થાય છે, જુઓ આ પ્રકરણનો ભાગ ૧૧મો.

આપના સિવાય અમને કોઈ ઉગારી શકે નેમ નથી, માટે તમે અમને એવું જ્ઞાન આપો, કે જેથી કરીને અમે સારી ખેતી કરી શકીએ. અમારા બહાની અને અમારા બચાવની એ જ એક આશા છે. ”

આ સમયે જરથુસ્ત્ર પણ ગાયેલા આત્માની માથે જોડાય છે; અને તેના જેવી જ વિનંતિ અને પ્રાર્થના કરે છે. અહુર તેથી પ્રસન્ન થઈને એ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરે છે; અને જરથુસ્ત્રને ઋષિ-પયગમ્બર અને (Law-giver) સ્મૃતિકારની પદ્વીનું પ્રદાન કરે છે.

પારસી લોકો ગાય તરફ દેટલો પૂજ્યભાવ ધરાવે છે, તે તેમની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં ગૌમૂત્ર, જેને ઝંદાવસ્તામાં ‘ગોમેઝ’ (સંસ્કૃત-ગોમેઘ) કહે છે, તે જે અગત્યનો ભાગ બજાવે છે, તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે. “નવરાત્રિના ખારાશોમ”ની શુદ્ધિની મહાન ક્રિયા કરવામાં આવે છે, અને જેને નવ દિવસ (અથવા નવરાત્રિ) કહે છે, તેને વિશે લખતાં ડૉ. હૈાગ કહે છે કે, “એ ક્રિયામાં તે કરનારને ગૌમૂત્ર પીવું પડે છે. ” આગળ ચાલતાં ડૉક્ટર લખે છે કે:—“આ રિવાજ ધણી જ જૂના કાળથી ચાલ્યો આવે છે. પૂર્વ કાળથી જ આર્ષ પ્રજા ગાયને ધણું પવિત્ર જાનવર માને છે, અને તેના મૂત્રમાં રોગનિવારણની અને શુદ્ધ કરવાની શક્તિ છે, એમ માનવામાં આવે છે. આ બાબતમાં પારસીઓ અને આર્યોનો મત એકસરખો છે. ” X હિન્દુઓની, “પંચગવ્ય” ની ધાર્મિક ક્રિયામાં ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; અને અન્ય સ્થળે એ બાબત પર લખતાં, ડૉ. હૈાગ કહે છે કે:—“આ રિવાજ ધણી જૂના જમાનાથી ચાલ્યો આવે છે. એ સમયે શારીરિક દોષોના નિવારણ માટે ગૌમૂત્રને ધણી અકસીર દવા ગણવામાં આવતી હતી. યુરોપના ગામડિયા વેદો પણ આજ સુધી ગાયનાં મૂત્ર અને છાણનો દવા તરીકે ઉપયોગ કરતા જોવામાં આવે છે. ” *

X હોગના નિબંધો પા. ૨૪૧-૨૪૨.

* ઉપરોક્ત પુસ્તક પા. ૨૮૫.

‘ગોમેઝ’ અથવા ગૌમૂવનો પારસીઓની ‘નવજોત’ (યજ્ઞો-પવિત્ર સંસ્કાર)ની અને લગ્નની ક્રિયામાં પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(૧૧) ચરક્રિયા.

જ્ઞાનકાંડ અથવા ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા કર્યા પછી, હવે અમે કર્મકાંડ યાને ચરક્રિયાના વિષય પર આવીએ છીએ. આ બાબતમાં પારસી અને વૈદિક ધર્મની વચ્ચે જે સમાનતા જોવામાં આવે છે, તે અત્યંત આશ્ચર્યજનક છે.

એથા પ્રકરણના ૭મા ભાગમાં, અમે પહેલેથી જ કહી ચૂક્યા છીએ કે, વૈદિક કર્મકાંડમાં ‘અગ્નિહોત્ર’ને ખૂબ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આર્યોનાં પાંચ નિત્ય કર્મોમાંહેનું તે એક આવશ્યક કર્મ છે. મનુષ્યજીવનમાં જન્મથી મરણપર્યંત જે ૧૬ સંસ્કાર કરવા પડે છે, તે દરેકમાં તેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ કર્મ કરવામાં પારસી લોકો કેટલા બધા નિયમિત છે, તે અમે અગાઉ બતાવી ગયા છીએ. ‘અગ્નિહોત્ર’ માટેના તેમના દૈનિક આગ્રહને કારણે તો તેઓ ‘અગ્નિ પૂજક’ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા છે.

બંને ધર્મોની આ કર્મો માટેની સમાનતા, તેને માટે જે નામો વાપરવામાં આવે છે, તેમાં પણ જોવામાં આવે છે. ડૉ. હોગ કહે છે કે:—“વેદ અને ઝન્દાવસ્તા વાંચવાવાળા લોકોની શરૂઆતથી જ ખાત્રી થઈ જશે કે, પુરોહિતનાં કર્મો સાથે સંબંધ રાખવાવાળા શબ્દો બંનેમાં એકસરખા જ છે. ઝન્દાવસ્તામાં પુરોહિતને માટે ‘અથૂવ’ શબ્દ આવે છે, જે વેદના ‘અથર્વણુ’ શબ્દની સાથે મળતો આવે છે. એનો અર્થ ‘અગ્નિ’ અથવા ‘સોમ’નો પુરોહિત થાય છે. વેદના ‘ધૃષ્ટ’ અને ‘આહુતિ’ શબ્દ, ઝન્દાવસ્તાના ‘ધરિત’ અને ‘આહુતિ’ની સાથે મળતા આવે

છે. ઘોષ મોટો યજ કરતી વખતે, જુદા જુદા પુરોહિતોને જે નામે આપવામાં આવે છે, તે પણ બન્ને ધર્મોમાં એકસરખાં છે. ઋગ્વેદનું ઉચ્ચારણ કરવાવાળા પુરોહિતને “હોતા” કહેવામાં આવે છે; અને પારસી ધર્મમાં તેને મળતો ‘જેતા’ શબ્દ છે. ‘હોતા’ને માટે બધી સામગ્રી તૈયાર કરવાવાળા પ્રબન્ધકર્તા પુરોહિતને ‘અધવર્ચુ’ કહેવામાં આવે છે; અને પ્રધાન પુરોહિત ‘જેતા’ના સેવક તરીકે કામ કરનારા પુરોહિતને પણ ‘રસ્ત્રી’ (હવે રસ્ત્રી) કહેવામાં આવે છે. ” *

‘ યસ્ન ’ શબ્દ, સંસ્કૃત ‘ યજ્ઞ ’ શબ્દની સાથે પૂરેપૂરી રીતે મળતો આવે છે. ÷

આદર્શથી જ સમાનતાની છત્રિથી યજ જતી નથી. ડૉ. હૈમ, પારસીઓ અને આ દેશના પ્રાચીન આર્યોના કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય યજો વચ્ચેની સમાનતા બતાવતાં, લખે છે કે—

“ જ્યોતિષ્ટોમ ” અથવા “ ઇજરને ” યજમાં સોમલતાના રસની આદુતિ આપવી, એ સૌથી મહત્વની બાબત ગણાય છે. આ યજ વખતે હિન્દુઓ તેમજ પારસીઓ સોમવસ્ત્રીનાં પાનને પવિત્ર યજ-રથાને લાવે છે, અને ત્યાં પ્રાર્થનાના મંત્રોચ્ચારણ સાથે, તેનો રસ કાઢવામાં આવે છે. રસ કાઢવાની રીત, તથા તે વખતે વપરાતાં પાત્રોમાં કાંઈક ભેદ દેખાય છે; પણ જે વધારે જિંઝ બિતરીને જોવામાં આવે, તે એ જ વાતોમાં પણ ધણી સમાનતા જોવામાં આવે છે. ”

“ દર્શ પૌર્ણિમા ઇષ્ટ ” (પૂનમ—અમાસના યજ) પારસીઓની “ દરૂન ” ની ક્રિયાની સાથે મળતાપણું બતાવે છે. આ બન્ને ક્રિયાઓ સાધારણ છે. ‘આદ્ય’લોકો આ યજમાં ‘પુરોહિત’ (પોટલી કે પૂરી)

નો ઉપયોગ કરે છે, અને પારસીઓ ‘દરન’ (સેટી) નો ઉપયોગ કરે છે. આ બંને વસ્તુઓ એકબીજાને મળતી અને એક સરખી જ છે.”

“ચાતુર્માસ્યેષ્ટિ યજ્ઞ” કે જે દર ચાર માસે કે બે ઋતુઓ પૂરી થયા બાદ કરવામાં આવે છે, તે પારસીઓના ‘ગહનબાર’ (ધંબાર) ની સાથે મળતો આવે છે. પારસીઓ વરસમાં ૭ વાર (દરેક ઋતુને અંતે ?) ધંબાર કરે છે.”*

ધણા વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે, વેદોમાં પશુવધની આદા છે. એ વિદ્વાનો તો એટલે સુધી કહે છે કે, યજ્ઞને માટે ગૌવધ સુદ્ધાનું વિધાન છે. આ પ્રશ્ન એટલો તો વિવાદાસ્પદ અને ચર્ચાસ્પદ છે કે, આ પુસ્તકમાં તેનું લંબાણ વિવેચન કરી શકાય તેવું નથી. આમ છતાં અમે ‘ગોમેધ યજ્ઞ’ ના સંબંધમાં થોડુંક વિવેચન કરવાનું ઉચિત સમજીએ છીએ: કારણ કે ‘ગોમેધ’ નો ખોટો અર્થ કરીને, તેમાં ‘ગૌવધ’ ની આદા છે, એમ કહેવામાં આવે છે. ‘ઝન્દાવસ્તા’ માં પણ આ યજ્ઞને માટે કહેવામાં આવ્યું છે. એમાં એ યજ્ઞને ‘ગોમેજ’ નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. સ્વામી હયાનંદ સરસ્વતી, પોતાના ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ * માં લખે છે કે:—“સંસ્કૃત ભાષામાં ‘ગો’ નો અર્થ કેવળ ‘ગાય’ જ થતો નથી: પણ તેના અર્થ ‘પૃથ્વી’ અને ‘ધન્દ્રિયો’ પણ થાય છે. ‘ગોમેધ’ નો ‘આધિભૌતિક’ અર્થ, ખેતી માટે જમીન ખેડવાનો થાય છે; અને ‘આધ્યાત્મિક’ અર્થ ‘ધન્દ્રિયોનું’ દમન કરવાનો થાય છે.” કેટલાક લોકો આ સમજૂતીની મળક ઉઠાવીને કહે છે કે, આમાં તો અર્થની ખેંચતાણ કરવામાં આવી છે. તેઓ એમ પણ કહે છે કે, આવી રીતે તાણીતોડીને વેદોના અર્થ કરવા, એ અન્યાય છે. ઝન્દાવસ્તામાં બળિદાન (Sacrifice) ને માટે પશુવધ કરવાની આદા છે કે નહીં, તેના સંબંધમાં પણ

* હોમના નિબંધો. પા. ૨૮૫.

x સત્યાર્થપ્રકાશ, સમુદ્દેશ ૧૧, પા-૩૦૪.

વિદ્વાનો વચ્ચે મતભેદ જોવામાં આવે છે. પણ સત્તા સમાન ગણાતા ડૉ. હૌગ જેવા પ્રામાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર પુરુષ, પારસીઓના “ ગૌમેજ ” ના સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય આપે છે કે:—“ ગૌશઉર્વ ” નો અર્થ પૃથ્વીનો (Universal) સાર્વભૌમિક આત્મા થાય છે. એ આત્મા જ મર્વ પ્રકારનાં જીવન અને વૃદ્ધિનું કારણ છે. ‘ ગૌશઉર્વ ’ નો અનુવાદ ‘ ગાયતો આત્મા ’ થાય છે. આ એક ઉપમાલંકાર છે, જેમાં પૃથ્વીની ગાયતી સાથે ટુલના કરવામાં આવી છે. તેને (ગાય-પૃથ્વીને) કાપવા અને ભાગ પાડવાનો અર્થ, હજી ચલાવીને પૃથ્વીને ખેડવા જેવો થાય છે. અહુરમઝદ અને સ્વર્ગીય સલાએ જે જીવન આપે છે, એની મતલબ ધરતીને ખેડવાની છે; અને કામ એ એક ધાર્મિક કર્મ છે, એમ બતાવ્યું છે. ”

મનુષ્યોના અત્યાચારોથી દુઃખી થઇને છેક સ્વર્ગ સુધી પોતાનો કરુણ અવાજ ફેવી રીતે પહોંચાડે છે, અને એ કલ્પાંત સાંભળીને અદુરમજદ પોતાના દ્રવ્ય જરથુસ્ત નબીને મનુષ્યોના ઉપદેશક તરીકે ફેવી રીતે મોકલે છે, તેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ કથાની, ‘ભાગવત’માં આવતી એવી જ કથાની સાથે ટુલના કરી શકાય તેવું છે. શ્રીમદ્ ભાગવત માં લખ્યું છે કે:—“ કળિયુગના આરંભમાં પૃથ્વી ગાયનું રૂપ ધારણ કરીને વિષ્ણુ ભગવાનની પાસે ગઇ, અને તેણે દયા માટે પ્રાર્થના કરી. આ ઉપરથી વિષ્ણુ ભગવાને, મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને મત્સ્યલોકમાં જન્મી, તેનાં દુઃખો દૂર કરવાનો પ્રતિજ્ઞા કરી.” આ બે કથાઓમાં ‘ઝન્દાવસ્તા’ની કથા વધારે જૂની—પુરાણી છે, તેમાં તો કંઈ શક જ નથી. પરંતુ, અમે વાંચકવર્ગનાં મન પર જે વાત ઠસાવવા માગીએ છીએ તે એ છે કે, સંસ્કૃત અને ઝન્દ બન્ને ભાષાઓમાં, ‘ગાય’ અને ‘પૃથ્વી’ બન્નેને ‘ગા’ નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં કેવળ ભાષાનો જ નહીં, પણ સાથે સાથે વિચારોનો પણ સંબંધ છે. ભાષા અને અર્થના આવા જોડાણનું મુખ્ય કારણ ‘કૃષિકર્મ’ (ખેતી) છે. કારણ કે તેમાં પૃથ્વી અને ગાય બન્નેની જરૂર પડે છે. ઝન્દાવસ્તામાં ગાયના આત્માએ જે છેલ્લી પ્રાર્થના કરી છે, તે વાંચકોને યાદ હશે. તેમાં નેણે એવી માગણી કરી છે કે, ‘ખેડે પ્રભુ ! તું મને ખેતરો ખેડવાનું સરસ જ્ઞાન આપ; કારણ કે મારા કલ્યાણ અને બચાવની એ જ એક આશા છે.” ડૉ. હોગ લખે છે કે:—“ પારસી ધર્મમાં ખેતીને એક ધાર્મિક ફરજ ગણવામાં આવી છે. ” ‘ગોમેજ’નો તેથી, એ એવો જ અર્થ કરે છે. જે વાંચકવર્ગ વેદમાં નજર કરશે, તો તેમને માલૂમ પડશે કે, તેમાં પણ ‘કૃષિકર્મ’ને એવું જ પવિત્ર માનવાનો બોધ આપવામાં આવ્યો છે. * આમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું જણાશે નહીં; કારણ કે એમના મત મુજબ, ‘આર્ય’ શબ્દ, (પારસીઓ તથા હિન્દુઓના પૂર્વજો, પોતાને ‘આર્ય’ કહેતા હતા)

વિદ્વાનો વચ્ચે મતભેદ જોવામાં આવે છે. પણ સત્તા સમાન ગણાતા ડૉ. હૌગ જેવા પ્રામાણિક અને વિદ્યાસપાત્ર પુરુષ, પારગીઓના “ગોમેજ” ના સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય આપે છે કે:—“ગૌશઉર્વ” નો અર્થ પૃથ્વીનો (Universal) સાર્વભૌમિક આત્મા થાય છે. એ આત્મા જ મવં પ્રકારના જીવન અને વૃદ્ધિનું કારણ છે. ‘ગૌશઉર્વ’ નો અર્થસાર્થ ‘ગાયત્રી આત્મા’ થાય છે. આ એક ઉપમાલંકાર છે, જેમાં પૃથ્વીની ગાયત્રી સાથે તુલના કરવામાં આવી છે. તેને (ગાય-પૃથ્વીને) કાપવા અને ભાગ પાડવાનો અર્થ, હજી ચલાવીને પૃથ્વીને ખેડવા જેવો થાય છે. અહુરમજ્દ અને સ્વર્ગીય સભાએ જે આદેશ-દરમાન કયું છે, એની મતલબ ધરતીને ખેડવાની છે; અને એ રીતે ખેતીતું કામ એ એક ધાર્મિક કર્મ છે, એમ બતાવ્યું છે.” *

જે વાક્ય નડા કાળા અક્ષરે લખવામાં આવેલ છે, તેની તરફ વાંચકવર્ગનું અમે ખાસ કરીને વધારે ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. મહુર્ષિ દયાનંદે ‘ગોમેધ’ નો જે અર્થ કયો છે, તેને એ અર્થ બરોબર મળતો નથી આવતો શું ?

એક દૂતનોટ—ટિપ્પણીમાં ડૉ. હૌગ લખે છે કે:—“સંસ્કૃતમાં ‘ગો’ ના બે અર્થ થાય છે. (૧) ગાય અને (૨) ધરતી. ગ્રીક-યુનાની શબ્દ ‘Ge=ગે’ (આ શબ્દ ઉપરથી Geography જૂઓળ શબ્દ બન્યો છે.) નો અર્થ પૃથ્વી થાય છે, અને તે ‘ગો’ શબ્દનું રૂપાન્તર માત્ર છે.” આ બધી જ મહત્વની વાત છે કે, સંસ્કૃત તેમજ ઝંદ ભાષામાં ‘ગો’ શબ્દના ‘ગાય’ અને ‘ધરતી’ એવા બે અર્થ થાય છે. આ પ્રકરણના ૧૦મા ભાગમાં ૪૪૨ જરથુસ્તને અમુક પવિત્ર મિશન માટે મોકલ્યા હતા, એવી પારગીઓની જે પ્રાપ્તિ ન થયા છે, તેનો અમે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. એ કથામાં, ગાયત્રી આત્મા (ડૉ. હૌગના મત મુજબ પૃથ્વીનો આત્મા)

મનુષ્યોના અત્યાચારોથી દુઃખી થઈને છેક સ્વર્ગ સુધી પોતાનો કલુષ અવાજ કેવી રીતે પહોંચાડે છે, અને એ દૃષ્ટાંત સાંભળીને અહુરમઝદ પોતાના દૂત જરથુસ્ત નખીને મનુષ્યોના ઉપદેશક તરીકે કેવી રીતે મોકલે છે, તેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ કથાની, ‘ભાગવત’માં આવતી એવી જ કથાની સાથે તુલના કરી શકાય તેવું છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં લખ્યું છે કે:—“કળિયુગના આરંભમાં પૃથ્વી ગાયતું રૂપ ધારણ કરીને વિષ્ણુ ભગવાનની પાસે ગઈ, અને તેણે દયા માટે પ્રાર્થના કરી. આ ઉપરથી વિષ્ણુ ભગવાને, મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને મત્સ્યલોકમાં જન્મી, તેનાં દુઃખો દૂર કરવાનો પ્રતિજ્ઞા કરી.” આ બે કથાઓમાં ‘ઝન્દાવસ્તા’ની કથા વધારે જૂની-પુરાણી છે, તેમાં તો કંઈ શકે જ નથી. પરંતુ, અમે વાંચકવર્ગનાં મન પર જે વાત દસાવવા માગીએ છીએ તે એ છે કે, સંસ્કૃત અને ઝન્દ જન્મે ભાષાઓમાં, ‘ગાય’ અને ‘પૃથ્વી’ જન્મેને ‘ગો’ નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં કેવળ ભાષાનો જ નહીં, પણ સાથે સાથે વિચારોનો પણ સંબંધ છે. ભાષા અને અર્થના આવા જોડાણનું મુખ્ય કારણ ‘કૃષિકર્મ’ (ખેતી) છે. કારણ કે તેમાં પૃથ્વી અને ગાય જન્મેની જરૂર પડે છે. ઝન્દાવસ્તામાં ગાયના આત્માએ જે છેલ્લી પ્રાર્થના કરી છે, તે વાંચકોને યાદ હશે. તેમાં નેણે એવી માગણી કરી છે કે, “જે પ્રભુ ! તું મને ખેતરો ખેડવાનું સરસ જ્ઞાન આપ; કારણ કે મારા કલ્યાણ અને બચાવની એ જ એક આશા છે” ડૉ. હોગ લખે છે કે:—“પારસી ધર્મમાં ખેતીને એક ધાર્મિક ફરજ ગણવામાં આવી છે.” ‘ગોમેજ’નો તેથી, એ એવો જ અર્થ કરે છે. જો વાંચકવર્ગ વેદમાં નજર કરશે, તો તેમને માલૂમ પડશે કે, તેમાં પણ ‘કૃષિકર્મ’ને એવું જ પવિત્ર માનવાનો બોધ આપવામાં આવ્યો છે. * આમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું જણાશે નહીં; કારણ કે એમના મત મુજબ, ‘આર્ય’ શબ્દ, (પારસીઓ તથા હિન્દુઓના પૂર્વજો, પોતાને ‘આર્ય’ કહેતા હતા.)

Earth-અર્થ = પૃથ્વીની સાથે સંબંધ રાખે છે. આર્ષપ્રજ્ઞ સમ્ય હતી તેથી જેતી કરતી હતી, અને તેના શુવનનિર્વાહ જેતી ઉપર ચાલતો હતો; જ્યારે બીજી પ્રાચીન જાતિઓ સામાન્ય રીતે (Uncivilized) અસમ્ય હોવાને કારણે, ધર વચરની બટકતી દશામાં (Nomadic) રહેતી હતી; અને પોતાનો નિર્વાહ મોટેભાગે સિંકર કરીને કરતી હતી.

હિન્દુઓનો ગાયો માટેનો પૂજ્યભાવ સુપ્રસિદ્ધ છે; અને પ્રાચીન કાળમાં (આજે પણ) પારસી લોકો ગાયોનો બહુ જ આદરસત્કાર કરતા હતા. બાપા અને બાવ, બન્નેનો જો પુખ્ત અને સમૃદ્ધિત વિચાર કરવામાં આવે, તો ‘ગોમેધ’નો અર્થ ‘ધરતીને ખેડવી’ એવો કરી શકાય તેમ છે; એટલે આ પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં, ‘ગોમેધ’નો અર્થ ‘ગૌવધ’ એવો કરવામાં આવે, એ શું અશુદ્ધ અને ગેરવાજબી નથી ? પણ સૌથી વધારે નવાઇની વાત તો એ છે કે, ડૉ. હૌગે ‘ગોમેધ’ નો જે ઉપર જણાવેલો અર્થ ક્યો છે, તેની વિરુદ્ધ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કંઈ કહેતા નથી; પણ ‘સ્વામી દયાનંદ’ ‘ગોમેધ’ની બરોબર એવી જ વ્યાખ્યા કરી છે, તેને માટે પણ લોકો તેમનો ઉપદ્રવ કરીને કહા-મરકરી કરે છે ! કેવો પક્ષપાત !

(૧૨) કેટલીક નાની નાની સમાનતાઓ.

હવે અમે, પારસી. તેમ જ વૈદિક ધર્મમાં જે નાની નાની સમાનતાઓ જોવામાં આવે છે, તેનું વર્ણન કરીશું.

(૧) વૈદિક અને જરથોસ્તી તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મ તથા પ્રકારનાં માનવામાં આવે છે. (૧) માનસિક, (૨) વાચિક, અને (૩) કાયિક. યજુર્વેદના આઠાણ લાગમાં લખ્યું છે કે:-

• યન્મનસા ધ્યાયતિ તદ્ વાચા ચદતિ યદ્ વાચા ચદતિ તત્ કર્મણા કરોતિ ।

અર્થ:—“ મનુષ્ય જે વિચાર કરે છે, તે વાણીથી કહે છે; અને જે વાણીથી કહે છે, તે કર્મથી (કાયાથી) કરે છે. ”

મનુસ્મૃતિના ૧૨મા અધ્યાયના ૩ થી ૯ મંત્રોમાં પણ કર્મના માનસિક, વાચિક અને કાપિક એવા ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે.

જરથુસ્તના તત્વજ્ઞાન વિષે લખતાં, ડૉ. હૌગ કહે છે કે:—“ એમના તત્વજ્ઞાનને લગતા વિચારો, મન, વચન અને કર્મના ત્રિકોણમાં ધૂમ્પા દેરે છે. ” *

‘ હુમતમ્ ’=સારી રીતે સોચેલા, ‘ હૃખમ્ ’=સારી રીતે કહેલા, ‘ હૃશંતમ્ ’=સારી રીતે કરેલા, એ શબ્દો જરથોસ્તી સદાચારના મૂળ સિદ્ધાન્ત છે; અને અનેક સ્થાન પર એનું વારંવાર વર્ણન આવે છે.* અમે અહીંયાં ‘ઝન્દાવસ્તા’ના એકબે હિતારા આપીને આ વાતને સિદ્ધ કરીશું:—

“ સારી રીતે સોચેલા, સારી રીતે કહેલા અને સારી રીતે કરેના ” એ શબ્દો દ્વારા. *

“ સારી રીતે સોચેલા, એટલે શું ? શુદ્ધ મન (વિચાર). સારી રીતે કહેલા એટલે શું ? ઉત્તમ વચન. સારી રીતે કરેલા, એટલે શું ? ઉત્તમ

* હોમના નિબંધો, પા. ૩૦૭.

* ઝન્દ.

સંસ્કૃત.

હુમતમ્

=

સુમતમ્

હૃખમ્

=

સુકતમ્

હૃશંતમ્

=

સુકૃતમ્

સંસ્કૃત મન્યોમાં પણ ‘ મનસા-વાચા-કર્મણા ’ શબ્દોનો પ્રયોગ અનેક સ્થાનો પર કરવામાં આવ્યો છે.

X ચા. ૧. ૧૯-૨૬.

કોટિના પવિત્ર મનુષ્યો જે (કર્મો) કરે છે તે. " *

(૨) વેદાભ્યાસ કરવાવાળાઓએ 'સોમલતા'નું નામ તો અવશ્ય સાંભળ્યું હશે આ લતાનું વેદો તથા પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં ધર્મ મહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે 'એમ' શબ્દ જડીયુદ્ધીઓના સમૂહને માટે વપરાતો, કે માંધ ખામ લતાને માટે વપરાતો, તેનો હજુ કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય કરી શક્ય નથી. જો તે માંધ લતા કે જુનને માટે વપરાયો હોય તો હજુ સુધી એવી જડીયુદ્ધીનો કોઈ પત્તો મેળવી શક્ય નથી, અને અત્યારે જે વર્તમાન જડીયુદ્ધીઓ જોવામાં આવે છે, તેમાં આ 'સોમ' છે, એમ કોઈ કહી શકતું નથી. આજે 'સોમ' શબ્દથી માંધ જડીયુદ્ધી ઓળખાતી નથી તો ૨૫-૧૦-૧૮૮૪ના 'એકેડેમી' (Academy) પત્રમાં પ્રો મેમ્સમુનર લખે છે કે —

" ધર્મ સંબંધી ક્રિયાઓના અતિપ્રાચીન પુસ્તકો, જેવા કે સૂત્ર તથા બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં પણ એ વાતનો સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે કે, અસલ સોમ (True Soma) મળવો ઘણો મુશ્કેલ છે, એટલે તેને બદલે બીજી વનસ્પતિયોથી કામ ચલાવી શકાય. એમ કહેવાય છે કે, જ્યારે 'સેર્વિમનુદ્ધી' મળતી હતી, ત્યારે જ મની લોભે, તે ઉત્તરખંડમાંથી લાંચતા હતા એ વખતે પણ તે ઘણી મહેનતે મળી શકતી હતી." * આગળ ચાલતાં તેઓ લખે છે કે — "સુદૃઢ ઓન-નિરપેક્ષ ભૂમિખન ઉત્તર પ્રદેશમાં ફરતા રશિયન અને અંગ્રેજ દૂતો, જે પોતાના જીવન દરમિયાન સોમલતાને મળતી આવે એવી લતાની તલાશ કરતા રહ્યો, તો તે ઘણું ઉત્તમ કાર્ય ગણાયે." અતમા પ્રોફેસર સાહેબ લખે છે કે — " જે

* યાસ્ન ૧૬-૧૮

* 'એરોસ્ટ્રિયાનિકમ ઇન ધી લાઇટ ઓફ થીયોસોફી' પા ૯૮-૯૯ પર મિ નસરવાનજી એફ વિવિગોરિયાનું 'પવિત્ર હોમ (સોમ)લતા' પરનું વ્યાખ્યાન વાંચો

સ્થળે આ સોમલતા પોતાની મેલે જિગતી માલૂમ પડશે, તે સ્થળ આર્થ જાતિનું અથવા કમમાં કમ જે લોકો દક્ષિણ પ્રદેશમાં ભિતરી આરીને સંસ્કૃત અથવા તો ઝંઝડ લાપા બોલના હતા, તેમના પૂર્વજોનું નિવાસ-સ્થાન કે ઉત્પત્તિસ્થાન હતું, એમ નિર્ભયતાપૂર્વક કહી શકાશે.” +

અમલ ‘સોમલતા’ ગમે તે હોય, પરંતુ અહીં તો અમારાં કથનનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે, ‘ઝંઝડવસ્તા’માં ‘હોમ’ની ‘સોમ’ના જેટલી જ પ્રશંસા કરવામા આવી છે. +

હવે અમે ‘ઝંઝડવસ્તા’ માંહિનાં કેટલાંક વચનો ઉદ્ધૃત કરીને બતાવી-શું કે, તેમાં ‘સોમલતા’ માટે જે લાવ બતાવવામાં આવ્યો છે, તે, તેને માટેનાં વૈદિક વર્ણનની સાથે બહુ જ મળતો આવે છે. તેમાં લખ્યું છે કે:

“ હે હોમ, તું મૃત્યુને દૂર નમાડી ચૂકે છે; માટે હું તારી પાસે, મારા શરીરને નિરોગી બનાવવાનો બીજો આશિર્વાદ માગું છું. આનંદમય જીવન પ્રાપ્ત કરતા પહેલા, નિરોગી શરીર આપરથક છે. હે હોમ, તું મૃત્યુને દૂર ભગાડે છે, માટે હું તારી પાસે મારા જીવનને દીર્ઘ બનાવવાનો ત્રીજો આશિર્વાદ માગું છું.” *

“ હે પીત વર્ણુ—પીળા રંગના હોમ, હું મારા વચનોથી, તારામાં શાંતિ, સામર્થ્ય, વિજય, સ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય, ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, શરીરનું તેજ અને સર્વ પ્રકારના વિષયો સમજવાની શુદ્ધિ છે, એમ વિશ્વાસપૂર્વક કહું છું; અને હે હોમ, હું સંસારભરમા સ્વેચ્છાપૂર્વક વિચરી શકું, અને

+ ‘ઝોરોસ્ટિયાનિઝમ ઇન ધી લાઇટ ઓફ થીયોસોફી’ થીયોસોફીની દ્રષ્ટિએ પારસી ધર્મનાં પાન ૧૯મે બિ નસરવાનજ એફ. બિલિમોરિયાનું ‘પવિત્ર હોમ (સોમ)વતા’નું વ્યાખ્યાન વાંચો. જુઓ ૧૯ મા પાનપરની કૃત નોટ-ટિપ્પણી.

+ જુઓ હોમયસ્ત-ચાસ્ત્ર, ૯.

* હોમ યસ્ત ચાસ્ત્ર ૯.

દુઃખો દૂર કરીને, સારા ચે સંસારના ચતુષ્ચોની વિનાશક શક્તિએને નષ્ટ કરી શકું, એવી તાકાત હું મને આપી શકે તેમ છે, એમ મારા વચનોથી હું જાહેર કરું છું. ”+

અન્દાવસ્તાનાં આ વચનોની સરખામણી કરવા માટે, હવે અમે ઘોડાક ઝાંખેદના મંત્રો ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ:—

સના ચ સોમ જેપિચ પવમાન મહિશ્વચઃ ।

અથાનો ઘસ્યસસ્ફુધિ ॥

સના જ્યોતિઃ સનાસ્ચર્વિષ્વા ચ સોમ સૌમગા ।

અથાનો ઘસ્યસસ્ફુધિ ॥

સના દક્ષમુત્કતુમપ સોમમૃદ્યો જહિ ।

અથાનો ઘસ્યસસ્ફુધિ ॥

ર. મં. ૧, સુ. ૪ મં. ૧, ૨, ૩.

અર્થ:—“ હે પવિત્ર સોમ ! તું સરસ પુષ્ટિકારક ભોજન છે, તું કૃપા કરીને અમને નીચે લખેલી વસ્તુઓનું પ્રદાન કર. તું અમને વિજયી અને હર્ષિત કર. ” (૧)

“ હે સોમ ! તું અમને પ્રકાશ-દેદિપ્યમાન શુદ્ધિ દે. અમને આનંદ દે. અમને બધી ઉત્તમ વસ્તુઓ આપીને હર્ષિત કર. ” (૨)

“ હે સોમ ! અમને બળ અને શુદ્ધિ આપ. અમારા ચતુષ્ચોને દૂર નસાડી મૂક, અને અમને સર્વ પ્રકારે આનંદિત બનાવ. ” (૩)

આપં લેક્ષિ માસમદિરાનું સેવન કરવામાં ધૃણા કરતા નહોતા, એમ સિદ્ધ કરવાને મથી રહેલા કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમ કહેવા માગે છે, ‘ સોમ ’ એક જાતનો નિશો પેદા કરનારો માદક છોડવો હતો; અને તેમાંથી એક પ્રકારના દારૂ જેવો માદક રસ કાઢવામાં આવતો હતો; અને

આપ' લોકો તેનું પાન કરતા હતાં. પરંતુ 'વેદ' અને 'ઝંદાવસ્તા'માં 'સોમ' યા હોમ 'ને માટે જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો વિચાર મિથ્યા અને નાપાયાદ્યર બની જાય છે. 'ઝંદાવસ્તા'ના વિદ્વાન અનુવાદક ડારમેસ્ટેટરે વાજબી રીતે લખ્યું છે કે:—'સોમ યા હોમ'ની અંદર સર્વ પ્રકારની વનસ્પતિઓની જીવનશક્તિનો સમાવેશ થઈ જાય છે. * ઝંદાવસ્તામાં હોમને 'વનસ્પતિઓનો રાજા' કહ્યો છે, અને વેદોમાં પણ તેને એ જ નામ આપવામાં આવ્યું છે. " x

'સોમ' એ આયુર્વેદની સાથે સંબંધ રાખનારી કોઈ જડીબુટ્ટી છે, તેમાં જરા પણ શક નથી. પ્રો. મેકમ્યુલરનાં કથનાનુસાર 'સોમ' ભારતવર્ષમાં પેદા થતો ના હોય, અને એ ઔષધિ, ઉત્તર દિશાના કોઈ અચ્છત પ્રદેશમાંથી લાવવામાં આવતી હોય, એ સંભવિત છે. એ વનસ્પતિને ઝોળખવાનું બૂલી જવાને કારણે, તથા તેના ખરા ગુણધોષનું જ્ઞાન લોપ થવાને કારણે, તેનું અમલ રૂપ વિસારે પડી ગયું હોય, અને વખતના વહેવાની સાથે, તે એક ધણી પવિત્ર વસ્તુ હતી, એવી માન્યતા ફેલાઈ ગઈ હોય, એ નક્કર બનવાજોગ છે. 'સાપ જાય અને લીસોટા રહે' તેની માફક, હવે તેને પવિત્ર વસ્તુ ગણીને, તેના નામનું પૂજન માત્ર રહી ગયું હોય, એમ જણાય છે. 'ઝંદાવસ્તા'માં તેને 'અમરત્વ' આપવાવાળી વસ્તુ કહી છે; અને જ્યારે જરૂરોસ્તીઓએ 'મૃતોદ્ધાન' (Resurrection રોગે કથામત)નો સિદ્ધાન્ત મહત્ત્વ ક્યો, ત્યારે આ હોમ યા સોમથી મુકદ્દમોને ફરી જીવતાં કરવામાં આવશે, એમ માની લીધું. આજગ વધીને તેઓએ આ સોમના બે બેદ પાડ્યા છે. (૧) સદેહ હોમ, અને (૨) દુઃખ રહિત વૃક્ષ (Painless Tree). બાઈબલમાં આનું "જ્ઞાનતરુ અને જીવનતરુ" તરીકે વર્ણન કરવામાં

* ઝંદાવસ્તા બા. ૧લો, ભૂમિકા પા. ૧૯.

x ઝગ્ગેદ ૧૦, ૯૭, ૭૧૮-૨૨.

આવ્યું છે; અને આ બન્ને વૃક્ષો સ્વર્ગના બાગમાં છે, એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે. ચોથા પ્રકરણના ૮મા ભાગમાં, આ બાબતમાં ડૉ. સ્પિગક્ષનો શું મત છે, તે અમે બતાવી ચૂક્યા છીએ; અને પ્રો. મેક્સ-મુલરનાં વચનો ટાંટીને, અમે એમ પણ બતાવી ગયા છીએ કે, તેઓ ‘સોમ વા હોમ’ અને બાઇબલનાં ‘જીવનતરુ’ને એકસરખાં જ ગણે છે. હવે આ બાબતમાં મેકમ જોસેફટસ્કી શું કહે છે, તે જુઓ:—

“ સામાન્ય શબ્દોમાં, ‘સોમ’ એ ‘જ્ઞાનવૃક્ષ’ના ફળનું નામ છે. ઇર્ષાખોર એલોહિમે, આદમ અને હવાં અથવા વહુવીને એ ફળ ખાવાની મના કરી હતી: કારણ કે એને લાય હતો કે, એ ફળ ખાવાથી, આદમી કદાચ એના જેવા બની જશે. ” *

(૧૩) Summary સારાંશ

વૈદિક સિદ્ધાન્તો તથા કર્મો અને પારસી સિદ્ધાન્તો તથા ક્રિયાઓમાં આશ્ચર્યજનક મળતાપણું જોવામાં આવે છે, એ અમે બતાવી ચૂક્યા છીએ. અમે એ પણ બતાવી આપ્યું છે કે, વૈદિક ભાષા અને હોદોનો ઝંદાવસ્તાની ભાષા અને હોદો સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. પ્રાચીન કાળથી બન્ને ધર્મોના અનુયાયીઓ પોતાને ‘અર્ધ’ નામથી ઓળખાવતા હતા, એ પણ કહી દેવામાં આવ્યું છે. આટલી હદ સુધીની સમાનતા અને સાદૃશ્યતા, કેવળ આકસ્મિક (Accidental) છે, એમ પગલરને મારે પણ કોઈ કહી શકશે ખરું? આવા પ્રકારનો વિચાર આજ સુધીમાં કોઈએ કર્યો નથી; અને તેમ કરી શકાય તેવું છે પણ નહીં. બન્ને ધર્મોની અસાધારણ સમાનતાનું કારણ બતાવવા માટે, નીચે લખેલી ત્રણ વાતોમાંથી એકાદને તો આપણે અવશ્ય માનવી પડશે:—

(૧) વેદોનાં ધર્મ અને ભાષા ઝંદાવસ્તાનાં ધર્મ અને ભાષામાંથી લેવામાં આવ્યાં છે.

* જુઓ-‘ સિક્રેટ ઈન્કિરન ’ (ગુપ્ત મત) ભાગ રજો; પાનાં ૪૯૮-૪૯૯.

(૨) વેદ અને ઝંદાવસ્તાની ભાષા અને ધર્મનું મૂળસ્ત્રોત (source) એક જ છે. બન્ને કોઇ અતિપ્રાચીન હુસપ્રાય ભાષા અને ધર્મમાંથી નીકળ્યાં છે.

(૩) ઝંદાવસ્તાનાં ભાષા અને ધર્મ, વેદનાં ભાષા અને ધર્મમાંથી નીકળ્યાં છે.

આમાની પહેલી વાત અત્યાર સુધીમા કોઇએ કહી નથી. જેમનેા મત આધારભૂત અને વિશ્વાસપાત્ર મણાય, એવા સમસ્ત વિદ્વાનોએ, વેદોને ઝંદાવસ્તાના કરતા, વધારે જૂના અને પુરાણાં પુસ્તકો માન્યાં છે. આ ઉપરથી એ નક્કી થાય છે કે, હવે આપણે ઉપરની બીજી અથવા તો ત્રીજીમાંથી એક વાતનો સ્વીકાર કરવો પડશે. અમે આમાંની ત્રીજી વાતને માનીએ છીએ, અને તેને યુક્તિથી સિદ્ધ કરતા પહેલા, અમારા મતને પુષ્ટિ આપનારા થોડાક પ્રમાણો રજૂ કરવા માગીએ છીએ.

‘વેદ’ અને ‘ઝંદાવસ્તા’મા આશ્ચર્યજનક સમાનતા જોવામા આવે છે, એ વાતને સિદ્ધ કરનારા સર વિનિયમ જોન્સના લખાણના કેટલાક અવતરણો અમે અગાઉ રજૂ કરી ચૂક્યા છીએ.

સર વિનિયમ જોન્સ વિશેષમા લખે છે કે — “કમમા કમ ઝંદા ભાષા, સંસ્કૃત ભાષાની એક શાખા (Dialect) હતી. પ્રાકૃત ભાષાના જેટલી જ, અથવા તો બે હજાર વર્ષ પહેલા ભારતવર્ષમા જે ભાષા કે ઉપભાષા (Idioms) બોલાતી હતી તેના જેટલી જ તે સંસ્કૃત ભાષાને મળતી આવે છે.” +

ડારમેસ્ટેટર, પોતાના ‘ઝંદાવસ્તા’ના અનુવાદ (સેકેડ જૂકસ ઓફ ધી ઇસ્ટ સિરિઝ)મા, આ વિચારની પુષ્ટિમા બીજા ઘણા પ્રમાણો રજૂ કરે છે. જો કે તે પોતે તો ઉપર જણાવેલી નબર રવાગી વાતને માને છે.

તેના મત મુજબ ક્રોઇ લામ્પ્રાય ધર્મ અને બાપ્તિસ્મ વેદ અને ઝંદાવસ્તા નીકળ્યા છે. આ સ્થળે, આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, સર વિલિયમ જેન્સ આદિ વિદ્વાનોના જે મત છે, તે બન્ને ધર્મોના દરતાં, બન્ને બાપ્તિસ્મની સમાનતાને વધારે પ્રુટિ આપનારા છે. ફાધર પોલો ડિ સેન્ટ બારથેમી (Father Paulo de Saint Barthelmy) નો ઉલ્લેખ કરતાં તે કહે છે કે, “તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે, અતિપ્રાચીન સમયમાં ધરાન અને હિન્દુસ્થાનમાં સંસ્કૃત બાપ્તિસ્મની દત્તી; અને ઝંદ બાપ્તિસ્મ તેમાંથી જ જન્મ થયો છે.” * આગળ જતાં ડારમેસ્ટેટર કહે છે કે:—“અને ૧૮૦૮માં જોન લીડન (John Lydon) એમ માનતો હતો કે, ઝંદ બાપ્તિસ્મ, એ પાલી બાપ્તિસ્મ જેવી એક પ્રાકૃતની શાખા છે.” અરસ્લિનના મત મુજબ “ઝંદ બાપ્તિસ્મ, એ સંસ્કૃતની એક શાખા છે; અને પારસી ધર્મના સંસ્થાપકે, ભારતવર્ષમાંથી તેને ધરાનમાં આણી છે, પણ ધરાનમાં એ બોલીનો કદી એ પ્રચાર થયો નથી.” પિટર વોન બોહલેન (Peter Von Rohlen) ના સંબંધમાં તે કહે છે કે:— “તેના મત મુજબ, ઝંદ બાપ્તિસ્મ, એ પ્રાકૃત બાપ્તિસ્મની શાખા છે; અને જોન લીડન અને અરસ્લિનનો પણ આવો જ મત છે.” x

હવે અહીં નીચે લખેલી યુક્તિઓ (Reasons) થી જરૂરોસ્તી મત, વૈદિક ધર્મમાંથી નીકળ્યો છે, એમ સપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરી બતાવીશું. અમારા મત મુજબ, નં. ૩વાળી વાત માનવામાં અમારો મત પૂરેપૂરો વાજબી છે, અને એમ માનવાને પૂરતાં કારણો મળી રહે છે.

(૧) ઝંદાવસ્તામાં, એક સ્થળે જરથુસ્ત, ‘પુરાણા હશ્વરીય જ્ઞાન’ (Older Revelation) થી વર્ણન કરે છે, અને તે વેદ સિવાય બીજું કોઈ પણ હોઈ શકે નહીં. (સાથી પહેલું વેદમાં જ એવું જ્ઞાન જોવામાં આવે છે.)

* ઝંદાવસ્તા, વા. ૧લો, પ્રસ્તાવના, ખા. ૨૧.

x ઝંદાવસ્તા, આગ ૧લો, ભૂમિકા, ખા. ૨૧.

અમે અત્રે ડૉ. હૌગનો મત ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ. તેઓ કહે છે કે:-
 “અમે જોઈએ છીએ કે, ‘ઝન્દાવસ્તા’ના સૌથી પુરાણા ભાગ-ગાથાઓમાં,
 એક ‘પ્રાચીન ઇશ્વરીય ગાન’નો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે; (જુઓ
 યાસ, ૪૦-૬-૬) અને અગ્નિના પુરોહિતો-સૌશ્યન્ત અને અથર્વની
 શુદ્ધિનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. અહીંયાં જરથુસ્ત, પોતાની મંડળાને
 ‘અંગિરા’ની પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન કરવાની પ્રેરણા કરે છે. (જુઓ-
 યાસ ૪૬-૩૦ અને ૪૮-૧૨.) વૈદિક મંત્રોના અંગિરા, કે જે પ્રાચીન
 આર્ય લોકોના પૂર્વજ હતા, અને જે પાછળના વ્રાહ્મણ પરિવારો
 (Families)ના કરતાં, જરથુસ્તના આવાગમનની પહેલાંના પારસી
 ધર્મની સાથે, નિકટનો સંબંધ ધરાવતા હતા, તે ‘અંગિરાઓ’નું
 વર્ણન, ‘અથર્વણુ’ યાને અગ્નિપુરોહિતો (Fire-Priests)ની
 સાથે ધણે સ્થળે કરવામાં આવેલું છે; અને એ બન્નેને વૈદિક સાહિત્યમાં
 ‘અથર્વવેદ’ના કરતાં માનવામાં આવે છે. (અમે એને એ વેદના
 ‘ઋષિ’ કહીએ છીએ.) આ વેદને, ‘અથર્વાંગિરા’ અથવા તો
 અથર્વ-અંગિરાઓનો વેદ કહેવામાં આવે છે.” =

ડૉ. હૌગ વધુમાં કહે છે કે:-“સ્વયમ્ પોતાના પુસ્તકમાં જ જરથુસ્ત,
 પોતાને અહુર મજદનો પ્રેરિત કરેલો “મથૂન” અર્થાત્ “મંત્રદ્રુષ્ટા
 દૂત” કહે છે.” x (આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ જ થાય કે, ઇશ્વરની
 પ્રેરણાથી મંત્રો ઝીલનારા ઋષિઓના જેવો પોતે પણ એક ઋષિ-ઇશ્વરીય
 ગાન ઝીલનારો દૂત હતો, એમ જરથુસ્ત માનતો હતો.)

(૨) “હોમયસ્ત” (ઝન્દાવસ્તાના એક અધ્યાય)માં ‘સોમયગ’
 (સોમયાગ) કરવાવાળા ચાર મનુષ્યોની ગણના કરવામાં આવી છે, જેઓ
 જરથુસ્તના સમયની પહેલાં, વૈદિક કૃત્ય સામર્પિત યા સોમયાગ કરતા

= ડૉ. હૌગના નિસંધો, પા. ૧૯૪.

x “ ” પા. ૨૯૭.

હતા. જરથુસ્તના પિતા પૌરુષાસ્પ (આ નામનું પણ સંસ્કૃત 'પૌરુષ' સહેલાઈથી બનાવી શકાય તેમ છે.) સિવાયના બાકીના બધાં નામો વૈદિક સાહિત્યમાં આવે છે.

સાથી પહેલાં જે પુરુષે ' સોમયજ ' રચ્યો તેનું નામ ' વૈવંહવત ' હતું. તેને એક યમ નામનો દીકરો થયો, જે મહાતેજસ્વી, મુશીલ અને પરમપ્રતાપી હતો; અને જે બીજાં બધાં મનુષ્યોના કરતાં, સૂર્યની સામે વધારે વખત જોઈ શકતો હતો. બીજો પુરુષ ' આશ્વઘ ' હતો. તેનો દીકરો ધૈતાન થયો, અને તેણે ' અજિદાહક ' સર્પને મારી નાખ્યો. ત્રીજો પુરુષ ' ધૈત ' હતો, જેને બે દીકરા હતા. ચોથો પુરુષ, તે જરથુસ્તનો પિતા ' પૌરુષાસ્પ ' હતો. હોમ, જરથુસ્તને કહે છે કે, " હે પવિત્ર જરથુસ્ત ! શયતાનની સામે લડવા માટે તારો જન્મ એને ધેર થયો છે. અહુર પર તારો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે, અને તું ' આર્યાન્ બીજ ' અર્થાત આર્ય દેશમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. " X

હવે આ માંહેના પહેલા વિવંહવત અને તેનાં દિકરો યમ, વૈદિક સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ઝન્દવસ્તામાં યમને રાજ્ય કહેવામાં આવ્યો છે, અને તેનું નામ યમખૂશૈત (સંસ્કૃત ક્ષત્ર=રાજ) છે. ફિરદોસીના, શાહનામા 'માં યમખૂશૈતનું જમશૈદ એવું નામ બની જાય છે. વૈદિક સાહિત્યમાંથી આ પરંપરાગત કથાનો પતો મેળવીને ડૉ. હોગ કહે છે કે, યમ ખૂશૈત, જમશૈદ અને યમરાજ, એ એક જ નામ અને પદ્ધતિ (Epithet) છે. + ' યિમ ' અને ' યમ ' એક જ છે. ' ખૂશૈત ' નો

X " ડોરોસ્ટ્રીયેનિઝમ ઇન ઇ લાઈટ ઓફ થીઓસોફી " = ' થીઓસોફીની દ્રષ્ટિએ પારસી ધર્મ ' ના ' પવિત્ર હોમ આ નિબંધમાંથી. (હોમયસ્ત),

+ પહેલાં કહ્યું છે તેમ ' ખૂશૈત ' સંસ્કૃત ' ક્ષત્ર ' રાજમાંથી બન્યો છે, જે વેદોમાં ' રાજ ' ના અર્થમાં વપરાય છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતમાં ' ક્ષત્ર ' રાજ નથી વપરાતો. પરંતુ ' ક્ષત્રાધ્યઃ ' માંથી નીકળેલો ' ક્ષત્રિય ' રાજ (રાજકીય પુરુષ યા યોધા) વપરાય છે. (પદ્મિનિ-અ. ૪-૧-૧૩૮)

અર્થ 'રાત્રી' થાય છે. જન્મેનાં પારિવારિક-કૌટુંબિક નામ એક જ છે. ઝન્દાવસ્તામાં એને વિવન્હુ, અથવા વિવન્હવતનોદીકરો, અને વેદમાં વૈવસ્વત અથવા વિવસ્વતનો પુત્ર કહ્યો છે, વાસ્તવમાં એ જન્મે એક જ છે. (જુઓ હોગના નિબંધો. પા. ૨૭૭)

ઝન્દાવસ્તા મુજબ ' યિમ ' સૌથી પહેલો નામ છે. અહુર મજદા કહે છે કે, " હું પવિત્ર જરથુસ્ત ! તારી પહેલાં સુંદર યમ સૌથી પહેલો મનુષ્ય હતો, કે જેની સાથે મેં વાર્તાલાપ કર્યો હતો, અને જેને મેં જરથુસ્તી ધર્મશાસ્ત્રના બોધ આપ્યો હતો. " +

જરથુસ્ત પહેલાં, સોમયરા કરવાવાળો જે બીજો પુરુષ હતો, તે આશ્વ્ય હતો, અને તેનો પુત્ર ધૈતાન (' શાહનામા ' નો ફરીફુન) હતો. આ નામો વૈદિક આશ્વ્ય અને ધૈતાનની સાથે મળતાં આવે છે. ડૉ. હોગ કહે છે કે:—“ વૈદિક ધૈતાનમાં ધૈતાન (ફરીફુન)ની ઓળખાણ સહેલાઈથી થઈ શકે છે; અને તેના બાપનું નામ આશ્વ્ય છે, જે ત્રિતના આશ્વ્ય, કે જેનો વેદોમાં પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેની સાથે પૂર્ણરૂપે સમાનતા બતાવે છે. ” +

સોમયરા કરનારો ત્રીજો પુરુષ ' ધૈત ' અને વૈદિક ' ત્રિત ' એક જ છે. ડૉ. હોગ કહે છે કે: “ ઝન્દાવસ્તાના સામ પરિવાર (જેમાં મહાવીર રસ્તમ પહેલવાન જન્મ્યો હતો) માં ધૈત સૌથી પહેલો હકીમ (Physician) હતો, અને તે, ' અહરિમન ' જે રોગો પેદા કરતો, તેની ચિકિત્સા કરતો હતો. વેદોમાં ત્રિતના સંબંધમાં પણ આવા જ વિચારો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. અથર્વવેદ મંત્ર ૬, સૂક્ત ૧૧૩-૧માં કહ્યું છે કે, ' ત્રિત મનુષ્યોના રોગોને દૂર કરતો હતો.....દીર્ઘાયુષ્યનું પ્રદાન કરતો હતો. પ્રત્યેક ખૂરી વસ્તુ, શાન્ત થઈ જાય એટલા માટે તેની પાસે મોકલવામાં

આવતી હતી; (ઋગ્વેદ ૭-૪૭-૧૩). ઝન્દાવસ્તામાં ચિત્તને આવો ગુણ, તેને સામ એટલે શાન્તિ દાતાનું નામ આપીને, વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે." *

જરથુસ્તના પિતાના નામ તસવાયના, બીજા બધા પૂર્વજોનાં નામો વૈદિક સાહિત્યમાં મળી આવે છે, એ એક અત્યંત આશ્ચર્યજનક ઘટના છે. જરથુસ્તના સમયમાં ઇરાનની પ્રજા વચ્ચે, વૈદિક ધર્મનાં જે સંસ્મરણો અને અવશેષો રહી જવા પામ્યા હતા, તેનું, ઉપર જણાવેલી સોમયજ્ઞ કરનારા પુરુષોની ગણનાથી, અચ્છું જ્ઞાન થાય છે.

(૩) 'ઝન્દાવસ્તા' માં 'અથર્વવેદ' નો સંબંધ સ્પષ્ટ અને અચૂક રીતે જોઈ શકાય છે. પરસ્પરના એ સંબંધ, અને એ બંનેની એકતા બતાવવા માટે, ડૉ. હોગે જે પ્રકારે ચર્ચા કરી છે, તે જ પ્રકારે અમે તેનાં વચનોને ઉદ્ઘૃત કરીએ છીએ.

“ ૨૫૪ રીતે આ શબ્દો ‘અથર્વવેદસંહિતા’ના પારિભાષિક શબ્દો છે. આ વેદસંહિતાની કેટલીક હસ્તલિખિત લિપિઓમાં, આ વેદ મંત્ર (શન્નો દેવી રમિષ્ઠય આપો મવન્તુ પીતયે) થી પ્રારંભ કરવામાં કરવામાં આવે છે, અને તેમાં ઉપરના બંને શબ્દો આવે છે. ‘અથર્વવેદ સંહિતા’ની જે છાપેલી નકલો છે, તેમાં એ મંત્રને છોડી દેવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ૧-૬-૧માં એ મંત્ર આવે છે; અને હસ્તલિખિત ઠાપીઓમાં પણ એ જ સ્થાને એ મંત્ર લખવામાં આવ્યો છે. એ હજાર વર્ષ પહેલાં ‘અથર્વવેદ’નો પ્રારંભ આ મંત્રથી થતો હતો. પાતંજલિ મુનિએ, પોતાના ‘મહાભાષ્ય’ની ભૂમિકામાં ચારે વેદોના પ્રારંભિક મંત્રો આપ્યા છે, અને તેમાં ‘અથર્વવેદ’ના શરૂઆતના મંત્ર તરફ ‘શન્નો દેવી રમિષ્ઠય’વાળો મંત્ર આપ્યો છે, જે ઉપરથી એ હજાર વર્ષ પહેલાંના સમય માટે જે અનુમાન કરવામાં આવે છે, તેને પુષ્ટિ મળે છે.” * (હૌગના નિબંધો. પા. ૧-૨)

“ ઝંદાવસ્તા ” સાથેના “ અથર્વવેદ ” ના આ સંબંધ ઉપરથી, વેદનો જમાનો ઝંદાવસ્તાની પહેલાંનો કાળ હતો, એ વાત ચોખ્ખી અને નિર્વાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

(૪) આ વાત પણ સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે કે, પારસી લેખિત ભારત-વર્ષમાંથી નીકળીને ધરાનમાં જન્મ વસ્ત્રા હતા.

* આર્થો જાણે છે કે, “ શન્નો દેવી રમિષ્ઠય આપો મવન્તુ પીતયે શંયો રમિષ્ઠવન્તુનઃ ” એ આચમન મંત્ર છે; અને તેમાંના બીડા કાળા અક્ષરોવાળા શબ્દો, ઝંદાવસ્તામાં થોડા ફેરફાર સાથે આવે છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમ માને છે કે, વેદો જુદે જુદે સમયે લખાયા છે, અને ચારે વેદોમાં ‘અથર્વવેદ’ સૌથી છેલ્લો લખાયો છે. આ ઉપરથી વાંચક વર્ગ જોઈ શકશે કે, જ્યારે ‘અથર્વવેદ’ જ ‘ઝંદાવસ્તા’ના કરતાં નૂનો અને પુરાણો મન્ય સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે બીજા ત્રણ વેદો તો તેના કરતાં, ઘણા જ નૂના અને પુરાણા હોવા વિષે કાંઈ શક જ રહેતો વધી. વેદો પુરાણા હોવાને કારણે જ તેના ઉત્તારા ઝંદાવસ્તામાં લેવામાં આવ્યા છે.

પ્રોફેસર મેક્સમુલર લખે છે કે:—“પારસી લોકો ભારતવર્ષમાંથી જન્મે
ધરાનમાં વસ્યા હતા, એ વાત લૅંગ્ગોલિક પુરાવાઓથી પણ માનિત થઈ
શકે છે. જેવી રીતે મસીહીઆના રહેવાસીઓ ઓસમાંથી રવાના થયા હતા
તેવી જ રીતે, વૈદિક જમાનામાં જરથુસ્ત અને તેના વડવાઓ ભારતવર્ષ-
માંથી આત્રી નીકળ્યા હતા, એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે.”*
[ધરાનને પોતાનું ‘માદર વતન’ કહેવામાં પારસીઓ કેવી બૂલ કરે છે,
તે આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. ઉપરના લખાણથી તો સ્પષ્ટ થાય છે કે
પારસીઓ મૂળ હિન્દના રહેવાસી હતા; અને વૈદિક જમાનામાં ગમે તે
કારણે, તેઓ ધરાન તરફ હિજરત કરી ગયા હતા; એટલે તેમનું ‘ખુ’
‘માદરવતન’ તો ધરાન નહીં પણ ભારતવર્ષ જ કહેવાય.]

પ્રો. મેક્સમુલર પોતાનાં (Science of Language) ‘ભાષા
વિજ્ઞાન’ પરના ભાષણમાં આ વાત આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજૂ
કરે છે. તેઓ કહે છે કે:—

“પારસી લોકો ઉત્તર ભારતમાં સંસ્થાન (colony) બનાવીને વસ્યા
હતા. વેદમાં જે લોકોનાં પવિત્ર ગાયનો મળી આવે છે, તે લોકોની સાથે
તેઓ થોડો કાળ રહ્યા. પણ પછી માંહોમાંહિ ફાટફૂટ થવાને કારણે, પારસી
લોકો પશ્ચિમ તરફ અરકેશિયા અને ધરાન તરફ ચાલ્યા ગયા. જે શહેરો
અને નદીઓ પોતે છોડી ગયા હતા, તે જ શહેરો અને નદીઓનાં નામો,
તેઓએ, પોતે જ્યાં જન્મે વસ્યા, ત્યાંનાં શહેરો અને નદીઓને આપ્યાં.
નવાં સ્થળોએ, તેઓએ આ પ્રમાણે જૂનાં સ્થળોનાં સ્મરણ જાળવી રાખ્યાં.
સંસ્કૃત ‘સ’ નો પારસીમાં ‘હ’ થઈ જાય છે, એટલે તેઓનું ‘હુરયુ’
નામ, સંસ્કૃત ‘સરયુ’નું સ્મરણ કરાવે છે. ભારતવર્ષની પવિત્ર નદીઓ
માંહેની એકનું નામ ‘સરયુ’ છે. વેદમાં પણ તેનું વર્ણન આવે છે, અને
આજે તેને ‘સરજી’ નદી કહે છે.”+ (૫૬ કુરો-‘સરજી’ કે તીરે અયોધ્યા
નગરી ’—વાળુ ગાયન.)

* ‘ચિપ્સ ક્રૉમ એ જર્મન વર્કસોપ’ ભા. ૧લો. પા. ૨૩૫.

+ ‘ભાષાવિજ્ઞાન’ પરનાં ભાષણો; ભા. ૧લો; પા. ૨૫.

પ્રો. મેક્સમુલરે બતાવેલાં ‘હરયુ’ અને ‘સરયુ’ નદીનાં નામ ઉપરાંત, ધરાનનાં ધણાં સ્થળોનાં નામો, સંસ્કૃત નામોની સાથે બહુ જ મળતાં આવે છે. જેમ કે:—

(ક) Euphrates-યુફ્રેટિસ, જેને સાધારણ રીતે ‘ફરાત’ કહેવામાં આવે છે, તે ધરાનની એક પ્રસિદ્ધ નદીનું નામ છે; અને તેની વ્યુત્પત્તિ “ભારત” શબ્દથી થાય છે. સંસ્કૃતમાં ‘ભારત’ આ દેશનું નામ છે; એટલું જ નહીં, પણ આ દેશના નિવાસીઓનું પણ તે બહુ પુરાણું નામ છે. હિન્દુસ્થાનને માટે ભારત, x ભારતવર્ષ અથવા ભરતખંડ, એ શબ્દોનો ઉપયોગ આપણે હજી પણ કરીએ છીએ. જોઓએ સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસગ્રન્થ ‘મહાભારત’ વાંચ્યો હશે, તે સમજી શકશે કે, શરૂઆતમાં આ (ભારત) શબ્દ મનુષ્યોને માટે પણ વપરાતો હતો. ‘મહાભારત’ શબ્દનો અર્થ, મહા=મોટા, ભારત=મહારાજ એટલે કે ભરતના પુત્રોનો ઇતિહાસ થાય છે. ભારતવર્ષના લોકો, કે જે પોતાને “ભારત” કહેતા હતા, તેઓ ‘ફરાત’ નદીને કિનારે જઈને વસ્યા, અને પોતાનાં અને પોતાના દેશનાં નામ ઉપરથી એ નદીનું નામ પણ તેઓએ ‘ફરાત’ રાખ્યું. સંસ્કૃતનો ‘ભ’ ફારસીમાં ‘ફ’ કે ‘ક’ થઈ જાય છે. વૈદિક સંસ્કૃતની * ‘શ્લ=ગ્રહણ કરવું’ એ ધાતુ ઉપરથી ફારસી ‘ગિરિફત=તેવું, પકડવું’ એ શબ્દ બન્યો છે, એ ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

x ભારત એ ભરતની અપભ્રંશવાચક સંજ્ઞા (Patronymic form) છે, અને તેનો અર્થ, ભરતનો પુત્ર, એવો થાય છે. ભરત, પ્રાચીન ભારતમાં એક પ્રસિદ્ધ રાજા હતો, જેણે પહેલાં પોતાની પ્રબળ, અને પછી પોતાના દેશને ‘ભારત’ નામ આપ્યું. ભરત એ રાકુન્તલા અને દુષ્યન્તનો પુત્ર હતો; અને એની નાણીતી કથા, મહાકવિ કાળીદાસ દ્વારા ‘રાકુન્તલા નાટક’માં બહુ સારી રીતે વર્ણવવામાં આવી છે.

* વૈદિક સંસ્કૃતની ‘શ્લ’ ધાતુ, આધુનિક સંસ્કૃતમાં ‘શ્લ’ ધાતુ બની ગઈ છે.

(ખ) બેબિલોન, ધરાનનાં એક પ્રસિદ્ધ નગરનું નામ છે. આ શહેર ફરાત નદીને કિનારે આવેલું છે. એક સમયે એક મોટા સામ્રાજ્યની એ રાજધાની હતી. આ નામનો પત્તો 'ભૂપાલન' શબ્દમાંથી મળે છે, અને એનો અર્થ 'ભૂપાલના નિવાસી, એવો ચાલ છે. ભારતવર્ષમાંથી ગયેલા લોકોએ 'બેબિલોન'—ભૂપાલાન વસાવ્યું હોય, એ બનવા જોગ છે.

(ગ) Tigris—ટાઇગ્રીસ—તીગરી નદીને કિનારે રહેતા લોકોને "ટૈગ્રી" કહે છે; અને સંભવ છે કે, ભારતવર્ષનાં કાશી અથવા બનારસમાંથી ગયેલા લોકો ત્યાં જઈને વસ્યા હોય.

(ઘ) ધરાન એ 'આર્યાન' શબ્દનો અપભ્રંશ માત્ર છે. જે આર્ય લોકો ત્યાં જઈને વસ્યા, તેઓએ તેનું 'ધરાન—આર્યાન' નામ પાડ્યું હતું.

એક ધર્મ બીજા ધર્મમાંથી નીકળ્યો, એ વાત સિદ્ધ કરવા માટે ત્રણ વસ્તુઓ બતાવવી જોઈએ (૧) વિચારો અને સિદ્ધાન્તોની સમાનતા, (૨) એકના કરતાં બીજા મતની પ્રાચીનતા, અને (૩) એ બંને વચ્ચે સંબંધ જોડનારો માર્ગ—channel of communication. આ નિયમ પ્રમાણે જોઈએ તો, વૈદિક અને પારસીમતના સિદ્ધાન્તો વચ્ચે એટલી તો સમાનતા જોવામાં આવે છે કે, તેના સંબંધમાં કોઈ માણસ જરા સરખી ચે શંકા ઉઠાવી શકે તેમ નથી; 'જન્દાવસ્તા'ના કરતાં વેદોનો સમય વધારે પુરાણો છે, એ વાત પણ સિદ્ધ કરવામાં આવી છે; અને ત્યારે વૈદિક જમાનામાં પારસી લોકો ભારતવર્ષમાંથી જ ધરાનમાં જઈને વસ્યા, એ વાત સાબિત કરવામાં આવી છે, ત્યારે 'સંબંધનો માર્ગ' પણ એની મેળે જ સમજી જવાય છે. વૈદિક કાળ વીત્યા પછીના પાછળના જમાનામાં પણ, ગમના-ગમન અને સંબંધનો માર્ગ આજુ હતો, એમ બતાવી આપવામાં પણ કાંઈ બહુ મુશ્કેલી નહે એમ નથી. "નામે જરથુસ્ત"માં* લખ્યું

* આ પુસ્તક 'જન્દાવસ્તા' પછી લખે લખાયું હોય, છતાં તે જરથુસ્તે રચ્યું હતું એમ કહેવામાં આવે છે. ખરી વાત તો એ છે કે, એક જ નામના ધણ

છે કે, વ્યાસજી ધરાન ગયા હતા, અને ત્યાં જરથુસ્તની સાથે શાસ્ત્રાર્થે કથો હતા.

ધર્મજી જરથુસ્તને કહે છે કે:- “ વ્યાસ નામનો એક મહાન શુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણ, કે જેની બરોબરી કરી શકે એવો પૃથ્વી પર બીજો કોઈ વિદ્વાન નહીં હોય, તે ભારતવર્ષમાંથી આવશે. એ વ્યાસજી, તને એવો પ્રશ્ન પૂછશે કે, ‘ આ વિશ્વનો રચનાર (Immediate creator) કેવળ ધર્મજી કેમ નહીં ? ’ ” (૬૫-૬૬)

એના જવાબમાં તું કહેજે કે ધર્મજી, કોઈની સહાયતા વગર, સૌથી પહેલાં મન યા શુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરી; અને પછી એ શુદ્ધિ દ્વારા ભૌતિક સંસાર યેન કથો ” (૬૭)

“ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલી શુદ્ધિની સહાયતાથી ધર્મજી વિશ્વ બનાવ્યું, એમ કહેવાથી ધર્મજીનાં ‘ વિશ્વકર્તાત્વ ’ પર કોઈ ભ્રાંતનો દોષ આવે નથી ” (૬૮).

“ બીજો પ્રશ્ન એવો પૂછવામાં આવશે કે, અગ્નિ આકાશની નીચે, વાયુ અગ્નિની નીચે, જળ વાયુની નીચે, અને પૃથ્વી જળની નીચે શા માટે છે ? ” (૭૧).

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે પરમેશ્વર, જરથુસ્તને જે બોધ આપે છે, તે ત્યાર પછી લખવામાં આવ્યો છે. (૭૨ થી ૭૫) એના પરની ટીકામાં પાંચમો સાસાન લખે છે કે:- “ બ્રહ્મજી અને શુસ્તા-રપની ભેદ થઈ. રાજાએ બધા શુદ્ધિમાન પુરોહિતો નિમંત્રણ આપીને

પુરોહિતો યજ્ઞ ગયા છે. જેમ કે, બ્રહ્મા, વસિષ્ઠ, નારદ, અને (સંભવિત છે કે) વ્યાસ નામના ધણા ઋષિઓ યજ્ઞ ગયા છે. ‘ દ્વિસ્તાન ’ માં ૧૩ જરથુસ્તોનાં વર્ણન આવે છે. એમાં સૌથી પહેલાં ‘ સ્પિતામા જરથુસ્ત ’ હતા, કે જેને પારસી ધર્મના પ્રવર્તક માનવામાં આવે છે. ‘ સ્પિતામા ’ શબ્દથી, તેને બીજા નામથી સંબોધવાની જુદા શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો છે.

બોલાવ્યા. જરુરુસ્ત પણ પોતાનાં ઉપામના મંદિરમાંથી બહાર આવ્યા. અને તેમણે જે મત રજૂ કર્યો તે વ્યાસજીએ સ્વીકારી લીધો. ”

આ કથા ગુરુતારપ x ના સમયની સાથે સંબંધ રાખે છે.

ગુરુતારપ, બેકટ્રિયાનો પ્રસિદ્ધ રાજા હતો. કહે છે કે, ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૦માં તેણે પારસી મતને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો હતો, અને તેનો તેણે ખૂબ પ્રચાર કર્યો હતો. જરુરુસ્તી ધર્મની ઉન્નતિને માટે એ સમય ધણો સારો-મહત્વપૂર્ણ હતો. વ્યાસજીનું જે ગૌરવની સાથે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે, એ વ્યાસજી કદાચ ‘વેદાન્તા-સૂત્ર’ના કર્તા અને પાતંજલ યોગસૂત્રના પ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર હશે, પાંચમા સાસાનનું પુસ્તક તો વ્યાસજીના જમાના પછી ઘણે લાંબે વખતે લખાયું છે, એટલે “જરુરુસ્તનો મત વ્યાસજીએ સ્વીકારી લીધો.” એવી જે વાત તેણે લખી છે, તે બરોબર નથી. એ વાત તો બનાવટી અને પાછળથી પારસી ધર્મનું મહત્વ વધારવા માટે ઉપજાવી કાઢેલી હોય, એમ લાગે છે.

પારસીઓના ઇતિહાસમાં, જે સમય ધણો જ મહત્વનો અને યાદગાર બને તેવો હતો, તે સમયે હિન્દુ અને પારસી મતના આચાર્યો સાથે મળીને

x ‘ગુરુતારપ,’ એ આ રાજાનાં અસલ નામનું પાછળથી બની ગયેલું રૂપ છે. અસલ નામ ‘વિસ્તારપ’ છે, જે સંસ્કૃત ‘વિષ્ટારપ’ માંથી નીકળ્યું છે. યુનાની-ગ્રીક પુસ્તકોમાં ‘હિસ્ટાર્પન’ (Hystaspes) નું નામ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસિદ્ધ પારસી ગ્રંથકાર ડૉ. એસ. એ. કાપડિયા, એમ. ડી., એલ. આર. સી. પી. ના મત મુજબ, વિસ્તારપ અથવા ગુરુતારપનો સમય, આજથી ૩૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે હતો. (એમનું = ટીચિંગસ ઓફ ઐરોસ્ટર એન્ડ ધી ફીલોસોફી ઓફ ધી પારસી રિલિજિયન. વિઝડમ ઓફ ધી ઇસ્ટ સિરિઝ ” પા. ૧૫ થી ૧૮ જુઓ). હિન્દુ ઇતિહાસમાં મહાત્મા બુદ્ધનો જે સમય જતાવવામાં આવે છે, તે આ સમયના જેટલો જ થાય છે.

ધર્મચર્યા કરે, એવું પારસી ગ્રંથોમાં જે લખાયું છે, તે કાંઈ ઓછું ગૌરવવાળું ગણાય નહીં.

ત્યાર પછીના સમયની હકીકતો જોતાં પણ જણાય છે કે, પહેલો સાસાન, કે જેના ગ્રંથોમાંથી, આ પુસ્તકમાં ઘણાં અવતરણો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે, તે હિન્દુસ્થાનમાં રહેતો હતો; એટલું જ નહીં, પણ તેણે આ દેશમાં રહીને કેટલીક કિતાબો પણ લખી હતી. એના પુસ્તકોના ૩૮મા ભાગમાં, ઇશ્વર પાસે એમ કહેવરાવવામાં આવ્યું છે કે:— “ તારું કથ્યાણ થાઓ; તું ધન્ય હો: દારણ કે તારી ઇચ્છાઓને મેં સ્વીકાર કરી લીધો છે. ” આની ઉપર ટીકા કરતાં પાંચમો સાસાન લખે છે કે:— “ આ સ્થળે, એ વાત જણાવી દેવી જોઈએ કે, મહાન સિકન્દરે ત્યારે ઇરાનને જીતી લીધું, ત્યારે દારાનો પુત્ર સાસાન, પોતાના કાકાથી જુદો થઈને, હિન્દુસ્થાન લાગી આવ્યો ગયો હતો. ત્યાં તેણે પવિત્ર જ્વન ગાળી, ઇશ્વરભક્તિમાં પોતાનો સમય ગાળવા માંડ્યો. પરમાત્માએ તેના ઉપર કૃપા કરી, અને તેને (Prophet) નખી બનાવ્યો. ” *

આગળ ચાલતાં, પાંચમો સાસાન લખે છે કે, “ પહેલા સાસાને, પોતાનું આયુષ્ય ભારત વર્ષમાં રહીને પૂરું કર્યું. ” આ પ્રમાણે, પારસીઓના અંતિમ ધર્મગ્રંથ લખનાર, કે જેના તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશક્તિને લગતા પુસ્તકોના કરતાં બીજા કોઈ પારસી ગ્રંથકારેના પુસ્તકો અડિયાતાં ગણાતાં નથી, તેના હૃદયમાં ઇશ્વરની દયાનો મંચાર, ભારતવર્ષમાં જ થયો હતો. પાંચમો સામાનના લખાણની મતઘન એ છે કે, ઇશ્વરની પ્રેરણા અને પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરીને, તેણે દેવી મિશનને આગળ ધપાવ્યું હતું: અને તેની પવિત્રતા તથા ભક્તિભાવથી ઇશ્વર પ્રમન્ય થયા હતા.

વૈદિક કાળમાં પારસીઓના વડવાઓ ભારતવર્ષમાંથી જહાર ગયા હતા, તેથી વેદોમાંથી જરથોસ્તી મત પેદા થયો છે, એમ સાગિન થાય

છે; અને પારસી ધર્મની ઉન્નતિના સમયમાં પણ વૈદિક શિક્ષણનો તેની ઉપર ઘણો પ્રભાવ પડ્યો હતો, એ બીના પણ ઉપરની હકિકતોથી બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. આવાં કારણસર જ, પારસીઓના પાછળનાં ધર્મપુસ્તકો અને ‘દસાતીર’માં જે વર્ણનો આવે છે, તે વૈદિક ધર્મની સાથે બહુ જ મળતાં આવે છે.

વૈદિક ધર્મ અને જરથુસ્તી મતની અત્યંત મમાનતા બતાવવા માટે, એક પારસી અન્યકારનો અભિપ્રાય રજૂ કરીને, અમે આ વિષય પૂરો કરીશું.

એ અન્યકાર લખે છે કે:—“ પવિત્ર વૈદિક ધર્મ અને જરથોસ્તી મત એક જ છે. જે મિથ્યા વિશ્વાસો અને દ્વિપિત માન્યતાઓએ, વિશુદ્ધ વૈદિક સત્યો પર પરદો નાંખીને ધાર્મિક અંધકાર છવરાવી દીધો હતો, અને પ્રાચીન ઉત્તમ ધર્મને સ્થાને, પેટભરા પુરાહિનો અને પ્રજાધાતક રાજાઓના સ્વાયંને પોષનારો, જે ખોટો-કપોળકલ્પિત ધર્મ ફૂટી નીકળ્યો હતો, તેની સામે મંજબૂત લડત ચલાવવા માટે જ જરથોસ્તી મતનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. પાછળના સમયમાં મહાત્મા ખુદે જે કાર્ય કર્યું, તે જ કાર્ય, પયગમ્બર જરથુસ્તે, તેની પૂર્વેના જમાનામાં કર્યું હતું, ” *

આનીજ ઉપર વધુ ટીકા કે ટિપ્પણી કરવાની આવશ્યકતા જ રહેતી નથી. અન્યકાર પોતે જ કબૂલ કરે છે કે, ખુદની મારફત, જરથુસ્ત પણ એક ‘આર્ય મુદ્રારક’ હતા: અને એ બન્નેનો જીવનોદ્દેશ, વૈદિક ધર્મમાં પાછળથી જે મગસો ઘૂસી ગયા હતા, તેને સાફ કરવાનો હતો. એક બીજા પારસી અન્યકાર, ડૉ. એસ. એ. કાપડિયાએ પણ આવી જ ભાવના વિચારો પ્રગટ કર્યા છે. વૈદિક ધર્મનું ‘ખુદનું’ નામ નહીં લેવા છતાં, તેઓ જણાવે છે કે, “ જરથોસ્તી મિશનનો ઉદ્દેશ, એક ધર્મરતો

* “Zoroastrianism in the Light of Theosophy.” by Khur-saidji N. Seervai. મિ. ખુરસેદજી એન. સીરવાઈનું : થીયોસોફીની દૃષ્ટિએ જરથોસ્તી ધર્મ નામનું પુસ્તક, પા. ૬૩ જુઓ.

ઉપદેશ કરવાવાળા આર્યોના પ્રાચીન ધર્મનું સંશોધન કરવાનો હતો ”
 શ્રી. કાપડિયા લખે છે કે:- “ આરંભમાં જે વસ્તુઓને, ઇશ્વરના મહિ-
 માનો પ્રકાશ કરનારી સમજવામાં આવતી હતી, તે વસ્તુઓ, વખત
 જતાં, પુરુષવત્ત યાને જુદાં વ્યક્તિત્વ (Personalities) ધરાવનારી
 સમજવા લાગી. અચાન ભકતજનોની નિર્મલ કદપનાને કારણે, એ
 વસ્તુઓને ‘ દેવતા ’નું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું; અને પછી તો સૃષ્ટિ-
 કર્તા પરમેશ્વરને બદલે, ઇશ્વરે જનાવેલી એ વસ્તુઓ જ, દેવતારૂપે પૂજવા
 લાગી. આ પ્રમાણે, એક ઇશ્વરને માનવાવાળો, ઉચ્ચ કોટિનો વૈદિક ધર્મ
 અનેક ઇશ્વર (દેવતા)ના ચક્કરમાં પડીને, અધોગતિને પ્રાપ્ત થયો. તેનું
 ઉત્તમ તત્ત્વ જ્ઞાન અદૃશ્ય થતાં, મૂર્તિપૂજા અને મન બંડત દેવ તથા
 રાક્ષસોના પૂજનઅર્ચન થવા લાગ્યા. આવાં ભારે દ્રવ્યો દૂર કરવા માટે
 જ, અમારા આચાર્ય જરથુસ્તે બહુ કષ્ટ વેઠ્યું. એક જ ઇશ્વરની
 ઉપાસના કરવાના પ્રાચીન અને પ્રારંભિક પવિત્ર ધર્મ તરફ જનતાને
 બધ જવાનો જ, તેમનાં જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. ” X

જરથુસ્તના આવાગમનને સમયે, એક ઇશ્વરની ઉપાસનાનો ઉપદેશ
 આપનારા વિશુદ્ધ વૈદિક ધર્મની અવનતિ થતાં, લોકો અનેક દેવદેવીઓને
 માની, ઇન્દ્રને સર્વ દેવતાઓનો રાજા માનવા લાગ્યા હોય, એ તર્કન જનવા
 ભેગ છે. જરથુસ્તના ઉપદેશનો ઉદ્દેશ, આવાં દેવદેવીઓની પૂજનો વિરોધ
 કરવાનો હતો. એ સમયે, પ્રચલિત મતમતાન્તરોના અનુયાયીઓ તથા
 ધર્મસુધારણાના સમર્થકો વચ્ચે વૈમનસ્ય પેદા થાય, એ બિલકુલ સ્વાભાવિક
 જ છે. આવા પ્રકારનાં વૈમનસ્યને કારણે, પોતાને ‘ આર્પ ’ કહેવરાવનારા
 લોકો, જે દેવતાઓને પૂજતા હોય, તેને ‘ ઝન્દાવસ્તા ’માં જે બૂરા

X “ The Teachings of Zoroastrianism and the Philosophy
 of Parsi Religion ” - “ જરથોસ્તી ધર્મનું સિદ્ધાન્ત અને પારસી મતનું સં-
 જ્ઞાન ”નું ડૉ. કાપડિયાનું પુસ્તક, પા. ૧૬-૧૭ જુઓ.

આત્માઓ * કહેવામાં આવ્યા હોય, તો તેમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. ઝંદાવરતામાં જેમ 'દેવો' નો અર્થ 'ભૂરા આત્મા' કરવામાં આવ્યો છે, તેમ મામા પક્ષવાળા (સનાતની)ઓએ પણ સંસ્કૃતમાં, જરથોસ્ત્રીઓના ઇશ્વરના મુખ્ય નામ તરીકે વપરાતા 'અહુર' શબ્દને 'અસુર' શબ્દમાં ફેરવીને, તેનો અર્થ 'રાક્ષસ' કે 'પાપી આત્મા' જેવો કરી દીધો છે.

જેહોરામ યાસ્ત 'ની નીચેની લીંટીઓ વાચતાં પણ માલૂમ પડે છે કે, વૈદિક આર્યોએ પશુઓનું બળિદાન આપવાની જે પ્રથા શરૂ કરી હતી, તેને ત્રી. જરથુસ્ત્ર ધિષ્ટારતા હતા:-“ અહુરે પેછ કહેલા વ્રતધ્ને કહ્યું કે, + ‘ડાહ્યાં પ્રાણી બળદનો આત્મા મનુષ્યો તરફથી મળતા બળિદાન અને પ્રાર્થનાનો રીતકાર કરતો નથી; કારણ કે દેવો (અસુરો)એ હવે લોહીને પાણીની માફક વહેવતાવવા માંડ્યું છે.” (૫૪)

આ વચનો વૈદિક આર્યો માટે વાપરવામાં આવ્યાં છે, તેમાં જરા ય શક નથી; કારણ કે જરથુસ્ત્રે તેમને માટે 'દેવ યાસનીસ' યાને દેવો-અહુરેને પૂજનારા, એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, જ્યારે પોતાના જરથોસ્ત્રી અનુયાયીઓને માટે એમણે 'મઝદા યાસનીસ' યાને અહુર મઝદને પૂજનારા, એવો શબ્દ વાપર્યો છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે કે,

* ફારસી ભાષામાં 'દેવ' શબ્દનો અર્થ, આજે પણ 'રાક્ષસ-યૂરો આત્મા' થાય છે, ઇબ્રહીમના નાટકમાં લાલદેવ ને કાળોદેવ આવે છે, કારણ કે ઇબ્રહીમ દેવોનો રાજા મનાય છે.

+ 'બળદના આત્મા' વિષે લખતા પ્રો. ડારમ્સ્ટેટર, મૂળ "ગોશુરન" શબ્દનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેનો અર્થ 'પૃથ્વીનો આત્મા' થાય છે. એના પર્યાયવાચી શબ્દ તરીકે 'દ્રવરપ' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, અને તેનો અર્થ 'પૃથ્વી અને પ્રાણી વર્ગના પ્રતિનિધિ' એવો થાય છે. વિરોધમાં પ્રોફેસર ડારમ્સ્ટેટર જણાવે છે કે, "કાંઈ પણ જરૂરતા પ્રાણીની હિંસા કરવાથી 'દ્રવરપ' ને બારે દુ.ખ થાય છે" મતલબ કે બળિદાન આપવાથી પ્રજા કે દેવતાઓ સહ્ય થાય છે એ ખાત્યાતા. બહુ બરેથી છે, અને ધારસી ધર્મ બળિદાનની વાત માનતો નથી.

જરથુસ્તના જમાનામાં વૈદિક આર્યો યજ્ઞ અને બળિદાન માટે પશુહિંસા કરતા હતા, અને એ બધી મ. ગૌતમ યુદ્ધના સમયમાં પણ હતી, અને તેથી જ ‘પાણીની માફક લોહી વહેવરાવવા’ની પ્રથાને તેણે ધિક્કારી કાઢી છે. જરથોસ્તી ધર્મમાં પશુઓનાં બળિદાનની કદી પણ પરવાનગી આપવામાં આવી નથી, એ વગર શકની વાત છે.

(આજકાલ પારસીઓ માંસાહારી બની ગયા છે, પણ તેમની કેષ ધાર્મિક ક્રિયામાં ‘પ્રાણીહિંસાનું’ વિધાન હોય, એમ જોવામાં આવતું નથી. તેઓનો માંસાહાર પણ સંસર્ગ દોષ હોય એમ જણાય છે.....અનુવાદક.)

પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ઇતિહાસમાંથી એવાં ધણાં ઉદાહરણો મળી આવે છે, કે જ્યારે જ્યારે પુરોહિત લોકોની સ્વાર્થપરાયણતા અને પ્રબળતા, તથા સાધારણ જનતાની અજ્ઞાનતા અને ઉદાસીનતાને કારણે, ધર્મની અધોગતિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે એવા મહાત્માઓનો જન્મ થાય છે, કે જેઓ સત્ય અને ન્યાય માટેના પ્રેમ તથા આવેશના દૃઢ ઉત્સાહથી પ્રેરાઈને, ‘ધર્મસુધાર’નું મહાકર્મ કરે છે. જે કાર્ય જરથુસ્તને પ્રાચીન સમયમાં, અને ગૌતમયુદ્ધને ત્યાર પછીના સમયમાં કરવું પડ્યું, તે જ કાર્ય, અત્યારના આપણા જમાનામાં, રાજા રામમોહનરાય અને સ્વામી હયાનંદ સુરસ્વતીને કરવું પડ્યું છે. આ બધા મહાત્માઓએ, પોતપોતાના વિચાર પ્રમાણે, જે વૈદિક ધર્મ, સ્વાર્થ અને અગ્નિનાન્ધકારને કારણે, અવનતિના ઊંડા ખાડામાં જઈ પડ્યો હતો, તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં, પાછળથી કેટલાંક એવાં કારણો ઉપરિચિત થયાં, (આ કારણોનું અત્રે લંબાણુ વિવેચન કરવાનો જેમ અવકાશ નથી, તેમ તેની આવશ્યકતા પણ નથી.) કે જેને લીધે, બૌદ્ધ મતની માફક, જરથોસ્તી મતે પણ એક નવીન ધર્મનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. પરંતુ, અમારા આધીન મત મુજબ, આટલી વાત તો અચ્છી રીતે સિદ્ધ કરી દેવામાં આવી છે કે, જરથુસ્તે જે મુખ્ય સત્ય સિદ્ધાન્તોનો બોધ આપ્યો છે, તે મહાત્મા યુદ્ધના ઉપદેશોની માફક, વેદો પર જ અપલબ્ધિમત છે; અને એ જ્ઞાન વેદોમાંથી નીકળેલું હોવાથી, વેદો જ બધા ધર્મનું મૂળ છે. “વેદોઽસ્મિન્ને ધર્મ મૂલમ.”

ઉપસંહાર.

સલમાની અને ખ્રિસ્તી મતના સિદ્ધાન્તો, યાદુદી મતમાથી લેવામાં આવ્યા છે, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. ખ્રિસ્તી મતનો કટ્ટવોડ ઉપદેશ, ખૌદ મતમાંથી પણ લેવામાં આવ્યો છે. યાદુદી મતના મિદ્ધાન્તો જરથુસ્તી મતમાંથી નીકળ્યા છે, એ વાત મિદ્ધ યર્ષ શકે એવી છે, અને જરથોસ્તી તથા ખૌદ, બંને ધર્મોના પતો, સીધો વૈદિક ધર્મમાંથી મળી આવે છે. પણ આવી રીતે વૈદિક ધર્મ, બીજા કોઈ મતમાંથી નીકળ્યો, એમ બતાવી શકાય એવું છે ખરું ? નહીં; કદાપિ નહીં ! કારણ એ છે કે, ઇતિહાસમાં, એનાં કૃત્તા વધારે પુરાણો બીજો કોઈ ધર્મ જોવામાં આવતો નથી. ગ્રેફિઅર ગ્રેકમમુલર, કે જેણે જિંદગીભર વેદોનું અધ્યયન કર્યું હતું, અને (Science of Comparative religion) તુલનાત્મક ધર્મવિજ્ઞાનના સાત તરીકે જેની બરોમરી કરી શકે, એવો જાણે જ કોઈ વિદ્વાન પેદા થયો હશે, તે લખે છે કે.—

“ કેવળ વૈદિક ધર્મ જ એવો ધર્મ છે, કે જેની ઉન્નતિ, બહારના કોઈ જાતના પ્રભાવ વગર થવા પામી છે. . ઇબ્રાહિમી અને યાદુદીઓના ધર્મમાં પણ બેબીલોનિયન, શિનિસિયન, અને પાછળથી ઇરાનીઓનો કંઈક કંઈક પ્રભાવ પડેલો જોવામાં આવે છે. ” *

વૈદિક ધર્મની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં કેવળ બે પ્રકાર બતાવી શકારો, અને તે આ પ્રમાણે—(૧) કાતો એમ માની લેવું જોઈએ કે વૈદિક ઋષિઓના હૃદયમાં ઇશ્વરીય જ્ઞાનનો પ્રકાશ થયો હતો,

* India, what can it teach us ? ભારત-વર્ષ આપણને શું શીખવે છે ? ” પા. ૧૨૮.

અને (૨) કાંતો એમ સમજવું જોઈએ કે તેઓએ કોઈની સહાયતા વગર, માત્ર પોતાનાં શુદ્ધિબળને આધારે જ, વૈદિક ધર્મની રચના કરી.

વેદોને ધર્મશ્રીય જ્ઞાન નહીં માનવાવાળા ગ્રન્થકારો પણ આ વાતનો તો જરૂર સ્વીકાર કરે છે કે, ઈશ્વર સંબંધી વિચાર કે જે હિમેશાં ધર્મોનું પ્રધાન અંગ ગણાય છે, તે મનુષ્યના મગજમાં સ્વયં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી.

ડૉ. ફ્લિન્ટ પોતાનાં ‘ થીઇઝમ ’ (Dr. Flint's Theism p. 19) નામનાં એકેશ્વરવાદ-આસ્તિકવાદના પુસ્તકને ૧૯મે પાને લખે છે કે:-

“ જે લોકો આસ્તિક છે, પરંતુ ખ્રિસ્તી મત અથવા ધર્મશ્રીય જ્ઞાન (Revelation) માં નથી માનતા, તેઓનો ધર્મ, જેનો અગ્રાહમ, આધ્યાત્મિક અને જોકે ઉપદેશ આપ્યો છે, તે જ છે. પરંપરાગત ઐતિહાસિક પ્રણાલી દ્વારા, પરમેશ્વરનું જ્ઞાન, એ પ્રાચીન ચાહુદી ધર્મોચાર્યો તરફથી જિતરી આવ્યું છે. ધર્મશ્રીય વિશે તેઓ જે જ્ઞાન ધરાવતા હતા, તે જ આપણને પૈતૃક સમ્પત્તિ તરીકે વારસામાં મળ્યું છે. જો ધર્મશ્રીય જ્ઞાન આવી રીતે અમારા સુધી ના પહોંચ્યું હોત, અથવા તો જે સમાજમાં એ જ્ઞાન ફેલાયેલું હતું, તેમાં અમે ના જન્મ્યા હોત, તો અમને એવું સ્વયમ્ જ્ઞાન કદી પણ પ્રાપ્ત થાત નહીં, એમ વગર સંકોચે કહી શકાશે ”

કુરુને પાકમાં લખ્યું છે કે:-“ દરેક બાળક પ્રાકૃતિક ધર્મ (Religion of nature)માં જન્મે છે; પણ તેનાં માબાપ તેને ચાહુદી, ખ્રિસ્તી અથવા પારસી બનાવી દે છે. ” આ સિદ્ધાન્ત પર ચર્ચા કરતાં, ડૉ. ફ્લિન્ટ કહે છે કે:-“આ માન્યતા ખરોબર નથી. કોઈ બાળક પ્રાકૃતિક ધર્મમાં જન્મતું નથી, પણ વસ્તુતઃ તે અજ્ઞાનમાં જન્મે છે. જો તેને કેવળ પ્રકૃતિ ઉપર જ ઝાંટી દેવામાં આવે, તો મહાઅજ્ઞાની માતાપિતા તેને ધાર્મિક સત્યનું જેટલું જ્ઞાન આપી શકે, તેટલું જ્ઞાન પણ તે મેળવી શકશે નહીં. ” *

છે; અને એ ત્રણે મતોનો ઉલ્લેખ કરતાં, મુસલમાની મત માટે તે લખે છે કે:-

“ મુસલમાની મત, જો કે સૌથી પાછળ પ્રગટ થયો છે, છતાં તે સૌથી ઓછો ઉન્નત, અને જઘાંથી ઓછો પરિપક્વ છે. બીજા ધર્મોમાંથી તેણે ઇશ્વરના વિચારે લીધા છે; પણ તેને ઉન્નત અને વિસ્તૃત બનાવવાને બદલે તેણે એ વિચારોને ઊંચટા દ્વિષિત અને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યા છે. ” *

મિ. ગ્રાન્ટ એલન (Grant Allen) વિકાસવાદનો પૂરેપૂરો પક્ષપાતી છે, છતાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના સંબંધમાં તે લખે છે કે, “ ખ્રિસ્તી ઓએ, ઇશ્વર સંબંધી વિચારો યાહુદીઓ પાસેથી લીધા છે; પણ તેને તેઓએ બગાડી નાખ્યા છે. તેઓએ ઇશ્વરનો મહત્વપૂર્ણ વિચાર યાહુદીઓ પાસેથી લીધો હતો; પણ ખરી રીતે જોતાં ‘ પુત્ર ’ અને ‘ પવિત્રાત્મા ’ ની ભેળસેળ કરીને, યાહુદીઓના ઇશ્વરની એકતા માટેના જે ઉત્તમ વિચારો હતા, તેને તેઓએ બગાડીને બ્રષ્ટ કરી નાખ્યા છે. ” +

અમે પાંચમા પ્રકરણના ૨જ, અને ચોથા પ્રકરણના ૫ મા ભાગમાં બતાવી ગયા છીએ કે, “ પરમેશ્વર સંબંધી વિચાર ” વેદોમાંથી અન્ધારતામાં થઇને આધ્યત્મમાં ગયા છે; પણ ત્યાં તે ઉન્નત થયા નથી, પણ પીછેહઠ કરીને બગાડી ગયા છે. વિકાસવાદના માનવાવાળાઓ, આ ઘટનાઓ, કે જે તેમના સિદ્ધાન્તોથી સર્વથા પ્રતિકૂળ છે, તેનો શું ખુલાસો કરી શકશે ? આ ઐતિહાસિક સત્ય, તેમને લાજવાળ-નિરુત્તર કરી નાખે તેવું નથી ? *

• ફિલન્ટર્નું ‘ આસ્તિકવાદ ’નું પુસ્તક, પા. ૪૪

+ ઇવૉલ્યુશન ઓફ ધી આઇડિયા ઓફ ગોડ ’ પા. ૧૪.

• પરમેશ્વર વિશેના વિચારના સંબંધમાં, કાળની ગતિ અને ઉત્પત્તિશીલ જ્ઞાન દ્વારા, ઉત્તરોત્તર ઇશ્વરના ગુણો વધારે સમજવાની યોગ્યતા આપણે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, એટલી હદ સુધી, વિકાસવાદના સિદ્ધાન્તને અમે વજરવિરોધે માન્ય

છે; અને એ ત્રણે મતોનો ઉદ્દેશ્ય દરતાં, મુસલમાની મત માટે તે લખે છે કે:-

“ મુસલમાની મત, જો કે સૌથી પાછળ પ્રગટ થયો છે, છતાં તે સૌથી ઓછો ઉન્નત, અને બધાથી ઓછો પરિપક્વ છે. બીજા ધર્મોમાંથી તેણે ઇશ્વરના વિચારે લીધા છે; પણ તેને ઉન્નત અને વિસ્તૃત બનાવવાને બદલે તેણે એ વિચારોને ઊધટા દ્વિપિત અને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યા છે. ” *

મિ. ગ્રાન્ટ એલન (Grant Allen) વિકાસવાદનો પૂરેપૂરો પક્ષ-પાતી છે, છતાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના સંબંધમાં તે લખે છે કે, “ ખ્રિસ્તી ઓએ, ઇશ્વર સંબંધી વિચારો યાહુદીઓ પાસેથી લીધા છે; પણ તેને તેઓએ બગાડી નાખ્યા છે. તેઓએ ઇશ્વરનો મહત્વપૂર્ણ વિચાર યાહુદીઓ પાસેથી લીધો હતો; પણ ખરી રીતે જોતાં ‘ પુત્ર ’ અને ‘ પવિત્રાત્મા ’ની ભેળસેળ કરીને, યાહુદીઓના ઇશ્વરની એકતા માટેના જે ઉત્તમ વિચારો હતા, તેને તેઓએ બગાડીને બ્રષ્ટ કરી નાખ્યા છે. ” +

અમે પાંચમા પ્રકરણના ૨જ, અને ચોથા પ્રકરણના ૫ મા ભાગમાં બતાવી ગયા છીએ કે, “ પરમેશ્વર સંબંધી વિચાર ” વેદોમાંથી ઝંઘવસ્તામાં થઇને બાઇબલમાં ગયા છે; પણ ત્યાં તે ઉન્નત થયા નથી, પણ પીડેહક કરીને બગાડી ગયા છે. વિકાસવાદના માનવાવાળાઓ, આ ઘટનાઓ, કે જે તેમના સિદ્ધાન્તોથી સર્વથા પ્રતિકૂળ છે, તેનો શું ખુલાસો કરી શકશે ? આ ઐતિહાસિક સત્ય, તેમને લાજવાળ-નિરુત્તર કરી નાખે તેવું નથી ? *

* ફિલન્ટનું ‘ આસ્તિકવાદ ’નું પુસ્તક, પા. ૪૪

+ હર્વોલ્ડ્યુરન ઑફ ધી આઇડિયા ઑફ ગોડ ’ પા. ૧૪.

* પરમેશ્વર વિષેના વિચારના સંબંધમાં, કાળની ગતિ અને ઉત્પત્તિશીલ જ્ઞાન દ્વારા, ઉત્તરોત્તર ઇશ્વરના ગુણો વધારે સમજવાની શોધતા આપણે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, એટલી હદ સુધી, વિકાસવાદના સિદ્ધાન્તને અમે વચરવિરોધે માન્ય

ર્ગ પર જ છોડીએ છીએ. પોતાની રુચિ પ્રમાણે વાંચક એમાંની ગમે તે ચાત સ્વીકારે, છતાં અમે એમ તો માનીએ છીએ કે, વેદને સઘળા ધર્મોના મૂળ સ્ત્રોત સિદ્ધ કરવા માટે આ પુસ્તકમાં પૂરતું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. અમારા મત પ્રમાણે, ઉપરની બીજી વાત માનવી, એ ધર્મના ઇતિહાસની ગતિની વિરુદ્ધ છે.

૧૮૯૩માં ચિકાગો (અમેરિકા)માં બ્યારે ‘સર્વધર્મપરિષદ’ મળી, ત્યારે મદ્રાસના લન્ડન મિશનના પાદરી રેવ. મોરિસ ક્રિસ્ટીએ ‘વેદોનું શિક્ષણ’ એ વિષય પર જે પ્રવચન કર્યું હતું, તેનો કેટલોક ભાગ અમે આત્રે રજૂ કરીશું. વૈદિક ધર્મ વિષે એમણે કહ્યું હતું કે :—

“આર્યોના સૌથી જૂના દેવ ‘વરુણ’માં ઇશ્વર સંબંધી સૌથી ઊંચામાં ઊંચો ખ્યાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, અને પાપના નૈતિક બાનનું પશુ તેમાં ગંભીર રહસ્ય રહેલું છે, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ.”

આગળ ચાલતાં તે કહે છે કે :—“આ ઉપરથી તારૂં થાય છે કે, (૧)

વનસ્પતિ અને છાંવે કેવી રીતે પેદા થયા ? અને લીધે તે કેવી સુસન્નિવૃત્ત અને ક્ષત બની ? વનસ્પતિ અને પ્રાણી વર્ગના કેવી રીતે વિકાસ થયો, અને તેના કેવી રીતે ભાગ પડ્યા ? એમની જરૂરિયાતો કેવી રીતે પૂરી થાડવામાં આવી ? ઊંચે પ્રકારના પ્રમીના, અત્યારનું વિજ્ઞાન જે જવાબો આપે છે, તેથી કરીને તે પરમાત્માની અકળ ગતિ અને અપાર શુદ્ધિનો આપણું દિલમાં અદ્ભૂત ખ્યાલ પેદા થાય છે. પ્રાચીન જમાનામાં જે ત્રિયારો સાધારણ રૂપમાં જોવામાં આવતા હતા, તે, હવે તેના પર વિજ્ઞાનનો પ્રકાર પડતાં, ઘણા જ સુંદર અને સરસ રૂપમાં જોવામાં આવે છે; અને એ રીતે મનુષ્યનું જ્ઞાન વિકસિત થતાં, ઇશ્વર સદેના ત્રિયારો પણ વિસ્તૃત અને વધારે મહિમાવાળા બન્યા છે. (ફિલન્ટનું ‘થીયેઝમ’ પા. ૫૪-૫૫.) ડૉ. ફિલન્ટ કબૂલ કરે છે કે :—“ઇશ્વરના સંબંધમાં આપણે કોઈ નવીન સત્ય શોધી શકીશું, એમ હું જિલકુલ માનતો નથી.” વેકસલાઈ, પહેલાં ‘બીજ’ ચાને ‘અંકુર’ હોવાનું માને છે; અને આપણે પણ તે જ દાવો કરીએ છીએ કે :—“વેદોમાં જ્ઞાનનાં અંકુરો અને બીજો છે.” સકળ જ્ઞાનનું બીજ ઇશ્વર વેદોમાં જ રોપ્યું છે.

ર્ગ પર જ છોડીએ છીએ. પોતાની રુચિ પ્રમાણે વાંચકે એમાંની ગમે તે માત્ર સ્વીકારે, છતાં એમ એમ તો માનીએ છીએ કે, વેદને સઘળા ધર્મોના મૂળ સ્ત્રોત સિદ્ધ કરવા માટે આ પુસ્તકમાં પૂરતું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. અમારા મત પ્રમાણે, ઉપરની બીજી વાત માનવી, એ ધર્મના ઇતિહાસની ગતિની વિરુદ્ધ છે.

૧૮૬૩માં ચિકાગો (અમેરિકા)માં ન્યારે 'સર્વધર્મપરિષદ' મળી, ત્યારે મદ્રાસના લન્ડન મિશનના પાદરી રેવ. મોરિસ ફિલિપ્સે 'વેદોનું શિક્ષણ' એ વિષય પર જે પ્રવચન કર્યું હતું, તેનો કેટલોક ભાગ એમને રજૂ કરીશું. વૈદિક ધર્મ વિષે એમણે કહ્યું હતું કે :—

“આર્યોના સૌથી જૂના દેવ 'વરુણ'માં ઇશ્વર સંબંધી સૌથી ઊંચામાં ઊંચો ખ્યાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, અને પાપના નૈતિક ભાનનું પણ તેમાં ગંભીર રહસ્ય રહેલું છે, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ.”

આગળ આલ્પતાં તે કહે છે કે :—“આ ઉપરથી સદ્ધર્મ છે કે, (૧)

નરુપતિ અને છવેા કેવી રીતે પેદા થયા ? અને લીધે તે કેવી સુસન્નિજત અને જાત બની ? વનરુપતિ અને પ્રાણી વર્ગનેા કેવી રીતે વિકાસ થયો, અને તેના કેવી રીતે ભાગ પડયા ? એમની જરૂરિયાતો કેવી રીતે પૂરી પાડવામાં આવી ? ગિરે પ્રકારના પ્રમોના, અત્યારનું વિજ્ઞાન જે જવાબો આપે છે, તેથી કરીને આ પરમાત્માની અકળ ગતિ અને અપાર શુદ્ધિનેા આપણાં દિલમાં અદ્ભૂત ખ્યાલ ટાપાયા છે. પ્રાચીન જમાનામાં જે વિચારો સાધારણ રૂપમાં જોવામાં આવતા હતા, તે, હવે તેના પર વિજ્ઞાનનેા પ્રકાશ પડતાં, ઘણા જ મુંદર અને સરસ રૂપમાં જોવામાં આવે છે; અને એ રીતે મનુષ્યનું જ્ઞાન વિકસિત થતાં, ઇશ્વર દાટના વિચારો પણ વિસ્તૃત અને વધારે મહિમાવાળા બન્યા છે. (ફિલિપ્સનું 'ધીઇઝમ' પા. ૫૪-૫૫.) ડૉ. ફિલિપ્સ કહ્યું કરે છે કે :—“ઇશ્વરના સંબંધમાં આપણે કોઈ નવીન સત્ય સોધા શકીશું, એમ હું નિશ્ચય માનતો નથી.” વેકાસવાદ, પહેલાં 'બીજ' યાને 'અંકુર' હોવાનું માને છે; અને આપણે પણ તે જ દાવો કરીએ છીએ કે :—“વેદોમાં જ્ઞાનનાં અંકુરો અને બીજો છે.” સકળ જ્ઞાનનું બીજ ઇશ્વરે વેદોમાં જ રોપ્યું છે.

પણ (transmitters) ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોના પ્રચાર કરના-
વાળા હતા.”

તે આ વાત બરોબર હોય (અને અમારા મત પ્રમાણે એમ જ છે.)
તો, ધર્મનો મૌનિક-અપ્પ આચાર્ય કોણ છે ? ઇશ્વર ! એના સિવાય
ખીન્ને મૌનિક આચાર્ય કોણ હોઈ શકે ? પતંજલિ મુનિ કહે છે કે :-
“ સ પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્ ” । યોગસૂત્ર ૧-૧-૨૬,

અર્થ:-“ એ (ઇશ્વર) પ્રાચીનમા પ્રાચીન અપિઓના આચાર્ય છે,
કારણ કે તે કાળના બન્ધનથી મુક્ત છે ”

જે મુખ્ય મુખ્ય ધારાઓમા યદને ધર્મની નદી (Stream of
religion) -ધર્મગંગા વહી છે, તેને કિનારે કિનારે યદને અમે ધર્મના
સ્ત્રોત (Fountainhead of Religion) -કહો કે ધર્મગંગાની
ગંગોતરી તરફ આસ્થા ગયા છીએ કુરાન અને બાઇબલ અમને ઝંદાવસ્તા
મુધી લઈ જાય છે, અને ઝંદાવસ્તા વેદો મુધી લઈ જાય છે. અમે વેદોથી
આગળ જઈ શકતા નથી વેદો પાસે આવ્યા પછી, અમને માલૂમ પડે
છે કે, સ્વર્ગીય આકાશમાથી પડનારા અને સદૈવ રહેનારા બન્ધમા ધર્મની
ધારા અનોપ ધઈ જાય છે વસ્તુસ્થિતિ જ્યારે આ પ્રમાણેની જ, ત્યારે શું
અમે, એમ વાજગી રીતે ના કહી શકીએ, કે -“વેદ એ જ સઘળા
ધર્મોના આદિ સ્ત્રોત છે ? હા, જરૂર કહી શકીએ ! ઇતિહાસ.

મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલ શું કહે છે ?

“ Fountainhead of Religion ધર્મનાં આદિ મૂળ-વેદ ”ને માટે વર્તમાનપત્રોએ અને હિન્દના ઘણા સમઘ વિદ્વાનોએ ઉત્તમોત્તમ અભિપ્રાયો આપ્યા છે : પણ પુસ્તક અતિશય મોટું થવાના ભયને કારણે, મૂળ પુસ્તકના પરિશિષ્ટો (Appendices) તથા એ અભિપ્રાયો વગેરે આપી શકાયા નથી; અને પુસ્તકની અસહીયતામાં તેથી કાંઈ ફરક પણ પડતો નથી. છતાં આ પુસ્તકની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરવા માટે મને તો લાગે છે કે આ નીચેના એક અભિપ્રાય પણ ણસ છે. એ અભિપ્રાય છે, ગુજરાતના મહાકવિ, સમર્થ સાક્ષરવચ્ચે, સદ્વ્યારિચયશીલ અને સત્ય તેમજ સ્વપ્રવક્તા મારા (ગુજરાતી અનુવાદકના) મુરબી અને મિત્ર શ્રીમાન મહોદય ન્હાનાલાલ દલપતરામ દાંવ એમ, એ, ના !

“ આર્ય સમાજે જનતાને બે ઉત્તમ ગ્રંથો પુરા પાડ્યા છે, જેમાંના એક ‘ ફાઉન્ટેન હેડ ઓફ રિલિજીયન્સ ’ છે. એ પુસ્તક માટે ભારે પરિશ્રમ ઉઠાવનારને ધન્યવાદ ઘટે છે. ”

ન્હાનાલાલ ડી. કેવી.

“ મહોદા મહોદા કાંઈ ના કાપે, લોહાં કાપે ઝીણીયું;
લાઇ ઇ વાતું છે ઝીણીયું ”

[આ એકજ અભિપ્રાયથી આ અનુવાદ ઉજ્જો છે—અનુવાદક.]

આસ્તિકવાદ

આર્ય સમાજના ખીજ મહાસમર્થવિદ્વાન અને એકજ નામધારી, પ્રયાગ (યુ. પી.) ના પડિત શિરોમણી શ્રીમાન મહાનુભાવ ગંગાપ્રસાદજી ઉપાધ્યાય એમ. એ. ના પુનિત પુરુષાર્થનું આ એક એવું ઉત્તમ કૃણ છે, કે જેની પૂજ્યપાદ નારાયણસ્વામીએ સુંદર પ્રસ્તાવના લખી છે, અને જ્યારે કહેવાતા સામ્યવાદીયોના નાસ્તિકવાદના તુચ્છ તરંગો બેઠને મારું મન મુંઝાઈ રહ્યું હતું, ત્યારે દયાળુ જગદીશે જાણેકે દયા કરી હોય, તેમ આ પુસ્તક મને વાંચવા મળ્યું; અને તે વાંચતાં જ એ ૪૦૦-૫૦૦ પાનાંના અમૂલ્ય હિન્દી પુસ્તકનો મેં તરત જ તબિયતની પરવાહ કર્યા વગર મારા સામરજીના નિવાસ દરમ્યાન અનુવાદ કરી નાંખ્યો.

આસ્તિકવાદની આવશ્યકતા દર્શાવનારાં આ પુસ્તકમાં (પાન ૧૬ થી ૩૪ ઉપર) આપેલાં સોનેરી સૂત્રો વાંચો, અને ધર્મનાં સંરક્ષણાર્થે નાસ્તિકવાદનો નાશ કરવાની બે તમને આવશ્યકતા લાગતી હોય,

અને ‘ નાસ્તિકો વેદ નિન્દકઃ ’ વાળા મનુ ભગવાનના
બોધનું રહસ્ય જે તમે સમજતા હો, તો ‘ આસ્તિ-
કવાદ ’ના અગાઉથી જ ગ્રાહક બનીને, વૈદિક ધર્મના
પ્રચારકાર્યમાં અવશ્ય સહાય કરો.

આસ્તિકવાદ એટલે વૈદિક ધર્મઃ વૈદિક ધર્મ
એટલે ઈશ્વરીય જ્ઞાનઃ ઈશ્વરીય જ્ઞાન એટલે આત્માની
મુક્તિ. આ પુસ્તક ‘ બે ભાગ ’માં છપાશે.

આસ્તિકવાદ

” ભાગ ૧લો.....કી. રૂ. ૧-૦-૦

” ભાગ ૨જો.....કી. રૂ. ૧-૦-૦

[બંને ભાગના ગ્રાહક બનીને,જેઓ રૂ.૧-૧૨-૦ અગા-
ઉથી મોકલી આપશે, તેમને પુસ્તકો તૈયાર થયે મળી
જશે; અમે ‘પોસ્ટખર્ચ’ કાંઈ આપવું પડશે નહીં.]

‘ સોના ઉપર જેમ ઢાળ ચડાવવો નકામો છે ’ તેમ આ પુસ્તક
એવું ઉત્તમ છે, કે તેને માટે વધુ નહીં લખતાં, હું તો માત્ર એટલીજ
વિનંતિ કરું છું કે, સન્મિત્રો ! આવો ! અને આ પવિત્ર ધાર્મિક
પુસ્તકના ગ્રાહક બનવા માટે લખો :—

કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ કેઠારી બી. એ.

દાલની પોળમાં ખારાકુવાની પોળ

અ મ દા વા દ.

ધર્માનંદજીવન

સદ્ગત્ સ્વામીશ્રી ધર્માનંદજી

શ્રીમાન્ મકનલાલજી ઉર્ફે સ્વામી ધર્માનંદજીતું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર તેમના ચાર પાંચ મિત્રોના સહકારથી લખાઈ રહ્યું છે. આર્થ સમાજને અર્પણ કરાયેલાં સ્વામીશ્રી ધર્માનંદજીનાં જીવન-માંથી આર્થો-ખાસ કરીને મુંબઈ ઇલાકાના આર્થોને ધણું જણવાતું મળે તેમ છે. દરેક આર્થો જરૂર આ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ.

કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

અગાઉથી શ્રાહક થવા માટે લખો :—

કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ ડોહારી, બી. એ.

હાજની પોળમા ખાસકુવાની પોળ.

અમદાવાદ.

[સ્વામી ધર્માનંદજીના જીવનની અગત્યની ઘટનાઓ જે કોઈ જાણકાર, ઉપરને સરનામે લખી જણાવશે, તેમનો જરૂર કપકાર માનવામા આવશે.]

અને ‘ નાસ્તિકો વેદ નિન્દકઃ ’ વાળા મનુ ભગ્વ
બોધનું રહસ્ય જે તમે સમજતા હો, તો ‘ અ
કવાદ ’ના અગાઉથી જ ગ્રાહક બનીને, વૈદિક
પ્રચારકાર્યમાં અવરથ સહાય કરો.

આસ્તિકવાદ એટલે વૈદિક ધર્મઃ વૈદિક
એટલે દશ્વરીય જ્ઞાનઃ ઇશ્વરીય જ્ઞાન એટલે આ
મુક્તિ. આ પુસ્તક ‘ બે ભાગ ’માં છપાશે.

આસ્તિકવાદ

” ભાગ ૧લો..... કી. રૂ. ૧-

” ભાગ ૨જો..... કી. રૂ. ૧

[બંને ભાગના ગ્રાહક બનીને, જેઓ રૂ. ૧-૧૨-
ઉધી મોકલી આપશે, તેમને પુસ્તકો તૈયાર થ
જશે; અમે ‘ પોસ્ટખર્ચ ’ કાંઈ આપવું પડશે ન

‘ સોના ઉપર જેમ ઢાળ ચડાવવો નકામો છે ’ તેમ
એવું ઉત્તમ છે, કે તેને માટે વધુ નહીં લખતાં, હું તો માઃ
વિનંતિ કરું છું કે, સન્મિત્રો ! આવો ! અને આ પવિ
પુસ્તકના ગ્રાહક બનવા માટે લખો :—

કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ કોઠારી

દાલની પોળમાં ખાતકુવા

અ મ દ વ

શુદ્ધિ પત્ર

[આ શુદ્ધિ પત્ર તૈયાર કરવામાં અમદાવાદ મમાજના અમગણ્ય શ્રીમાન નટવરલાલ શંકરલાલ ખરીખ બી. એ. એલએલ. બી. એ કરેલી સહાય બદલ અનુવાદક તેમનો આભારી છે.]

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૬	૩ :	ઉપોદ્ધાટ	ઉપોદ્ધાત
૬૬	૨૦	અસ	અસ્
૮૩	૧૦	પિંડ	પિંડ
૧૪૭	૧૧	ભગ્	ભગ
૨૦૧	કુટનોટ	રમિષ્ઠ	રમિષ્ઠ

રમતારોમ :—રાજ્યદ્વારી કાદવમાં ડબકાં નહીં મારતાં, ધાર્મિક, નૈતિક અને સામાજિક વિષયોને ખુલ્લાં દીલથી બેધડકપણે ચર્ચશે.

